

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. К.Д.УШИНСЬКОГО
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ

**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ:
ТЕКСТИ І МЕТОДИКИ**

Навчальний посібник

За редакцією Л. К. Велитченка

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ОДЕСА
Букаєв Вадим Вікторович
2008

УДК 159.923:351.74.000.37.013

ББК 88. 37.я7

B276

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18-г-2183 від 24.10.2008 р.)

Схвалено на засіданні Вченої ради Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського
(Протокол № 2 від 25 вересня 2008 р.)

Рецензенти:

Подшивалкіна В .І. - доктор соціологічних наук, професор;

Максименко Ю .Б. - доктор психологічних наук, професор

Укладачі: *Л. К. Велитченко, О. М. Цільмак*

Психологія особистості: тексти і методики: навчальний посібник /
B276 уклад. Л. К. Велитченко, О. М. Цільмак. – Одеса: Букаєв Вадим
Вікторович, 2008. – 212 с.

ISBN 978-966-2070-24-8

Навчальний посібник підготовлено відповідно до програми курсу „Психологія особистості” для вищих навчальних закладів освіти МОН України. У ньому висвітлюється категорійно-понятійний апарат теорій особистості, теоретичні погляди на структуру особистості, складові структури особистості тощо; надані методики психодіагностики особистості.

Навчальний посібник призначений для студентів юридичних та психологічних факультетів, курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України, викладачів, практичних працівників правоохоронних органів.

УДК 159.923:351.74.000.37.013

ISBN 978-966-2070-24-8

©Велитченко Л. К., Цільмак О. М., укладання, 2008
©ОДУВС, 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Загальна характеристика поняття «особистість».....	7
1.2. Теорії особистості.....	9
1.3. Особистість у складі міжособистісних стосунків.....	12
1.4. Особистість у складі групи.....	13
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ	
2.1. Структура особистості у вітчизняній психології.....	16
2.2. Уявлення про структуру особистості в зарубіжній психології... ..	17
2.3. Я-концепція як складова особистості.....	20
2.4. Особистісний смисл як складова особистості.....	21
2.5. Мотив як складова особистості.....	22
2.6. Мета як складова особистості.....	23
2.7. Дія у складі структури особистості.....	24
2.8. Задача у контексті психології особистості.....	25
2.9. Результат та винагорода як структурні елементи особистості....	26
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Соціалізація.....	28
3.2. Особистість і спілкування.....	33
3.3. Особистість і виховання.....	40
РОЗДІЛ 4. СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ОСОБИСТОСТІ	
4.1 Характер.....	47
4.2. Мотивація досягнення у складі характеру.....	54
4.3. Акцентуації характеру.....	55
4.4. Воля.....	83
4.5. Темперамент.....	84
4.6. Здібності.....	89
РОЗДІЛ 5. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ	
5.1. Психологія особистості.....	91
5.2. Теоретична сутність поняття «особистість».....	101
5.3. Розвиток особистості.....	110
5.4. Особистість як психологічний «інструмент» суб'єкта.....	117
5.5. Особистість і інтерактивні взаємини.....	126
5.5. Особистість, діяльність і події життя.....	132

РОЗДІЛ 6. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

6.1. Мотив та мотивація у структурі особистості.....	139
6.2. Самооцінка, її рівні та види.....	143
6.3 Особистість як об'єкт впливу в учбово-професійній діяльності	148
6.4. Формування особистості в учбово-професійній діяльності	153
РОЗДІЛ 7. ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ.....	165
7.1. Опитувальник Міні-мульти (скорочений варіант Міннесотського багатовимірного особистісного переліку ММРІ).....	165
7. 3. Індекс життєвого стилю (LSI)	177
Бланк та ключ до тесту ІЖС	181
7.4. Опитувальник афіліації.....	184
7.5. Методика визначення спрямованості особистості Б. Басса.....	189
7.6. Тест-анкета для визначення загальної емоційної.....	193
спрямованості (за Б.І. Додоновим)	193
7.7. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича	194
7.8. Методика діагностики мотивації успіху Т. Елерса	196
7.9. Методика визначення механізмів психологічного захисту	198
7.10. Методика визначення типу акцентуації (Г.Шмішек).....	202
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	207

ВСТУП

Проблема особистості є однією з найбільш складних у психології. Основне завдання даного навчального посібника полягає в тому, щоб дати найбільш загальні і систематизовані уявлення про психологію особистості, механізми її формування, рушійних сил її розвитку.

Матеріал посібника складається з довідкових текстів, наукових статей авторів, що стосуються різних аспектів психології особистості, а також із спеціально відібраних психодіагностичних методик. Окремі теоретичні положення довідкових текстів або тексти у цілому можуть бути використані викладачами та студентами у процесі лекції як основа обговорення, деталізації, конкретизації, формування самостійних узагальнень.

Зручність запропонованого нами підходу до подачі учбової інформації полягає у тому, що теоретичні зведення подано у стислій формі у вигляді конкретних дефініцій, що робить їх доступними для заучування і запам'ятовування.

Наукові статті укладачів, які увійшли до посібника, відображують наукову позицію авторів щодо проблеми особистості. Обговорення цих текстів на семінарських заняттях та використання їх окремих положень на практичних заняттях створює необхідну особистісну передумову для конструктивної взаємодії викладача зі студентами.

Для зручності користування і швидкого пошуку найбільш суттєвих положень та формулювань у посібнику застосовується графічне виділення смислових одиниць у текстах.

Посилання на довідкові джерела або на роботи авторів у текстах дано у квадратних дужках.

У першому розділі розглядаються загальнотеоретичні питання психології особистості (загальна характеристика поняття «особистість», теорії особистості, особистість у складі міжособистісних стосунків, у складі групи).

У другому розділі приділено увагу структурі особистості. В ньому подано уявлення про структуру особистості у вітчизняній і зарубіжній психології, а також елементи структури особистості, запропонованої Л. К. Велитченком (Я-концепція, особистісний смисл, мотив, мета, дія, об'єкт, результат, винагорода).

Третій розділ містить тексти з проблеми формування і розвитку особистості. Відмітимо, що формування є проявом зовнішніх впливів на людину, а розвиток є процесом розв'язання людиною діалектичних

протиріч впродовж життєвого шляху. В цей розділ увійшли тексти, в яких розглядаються питання соціалізації, спілкування та виховання.

Четвертий розділ присвячено висвітленню системних зв'язків категорії особистості з поняттями, що відтворюють її різнопланові характеристики (характер, мотивація досягнення у складі характеру, воля, темперамент, здібності). Достатньо детально представлений матеріал з проблеми акцентуації характеру.

У п'ятому розділі надано тексти статей Л.К. Величченка, в яких сформулювало положення про особистість як інтегральну функціональну систему, показано типологію особистісних моделей поведінки, описано психологічні аспекти розвитку особистості. У ньому наголошується на суб'єктних ознаках особистості, підкреслюються особливості авторського бачення проблеми структури особистості, зміни особистості у контексті інтерактивних взаємин, діяльності, подій життя.

Шостий розділ містить тексти статей О.М. Цільмак, які присвячені прикладним аспектам психології особистості. В них конкретизовано прояв мотиву та мотивації як складових структури особистості у професійній діяльності, виведено рівні усвідомленості різних аспектів образу «Я» і їх вплив на самооцінку, зображено процес розвитку та формування професійних якостей особистості в учбово-професійній діяльності.

Сьомий розділ призначений не тільки для конкретизації теоретичних положень за допомогою психодіагностичних методик, але й для формування у студентів цілісного уявлення про психологічну сутність особистості. З цією метою у цей розділ було включено скорочений варіант тесту ММРІ, тест Т. Лірі, індекс життєвого стилю (виявлення синтетичних типів особистості), опитувальник афіліації, методика визначення загальної та емоційної спрямованості особистості. Останні дві методики доповнюються методикою М. Рокича «Ціннісні орієнтації».

Особлива увага приділяється динамічним аспектам особистості, які визначають її активність у житті та діяльності (методика діагностики мотивації успіху Т. Елерса), ставлення до оточуючої дійсності, особливості її поведінки, визначення механізмів психологічного захисту. Проблема акцентуованих особистостей представлена тестом Г. Шмішека.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Загальна характеристика поняття «особистість»

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 193 – 194*)

Особистість – 1) *індивід як суб'єкт* соціальних відносин і свідомої діяльності; 2) *системна якість індивіда*, що визначається включеністю в суспільні відносини і формується в спільній діяльності і спілкуванні.

Ідеалістична психологія розглядає особистість як особливу незмінну духовну суть, як «цілком психічну істоту». У «гормічній психології»¹ (У.Мак-Даугалл), в психоаналізі (З.Фройд, А. Адлер) особистість трактується як *ансамбль ірраціональних несвідомих потягів*. Біхевіоризм фактично *знімає проблему особистості* і їй не залишається місця в механістичній схемі «стимул – реакція».

Вельми продуктивні в плані конкретних методичних вирішень концепції К. Левіна, А. Маслоу, Р. Олпорта, К. Роджерса. Але вони виявляють певну обмеженість, яка виявляється у *фізикалізмі, перенесенні законів механіки* на аналіз проявів особистості (К. Левін), в *індетермінізмі* в «гуманістичній психології» і *екзистенціалізмі*.

Помітні успіхи зарубіжної емпіричної психології в області психотерапії особистості, тренінгу спілкування і так далі.

У радянській психології проблема особистості вирішувалася з позицій марксизму. Людину як особистість характеризує *система обумовлених життям в суспільстві відносин*, суб'єктом яких вона є. В процесі віддзеркалення об'єктивного світу особистість, що активно діє, виступає як ціле, в якому пізнання того, що оточує, здійснюється в єдності з переживанням.

Особистість розглядається в єдності (але не тотожності) *тілесної суті* її носія – індивіда і *умов соціального середовища* (Б.Г. Ананьєв, О.М. Леонт'єв). Природні властивості і особливості індивіда виступають в особистості як соціально обумовлені її елементи. Так, наприклад, мозкова патологія обумовлена біологічно, але породжувані нею риси характеру стають властивостями особистості через соціальну детермінацію.

Особистість є опосередковуючою ланкою, через яку *зовнішню дію*

¹ Від грецького слова «горме», що позначає прагнення до біологічно значущої мети на основі природжених інстинктів і придбаних відчуттів (див. *Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 333*).

пов'язано з ефектом в психіці індивіда (С.Л. Рубінштейн). Виникнення особистості як системної якості обумовлено тим, що індивід у спільній діяльності з іншими індивідами змінює світ і за допомогою цієї зміни перетворює і себе, стаючи особистістю (О.М. Леонтьєв).

Особистість характеризується *активністю*, тобто прагненням суб'єкта виходити за власні межі, *розширювати сферу своєї діяльності*, діяти за межами вимог ситуації і рольових приписів (мотивація досягнення, ризик і тому подібне).

Особистість характеризується: а) *спрямованістю* - стійкою домінуючою системою мотивів – інтересів, переконань, ідеалів, смаків тощо, у яких проявляють себе потреби людини; б) *глибинними смисловими структурами* («динамічними смисловими системами», за Л.С. Виготським), що обумовлюють її свідомість і поведінку; в) відносно *стійкими діями* і такими, що перетворюються в спільній діяльності груп і колективів (принцип діяльнісного опосередковування); г) *ступенем усвідомленості* своїх ставлень до дійсності: *ставлення* (за В.М. М'ясищевим), *установки* (за Д.М. Узнадзе, А.С. Прангішвілі, Ш.А. Надірашвілі), *диспозиції* (за В.А. Ядовим) і тому подібне.

Розвинена особистість має розвинену самосвідомість, що не виключає неусвідомлюваної психічної регуляції деяких важливих сторін активності особистості. *Суб'єктивно для індивіда особистість виступає як його «Я»* (образ «Я», Я-концепція), система уявлень про себе, конструйована індивідом в процесах діяльності і спілкування, така, що забезпечує єдність і тотожність його особистості і що виявляє себе в *самооцінці*, у відчутті *самоповаги*, *рівні домагань* тощо. Образ «Я» є тим, яким індивід бачить себе в сьогоденні, в майбутньому, яким він хотів би бути, якби зумів, і так далі. Співвідношення образу «Я» з реальними обставинами життя індивіда дозволяє людині як особистості змінювати свою поведінку і здійснювати цілі *самовиховання*. *Апеляція до самооцінки і самоповаги особистості є важливим чинником направленої дії на особистість у процесі виховання.*

Особистість як суб'єкт міжособистісних стосунків виявляє себе в трьох репрезентаціях, утворюючих єдність: 1) особистість як відносно стійка сукупність інтраіндивідних її якостей: симптомокомплекси психічних властивостей, утворюючих її індивідуальність, мотиви, спрямованості особистості (Л.І. Божовіч); структура характеру особистості, особливості темпераменту, здібності (роботи Б.М. Теплова, В.Д. Небиліцина, В.С. Мерліна); 2) особистість як включеність інди-

віда в простір міжіндивідних зв'язків, де взаємини і взаємодії, що виникають в групі, можуть трактуватися як носії особистості їх учасників. Тим самим долається, наприклад, помилкова альтернатива в розумінні міжособистісних стосунків або як феноменів групи, або як феноменів особистості – особистісне виступає як групове, групове – як особистісне (А.В. Петровський); 3) особистість як «ідеальна представленість» індивіда в життєдіяльності інших людей, у тому числі і за межами їх наявної взаємодії, як результат активною здійснюваних людиною смислових перетворень інтелектуальної і афективно-потребової сфер особистості інших людей (В.А. Петровський). Індивід в своєму розвитку має соціально детерміновану «потребу бути особистістю», тобто вважати себе в життєдіяльності інших людей, продовжуючи своє існування в них, і виявляє «здатність бути особистістю», що реалізовується в соціально значущій діяльності. Наявність і особливості «здатності бути особистістю» можуть виявлятися за допомогою методу відображеної суб'єктивності. *Розвиток особистості* здійснюється в умовах *соціалізації* індивіда і його *виховання*.

1.2. Теорії особистості

Психобіологічні теорії – в особистості біологічні чинники впливають на психічні процеси.

Ернст Кречмер (1888 – 1964). «Будова тіла і характер», 1921: тип тілесної організації (пікнічний, астенічний, атлетичний) визначає психічну конституцію людини і схильність до прояву певних патологічних симптомів (пікнічний тип – маніакально-депресивний психоз, астенічний, атлетичний тип – симптоми шизофренії)¹. *Біологічні чинники впливають на психічні процеси*- психічна конституція розглядається як лінійна функція біологічного організму: біологічні особливості людини однозначно визначають особливості психічних явищ².

Біосоціальні теорії – в особистості біологічне і соціальне співіснують.

Гордон Уїлард Олпорт (1897 – 1967). «Pattern and Grows in Personality», 1937: *особистість* – психофізіологічна система, що розвивається, осереддя якої утворює «Я» людини, яка постійно прагне до реалізації свого життєвого потенціалу, слідуєчи все ж таки більш соціальним, ніж біологічним мотивам³. *Біологічне і соціальне співі-*

¹ Психологія. Словарь. –М., 1990. - С. 180; Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 292.

² Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000.- С. 473.

³ Психологія. Словарь. –М., 1990. – С. 249.

нують – біологічно детерміновані мотиви трансформуються в біологічно незалежні, функціонально автономні мотиви¹; рівна значущість для розвитку особистості соціальних і біологічних детермінант (Санкт-Петербурзька школа)².

Психосоціальні теорії – в особистості психічне первинне, соціальне вторинне.

Альфред Адлер (1870 – 1937). «Praxis und Theorie der Individualpsychologie», 1930, (Індивідуальна психологія): *особистість* – продукт універсального прагнення до переваги, успіху, досконалості, а також відчуття спільності і готовності до співпраці з іншими³. *Психічне первинне, соціальне вторинне* – природжене відчуття неповноцінності і відчуття спільності під впливом механізмів компенсації (збіг прагнення до переваги з соціальними вимогами, пристосування до життя за допомогою розвитку однієї риси, відхід в хворобу для виправдання невдачі визначають розвиток особистості⁴).

Ерік Еріксон (1902 – 1994). «Childhood and society», 1950 (Дитина і суспільство); «Identity: youth and crisis», 1968 (Ідентичність: молодь і криза); «Life history and the historical moment», 1975 (Історія життя і історичний момент): 8 стадій розвитку особистості у процесі формування групової ідентичності та еґо-ідентичності і досягнення індивідом тієї чи іншої соціально-цінної якості на основі розв'язання вікових особистісних криз ідентичності, які виникають із-за невідповідності між соціальними вимогами і психосоціальною зрілістю особи⁵.

Психостатистичні теорії – особистість є сукупністю автономних психологічних характеристик.

Реймонд Бернард Кеттел (Handbook of Modern Personality Theorie, 1971. Personality and Mood by Questionnaire, 1973). *Особистість* – сукупність особистісних рис і характеристик поведінки, що позначаються словами (18 000 слів – 4 500 синонімів – 171 слів-характеристик – 46 біполярних назв – 16 чинників)⁶. Сукупність автономних психологічних характеристик відображає не саму особистість в її цілісності, а описує її за допомогою набору окремих характеристик, не об'єднаних єдиною системною основою.

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 249.

² Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 476.

³ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 12.

⁴ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 495 – 496.

⁵ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 804.

⁶ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000. – С. 507 – 508.

За *О.Ф. Лазурським*, особистість поєднує в собі *ендопсихіку* (нервовопсихічна організація) та *екзопсихіку* (досвід, ідеали, відношення особистості). *Ендопсихіка* (О.Ф. Лазурський) – психічні явища, що мають суто внутрішню природу¹. *Нервовопсихічна організація* – природжена основа особистості, що включає психофізіологічні особливості індивіда². *Екзопсихіка* (О.Ф. Лазурський) – психічні явища, що виникають під впливом зовнішніх дій³. *Досвід* – єдність умінь і знань, залежна від результатів практичної і пізнавальної діяльності⁴. *Досвід взаємин* – відображений і зафіксований континуум комунікативних і інтерактивних взаємних впливів як особистісно значущих подій в групі. *Взаємини (міжособистісні стосунки)* – взаємозв'язки людей, що виявляються в характері і способах взаємних впливів в процесі спільної діяльності. *Міжособистісні стосунки* – характер і спосіб впливів, які ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, що виникають під впливом організації спільної діяльності⁵.

Психоаналіз – особистість є результатом конфлікту між природним, інстинктивним та соціальним, усвідомлюваним.

Зігмунд Фройд (1856 – 1939), австрійський невропатолог, психіатр, психолог, основоположник психоаналізу. (Психопатологія буденного життя. - М., 1910. Тлумачення сновидінь.- М., 1913. Лекції з введення в психоаналіз. - М., 1922). *Психосексуальний розвиток* – енергія несвідомих психосексуальних потягів, конфлікт між свідомим і несвідомими потягами вважається основним рушійним чинником психіки, які піддаються сублімації⁶.

Еріх Фромм (1900 – 1980), німецько-американський психолог. (*Escape from Freedom*, 1941). «*Втеча від свободи*» – порушення природного зв'язку людини з природою породжує тотальне відчуження і прагнення людини відновити порушений зв'язок для отримання свого справжнього «Я»⁷. *Механізм формування особистості* – взаємодія психологічних і соціальних чинників, направлена на придушення і

¹ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 171.

² див. Психология. Словарь. –М., 1990. - С. 184.

³ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 168.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 462.

⁵ Психология. Словарь. –М., 1990. - С. 206.

⁶ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 748 – 749.

⁷ Психология. Словарь. –М., 1990. - С. 433.

витіснення в несвідоме рис, несумісних з пануючими в суспільстві нормами¹.

Альфред Адлер (1870 – 1937), австрійський психолог. (*Praxis und Theorie der Individualpsychologie*, 1930). *Почуття неповноцінності* – природжене почуття неповноцінності і почуття спільності під впливом механізмів компенсації (збіг прагнення до переваги з соціальними вимогами, пристосування до життя за допомогою розвитку однієї риси, відхід в хворобу для виправдання невдачі) визначають активність і розвиток особистості².

Гуманістична психологія – особистість є результатом особистісного зростання та самоактуалізації.

Абрам Харольд Маслоу (1908 – 1970), американський психолог. (*Motivation and personality*, 1970. *The farther reaches of human nature*, 1976). *Самоактуалізація* – прагнення людини до можливо повнішого виявлення і розвитку своїх можливостей³.

Карл Ренсом Роджерс (1902 – 1987), американський психолог, один із засновників гуманістичної психології. (*Psychotherapy and personality change*⁴, 1954. *Freedom of personality*, 1972). *Сприйняття себе і своїх можливостей* – самостійне осмислення життєвого досвіду і усунення дисонансу між ним і Я-концепцією в цілях вдосконалення власного «Я»⁵.

1.3. Особистість у складі міжособистісних стосунків

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. –М.: Политиздат, 1990. – С. 206*)

Міжособистісні стосунки – взаємовідношення між людьми, що об'єктивно виявляються в характері і способах взаємних впливів один на одного в процесі спільної діяльності і спілкування. *Міжособистісні стосунки* базуються на системі *установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, диспозицій*, через які люди сприймають і оцінюють один одного. Ці диспозиції опосередковуються *змістом, цілями, цінностями і організацією спільної діяльності* і виступають основою формування *соціально-психологічного клімату* в колективі. У численних роботах, присвячених дослідженню груп і колективів,

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 749.

² Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб., 2000.- С. 495 – 496.

³ Психология. Словарь. –М., 1990. - С. 349.

⁴ Центрована на клієнтові терапія

⁵ Психология. Словарь. –М., 1990. - С. 345 – 346.

груповій динаміці, утворенню груп, колективів тощо, показаний вплив організації спільної діяльності і рівня розвитку групи на становлення міжособистісних стосунків, а також зворотний вплив взаємин на становлення згуртованості, ціннісно-орієнтаційної єдності членів колективу.

Експериментальні дослідження міжособистісних стосунків мають давню традицію і багатий методичний арсенал (соціометрія, референтометрія, дослідження особистості, установки).

1.4. Особистість у складі групи

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 84, 85, 86*)

Мала група – відносно невелике число безпосередньо контактуючих індивідів, об'єднаних загальними цілями або завданнями. *Структура малої групи, її склад, згуртованість, стиль керівництва, міжособистісні стосунки, соціальна перцепція, комунікативні зв'язки, процеси, що відбуваються в них, і тому подібне експериментально досліджуються соціальною психологією, зокрема школою «групової динаміки».* Особливістю, що відрізняє малу групу від складних і великих груп, є її відносна «структурна простота». Це означає, що в малій групі є, як правило, *авторитетний лідер* (якщо група неофіційна) або *авторитетний керівник* (якщо група офіційна), навколо якого об'єднана решта членів групи. При цьому розмір групи не має значення і може досягати декількох десятків осіб (наприклад, згуртована група туристів). Якщо ж усередині зайнятої якою-небудь діяльністю малої групи з'являються інші лідери і частина її членів починає підтримувати їх і норми і цінності, що вводяться цими лідерами, то така мала група стає структурно складною і нерідко розпадається на дві або менші групи. Нові малі групи вступають між собою у міжгрупові стосунки і можуть розвиватися незалежно одна від одної (наприклад, численні групи по інтересах усередині одного учбового підрозділу). Якщо мала група зайнята соціально цінною і значущою для всіх її членів спільною діяльністю, що опосередковує міжособистісні стосунки в ній, то вона може бути групою високого рівня розвитку.

Неформальна група (неофіційна) – реальна соціальна спільність, що не має юридично фіксованого статусу, добровільно об'єднана на основі *інтересів, дружби і симпатій* або на основі *прагматичної користі*. Неформальні групи можуть виступати як ізольовані спільності або складатися усередині офіційних груп. Їх інтереси можуть мати як професійну, так і позапрофесійну спрямованість (наприклад, різні

гуртки технічної творчості, ансамблі, самодіяльність, дружні компанії). Існують також умовні неформальні групи, що є об'єднаннями людей на основі спільних інтересів, але що безпосередньо не спілкуються. Офіційні групи, зберігаючи всі свої характеристики, одночасно можуть мати кращі властивості неформальної групи (тісні дружні контакти, доброзичливість і взаємна симпатія, готовність до сприяння і взаємодопомоги), що укріплює і збагачує їх функціонування.

Офіційна група (формальна) – реальна або умовна соціальна спільність, що має юридично фіксований статус, члени якої в умовах суспільного розподілу праці *об'єднані соціально заданою діяльністю*, організуючою їх працю. Офіційна група завжди мають визначену нормативно закріплену структуру, призначене або вибране керівництво, нормативно закріплені права і обов'язки її членів (типovими офіційними групами є виробничі бригади). Прикладами умовної офіційної групи можуть служити різні комісії, групи референтів, консультантів тощо.

Реальна група (у соціальній психології) – обмежена в розмірах спільність людей, що існує в загальному просторі і часі і об'єднана *реальними стосунками* (наприклад, шкільний клас, робоча бригада, військовий підрозділ, сім'я тощо). Найбільшою по величині реальною групою є людство як історична і соціальна спільність людей, об'єднана економічними, політичними і іншими зв'язками між різними країнами і народами. Наступними по величині реальними групами є класи, що розрізняються за їх місцем у системі суспільного виробництва, їх відношенню до засобів виробництва, способів отримання і привласнення частки суспільного багатства. Найменшою реальною групою є діада, тобто два індивіди, які взаємодіють.

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Дайте визначення поняттю «особистість».
2. Приведіть характеристику поглядів на проблему особистості.
3. Порівняйте психологічні підходи до проблеми особистості. Вкажіть на спільне і різне в них.
4. Визначите співвідношення понять особистості, активності, діяльності.
5. У чому суть вказівки на особистість як суб'єкт соціальних і міжособистісних відносин?
6. Визначите співвідношення понять «індивід», «індивідуальність», «особистість».
7. Яке значення має рівень розвитку групи для розвитку особистості?

Теми для рефератів:

1. Порівняльний аналіз теоретичних підходів до проблеми особистості.
2. Розуміння особистості в гуманістичній психології.
3. Особистість і її трактування в психоаналізі.
4. Проблема особистості в українській психології.

Література:

1. *Адлер А.* Понять природу человека. – СПб.: Академический проект, 1997.
2. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
3. *Ковалев А.Г.* Психология личности. – Л.: Просвещение, 1970. – 390 с.
4. *Лерш Ф.* Розуміння особи у психології // Гуманістичні підходи в західній психології ХХ століття. – К.: Пульсари, 2001. – С. 93 – 112.
5. *Маслоу А.* Дальние пределы человеческой психики. – СПб., 1999.
6. *Менегетти А.* Ученик по онтопсихологии. – М.: Славянская ассоциация «Онтопсихология», 1997.
7. *Первин Л., Джон О.* Психология личности: Теория и исследования / Пер. с англ. М.С.Жамкочьян. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
8. *Роджерс К.* Становление личности. Взгляд на психотерапию Пер с англ.. М.Злотник. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
9. *Психология личности в трудах отечественных психологов /* Сост. и общая редакция Л.В. Куликова. – СПб.: Питер. - 2001.
10. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.
11. *Фрейд З.* Основные принципы психоанализа. – К.: Ваклер, 1998. – 228 с.
12. *Хьел Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с.
13. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризисы. – М., 1996.
14. *Юнг К.Г.* Архетип и символ /Пер с нем. – М.: Ренесанс, 1991. – 304 с.

РОЗДІЛ 2 СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

2.1. Структура особистості у вітчизняній психології

(див. *Современная психология: Справочное руководство*. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 454 - 459 с.

Белановская О.В. Психология личности: Учеб. пособие. – Мн.: БГПУ им. М.Танка, 2001. – 226 с.

Платонов К.К., Голубев Г.Г. Психология. Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1977. – С. 31 -32, 86, 87, 91)

С.Л. Рубіншейн (1889 – 1960), структура особистості: *спрямованість* (потреби, інтереси, переконання, домінуючі мотиви діяльності і поведінки, світогляд); *знання, уміння, навички* (отримуються в процесі життя і пізнавальної діяльності); *індивідуально-типологічні особливості* (темперамент, характер, здібності).

Б.Г. Ананьєв (1907 – 1972), системна модель особистості: єдність біологічного і індивідуального – єдність макрохарактеристик «*індивід*», «*суб'єкт*» (внутрішнє, психічне життя), «*індивідуальність*».

В.С. Мерлін, теорія інтегральної індивідуальності: *система індивідуальних властивостей організму* (біохімічні, загальносоматичні, нейродинамічні); *система індивідуальних психічних властивостей* (властивості темпераменту, психічні властивості); *система соціально-психологічних індивідуальних властивостей* (соціальні ролі в групі, колективі, суспільстві).

В.А. Ядов, диспозиційна структура особистості: *диспозиції* (усвідомлена готовність до оцінок ситуації і поведінки, яка обумовлена минулим досвідом): 1) *елементарні* фіксовані установки; 2) *соціальні* фіксовані установки; 3) *базові соціальні* установки як загальна спрямованість на певну сферу соціальної активності; 4) *ціннісні орієнтації*.

В.А. Петровський, концепція персоналізації: *інтраіндивідна* (індивідуальність), *інтеріндивідна* (представленність в міжособистісних стосунках), *метаіндивідна підсистеми* (представленність в інших людях).

Н.І. Рейнвальд, психічний склад особистості: *психічні домінантні стани; риси вдачі; системна якість в системі «людина – суспільство»*.

К.К. Платонов, ієрархічна структура особистості: *основні підструктури* як рівні особистості, на які накладаються характер і здібності.

1. Спрямованість – переконання, світогляд, ідеали, схильності, інтереси, бажання. Біологічного майже немає. Ставлення до відображуваного на основі досвіду. В основному містить усвідомлення майбутнього. З потребами пов'язана через віддзеркалення соціальної по-

треби. З активністю пов'язана через переконання. Формується у вихованні. Рівень аналізу – соціально-психологічний.

2. Досвід – звички, уміння, навички, знання. Значно більше соціального. Є змістом форм віддзеркалення. Пов'язаний з необхідністю усвідомлення минулого. З потребами пов'язаний через звички. З активністю пов'язаний через вольові навички. Формується в навчанні. Рівень аналізу – психолого-педагогічний.

3. Психічні процеси – воля, почуття, сприйняття, відчуття, емоції, пам'ять. Частіше більше соціального. Є формами психічного віддзеркалення. Характеризуються усвідомленням сьогодення. З потребами пов'язані через нужду особистості. З активністю пов'язані через волю. Формуються через вправу. Рівень аналізу – індивідуально-психологічний.

4. Біопсихічні властивості – темперамент, статеві, вікові, патологічні властивості. Соціального майже немає. Є механізмами психічного віддзеркалення. Характеризують тільки стиль усвідомлення. З потребами зв'язані через біологічну нужду. З активністю зв'язані через силу і рухливість нервових процесів. Формуються в тренуванні. Рівень аналізу – психофізіологічний, нейропсихологічний.

Характер – це загальна якість особистості в цілому, сукупність ряду її рис, в яких найвиразніше виражена її своєрідність; це каркас особистості. Всі риси характеру – це властивості особистості; але властивості особистості тільки тоді стають рисами характеру, коли вони виражені виразніше за інших, тісно взаємозв'язані, визначають одна одну і властивий даній людині стиль дій і ставлення до того, що оточує.

Здібності – це сукупність таких властивостей особистості, які визначають успішність навчання якої-небудь діяльності і вдосконалення в ній.

2.2. Уявлення про структуру особистості в зарубіжній психології

(див. *Современная психология: Справочное руководство.* – М.: ИНФРА-М, 1999. – 454 - 459 с.

Белановская О.В. Психология личности: Учеб. пособие. – Мн.: БГПУ им. М.Танка, 2001. – 226 с.)

Белановская О.В. Психология личности: Учеб. пособие. – Мн.: БГПУ им. М.Танка, 2001. – 226 с.)

3. Фрейд (1856 – 1939), психодинамічна теорія особистості: Ід – є природженим, присутне при народженні; включає інстинкти; пов'язано з тілесними процесами; відображає світ суб'єктивних переживань; діє відповідно до принципу редукації напруги; існує у вигляді *рефлекторних дій* (знімають відносно прості форми збудження), *первинних процесів* (вивільнення енергії через створення образу об'єкту), *вторинних процесів* (реалістичне мислення, план задоволення потреб, перевірка реальністю). **Его** – виконавчий орган особистості; слідує цілям Ід і

залежить від нього; посередник між інстинктивними запитами організму і умовами середовища; підтримує життя і відтворення організму. **Супер-его** – моральна сила особистості; служить для вдосконалення; містить *совість* (карає людину, примушує відчувати провину) і *его-ідеал* (контролює і блокує інстинкти, нагороджує, наповнює гордістю).

К.Г. Юнг (1875 – 1961), **аналітична теорія особистості**: **Его** – свідомий розум; будується із спогадів, думок, відчуттів; забезпечує переживання власної ідентичності і безперервності власного буття; є центром свідомості. **Особисте несвідоме** – витиснені, пригнічені, забуті, слабкі переживання; примикає до **Его**. **Колективне (трансперсональне) несвідоме** – універсально, природжене; сховище прихованих спогадів, успадковане від людських, «долюдських» і тваринних предків. **Архетип** – компонент колективного несвідомого; універсальна розумова форма (ідея); містить емоційний елемент; створює образи, відповідні значущим аспектам реальної усвідомлюваної ситуації. Структура особистості виражається в архетипах *Персона*, *Аніма*, *Анімус*, *Тінь*. **Персона** – архетип конформності; домінуючі соціальні ролі, індивідуальний стиль самовираження; захищає *Его* від негативного впливу різних соціальних сил. **Аніма** – фемінінний архетип у чоловіку. **Анімус** – маскуліний архетип у жінці. Як колективні образи вони мотивують представників кожної статі до розуміння представників іншої і певної відповіді. **Тінь** – центр особистого несвідомого; тенденції, бажання, спогади, переживання, які заперечуються людиною як такі, що несумісні з його *персоною* і соціальними стандартами. **Самість** – центр особистості; забезпечує єдність всіх систем в особистості, їх рівновагу і стабільність; мета, до якої людина прагне, але рідко її досягає; заснована на тривалому процесі індивідуалізації.

А. Адлер (1880 – 1937), **індивідуальна теорія особистості**: неподільність цілісної особистості; цілеспрямованість поведінки; значущість соціального контексту. Ключові пункти теорії: почуття неповноцінності і компенсація; прагнення до переваги; стиль життя; соціальний інтерес; творче «Я»; порядок народження; очікування відносно майбутнього.

Е. Еріксон (1902 – 1994), **психосоціальна теорія особистості**: **Его** – основа поведінки і функціонування людини; виконує функцію соціальної адаптації; взаємодіє з реальністю; пов'язано з особливостями соціальних приписів і системою цінностей; охоплює весь життєвий простір людини.

Е. Фромм (1900 – 1980), **соціально-психологічна психоаналітична теорія особистості**: екзистенціальні потреби: 1) піклуватися

про кого-небудь; 2) в переживанні власної значущості; 3) бути частиною світу як основа стабільності і міцності; 4) в досягненні справжньої ідентичності; 5) в системі орієнтацій і сенсі життя.

К. Хорні (1885 – 1952), соціокультурна теорія особистості: *базальна тривога* як «відчуття самоти і безпорадності перед лицем потенційного ворожого світу»; потреба в *задоволенні* і потреба в *безпеці*; стратегії *компенсації базальної тривоги* відображають невротичну потребу в: 1) любові і схваленні; 2) «партнерові-опікунові»; 3) вузькому обмеженні життя; 4) силі; 5) експлуатації інших; 6) значущості; 7) тому, щоб бути об'єктом захоплення; 8) особистих досягненнях; 8) самодостатності і незалежності; 9) досконалості і бездоганності.

Г.У. Олпорт (1897 – 1967), теорія рис: *риса особистості* – узагальнена якість; важливий елемент поведінки; встановлюється емпірично; існує в контексті особистості. *Риси особистості* (персональні диспозиції) – *кардинальні, центральні, вторинні. Пропріум* (Ego, Self) – відчуття тілесного «Я», відчуття безперервної ідентичності, ставлення до навколишнього світу, образ себе, раціональне «Я», інтенції, довготривалі цілі, «Я» як дослідник себе.

Р. Кеттел (1905), структурна теорія рис особистості: *риса особистості* – виявляється в поведінці; обумовлює схильність поступати одноманітно в різних обставинах. *Риси особистості* – поверхневі/початкові; конституціональні/сформовані навколишнім середовищем; здібність, темперамент/динамічні риси; загальні риси/унікальні риси.

Г.Ю. Айзенк (1916-1997), теорія типів особистості: *типи особистості* визначаються за параметрами – *інтроверсія/екстраверсія; нейротизм/стабільність; психотизм/сила суперего. Ієрархічна модель структури особистості:* 1) *суперриси* (екстраверсія); 2) *складені риси* (товариськість, жвавість, активність, наполегливість, прагнення до успіху); 3) *звичні реакції*; 4) *специфічні реакції*.

Б.Ф. Скіннер (1904 – 1990), теорія оперантного навчіння: *типи поведінки:* 1) *респондентна поведінка* (відповідь на знайомий стимул); 2) *оперантна поведінка* (визначається і контролюється результатом).

А. Бандура (1925), теорія соціального навчіння: навчіння через спостереження регулюється чотирма взаємозв'язаними чинниками: 1) процесами *уваги* (стежить за поведінкою); 2) процесами *збереження* (пам'ятає поведінку іншого); 3) процесами *рухового відтворення* (переводить спогад у поведінку); 4) *мотиваційними* процесами (позитивне підкріплення).

Дж. Келлі (1905 – 1967), **когнітивна теорія особистості**: особистісний конструкт – ідея, думка, яку людина використовує для пояснення або прогнозу свого досвіду. Особистісні конструкти *біполярні* і *дихотомічні*.

А. Маслоу (1908 – 1970), **гуманістична теорія особистості**: ієрархічна система природжених потреб (фізіологічні, потреби в безпеці і захисті, приналежності і любові, самоповазі, самоактуалізації).

К. Роджерс (1902 – 1987), **феноменологічна теорія особистості**: *відкритість до переживання* (здатність слухати себе), *екзистенціальний спосіб життя* (тенденція жити повно і насичено), *організмична довіра* («Я поступаю правильно»), *емпірична свобода* (відчуття особистої влади), *креативність* (творчо пристосовуватися до життя).

2.3. Я-концепція як складова особистості

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 475 – 476*)

Я-концепція – відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, система уявлень індивіда про себе, що переживається як неповторна, на основі якої він *будує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе*. Я-концепція – цілісний, хоча і не позбавлений внутрішніх суперечностей, образ власного Я, виступаючий як *установка по відношенню до самого себе* і що включає компоненти: 1) *когнітивний* – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості і так далі (самосвідомість); 2) *емоційний* – самоповага, себелюбство, самоприниження тощо; 3) *оцінно-вольовий* – прагнення підвищити самооцінку, завоювати пошану тощо.

Я-концепція – передумова і наслідок соціальної взаємодії, визначається соціальним досвідом. Її складові: *реальне Я* (уявлення про себе в теперішньому часі), *ідеальне Я* (те, яким суб'єкт, на його думку, повинен був би стати, орієнтуючись на моральні норми), *динамічне Я* (те, яким суб'єкт має намір стати), *фантастичне Я* (те, яким суб'єкт бажав би стати, якби це виявилось можливим).

Я-концепція – важливий структурний елемент психологічного обличчя особистості, ідеальна представленість індивіда в собі, як в іншому, що складається в спілкуванні і діяльності. Становлення Я-концепції, будучи обумовленим широким соціально-культурним контекстом, виникає в обставинах обміну діяльністю між людьми, в ході якого суб'єкт «дивиться як в дзеркало в іншу людину» (К. Маркс) і тим самим відладжує, уточнює, коректує образи свого Я. Формування адекватної Я-концепції, і у першу чергу всієї самосвідомості, – одна з важливих умов виховання.

2.4. Особистісний смисл як складова особистості

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 192 – 194*)

Особистісний смисл – індивідуалізоване віддзеркалення дійсного ставлення особи до тих об'єктів, ради яких розгортається її діяльність, усвідомлюване як «значення-для-мене» засвоєваних суб'єктом безособових знань про світ, що включають *поняття, уміння, дії і вчинки*, що здійснюються людьми, *соціальні норми, ролі, цінності і ідеали*. Поняття особистісного смислу історично пов'язане з уявленнями Л.С.Виготського про динамічні смислові системи індивідуальної свідомості особи, що виражають *єдність афективних та інтелектуальних процесів*.

Введення поняття *особистісного смислу як одиниці свідомості* (О.М. Леонтьєв) зіграло важливу роль в подоланні чисто інтелектуалістського трактування свідомості як «со-знання» («спів-знання», тобто суми знань про світ), а також для вирішення проблеми співвідношення індивідуальної і суспільної свідомості в житті особи. Поняття особистісного смислу використовується в різних областях психології, що вивчають ставлення людини до світу залежно від її місця в суспільстві, її мотивів, установок, емоцій тощо.

Виділяється ряд *складових*, що утворюють смислові системи: а) *смислоутворювальні мотиви*, які спонукають людину до діяльності; б) *ставлення людини до дійсності*, що реалізується діяльністю, яка придбала для нього суб'єктивну цінність (значущість); в) *смислові установки*, що виражають особистісний смисл; г) регульовані смисловими установками *вчинки і діяння* особистості.

Особистісний смисл має ряд важливих особливостей, пов'язаних з аналізом будови особистості в цілому. Центральна з цих особливостей – похідність особистісного смислу від *місця людини у системі суспільних відносин*, від її *соціальної позиції*. Обумовленість особистісного смислу соціальною позицією визначає і інші психологічні особливості особистісного смислу: опосередкованість зміни особистісного смислу зміною діяльності, що лежить в його основі, недостатність усвідомлення особистісного смислу для його зміни тощо.

Оскільки *зміна соціальної позиції* людини в світі спричиняє переосмислення її *ставлення до дійсності*, у ряді випадків це може привести до глибоких *перебудов всієї сукупності особистісних смислів*, що деколи драматично виявляється в таких явищах, як «втрата себе» і втрата сенсу існування. Вказані перебудови слід відрізняти від тих,

що існують на поверхні свідомості суб'єктивних переживань (симпатій, антипатій, бажань, волінь тощо), що змінюються безпосередньо під впливом мовних дій.

Подібні *суб'єктивні переживання* (як і емоції) виконують *функцію оцінки особистісного смислу*, сприяючи усвідомленню суб'єктом його відношень до дійсності, їх «значущості» для нього. При неспівпаданні суб'єктивних переживань і особистісного смислу *змінюється спрямованість суб'єктивних переживань*, а не особистісний смисл. Психологічний аналіз закономірностей становлення і функціонування особистісного смислу і – ширше – динамічних смислових систем є центральною проблемою при вивченні шляхів розвитку і виховання особистості як індивідуальності.

2.5. Мотив як складова особистості

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 219 – 220*)

Мотив: 1) спонука до діяльності, пов'язана із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість; 2) спонукаючий і визначаючий вибір спрямованості діяльності предмет (матеріальний або ідеальний), ради якого вона здійснюється; 3) усвідомлювана причина, яка лежить в основі вибору дій і вчинків особи.

У зарубіжній психології виділений ряд особливостей природи і функцій мотиву в регуляції поведінки суб'єкта; *спонукальна* і *напрямна* функція мотиву (психоаналіз, біхевіоризм, динамічна психологія, теорія «поля» К. Левіна), детермінація поведінки людини *неусвідомлюваними* мотивами (психоаналіз), *ієрархія* мотивів (психоаналіз, «гуманістична психологія» тощо), прагнення до *рівноваги* і *напруження* як механізми динаміки мотивів. Недоліком цих досліджень є відрив від контексту діяльності людини і її свідомості.

У вітчизняній психології як загальний механізм виникнення мотиву розглядається *реалізація потреб* в ході пошукової активності і тим самим *перетворення її об'єктів на мотив*, «предмети потреб» (О.М. Леонт'єв). Звідси випливає центральна закономірність: розвиток мотиву відбувається через зміну і розширення кола діяльності, що перетворює предметну дійсність.

У тварин діапазон об'єктів, виступаючих як мотив, даний від природи і жорстко обмежений специфічним для кожного біологічного виду довкола пристосованих інстинктивних форм діяльностей. У людини ж джерелом розвитку мотивів є процес суспільного вироб-

ництва матеріальних і духовних цінностей, що не має меж. В якості *потенційних мотивів* в онтогенезі виступають властиві даному суспільству *об'єктивні цінності, інтереси і ідеали*, які у разі їх інтеріоризації особою можуть отримати спонукальну силу і стати мотивами, що реально діють. Ці мотиви виконують функцію смислоутворення, тобто додають відображеній в індивідуальній свідомості дійсності особистісний смисл. Функція смислоутворення пов'язана з контролем загальної спрямованості діяльності особистості. Функція контролю здійснюється мотивами не безпосередньо, а через механізм «*емоційної корекції*» поведінки (А.В. Запорожець): емоції оцінюють особистісний смисл подій, що відбуваються, і у разі невідповідності цього сенсу мотиви змінюють загальну спрямованість діяльності особистості. Динаміка мотивів в конкретних ситуаціях обумовлена надситуативною активністю, що приводить до постановки особою надзадач і появи нових мотивів діяльності. Вивчення мотиваційно-сислової сфери складає центральну проблему психології особистості, її історичного і онтогенетичного розвитку.

2.6. Мета як складова особистості

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 440 – 441*)

Мета – усвідомлений образ результату, що передбачається, на досягнення якого направлена дія людини. У психології поняття мети також уживається в наступних значеннях: *формальний опис кінцевих ситуацій*, до досягнення яких прагне будь-яка саморегульована функціонуюча система; *корисний результат*, що передбачається, визначає цілісність і спрямованість поведінки організму.

Уявлення про мету як корисний результат, що передбачається, використовуються при аналізі біологічної передісторії виникнення усвідомлюваної мети людини і дослідженні психофізіологічних механізмів *регуляції цілеспрямованих поведінкових актів*. Поняття про мету як усвідомлюваний образ результату, що передбачається, служить при вивченні довільних навмисних дій, що представляють специфічну рису людської діяльності. Основою формування мети у людини є його предметно-матеріальна, трудова діяльність, направлена на перетворення навколишнього світу.

Як передумови філогенезу виникнення усвідомлюваних цілей у людини виступають дві форми передбачення в життєдіяльності тварин: а) *передбачення корисного результату*, «потрібного майбутнього», досягнення якого дає прямий пристосовний ефект; б) *передба-*

чення засобів, використання яких приведе до досягнення корисного результату (виникає на відносно високих рівнях еволюції). В онтогенезі формування мети йде в напрямі від постановки мети і утворення намірів в спільній діяльності з іншими людьми до постановки людиною мети перед самим собою.

У функціональному відношенні у дії виділяються процеси *утворення мети, здійснення дії, емоційної і когнітивної (пізнавальної) оцінки ходу виконання дії і її остаточного результату*. Образ результату, що передбачається, набуває спонукальної сили, стає метою, починає направляти дію і визначати вибір можливих способів здійснення, лише зв'язуючись з певним мотивом або системою мотивів. Цілеутворення, виникнення мети – *центральный момент в процесі здійснення дії і головний механізм формування нових дій людини*.

Психофізіологічною основою мети є закодований в мозку «образ потрібного майбутнього» (М.О. Бернштейн), акцептор результатів дії (П.К. Анохін), регулюючий програму фізіологічної реалізації дії за допомогою команд, що передбачаються і санкціонують (дають інформацію про відповідність досягнутого результату потрібному).

2.7. Дія у складі структури особистості

(див. *Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу. Монографія. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.*)

Категорія дії в особистісній схемі може трактуватися в термінах концепцій спілкування Г.М. Андрєєвої (*комунікативна, інтерактивна, перцептивна функції*), Б.Ф. Ломова (*інформативна, регулятивна, афективна функції*), А.А. Брудного (*інструментальна, синдикативна, трансляційна, функція самовираження*), мети спілкування Л.О. Карпенко (*контактна, інформаційна, спонукальна, координаційна, розуміння, емотивна, впливова функція, установа стосунків*)¹ в залежності від змісту інтерактивної ситуації. «...»

«...» Спілкування в системі «суб'єкт – суб'єкт» розрізняється в залежності від позицій партнерів – *прибудова зверху, знизу, поряд* (А.Б. Добрович). Ми вважаємо, що для «*прибудови зверху*» важливою ознакою є трансляція своєї Я-концепції іншому (узгоджене підпорядкування іншого собі). «*Прибудова знизу*» вказує на запозичення особливостей Я-концепції іншого (узгоджене підпорядкування себе іншому). «*Прибу-*

¹ див. *Психологія. Словарь.. – М., 1990. - С. 245.*

дова поряд» – це врахування Я-концепції іншого і виникнення на момент спілкування Ми-концепції (узгоджене взаємне поєднання).

Сфокусованим вираженням дії у міжособистісних стосунках є *вчинок* як засіб морального самовизначення і практичного здійснення взаємовідносин, які підтверджують уявлення індивіда про самого себе. Генералізація та узагальнення тих чи інших характеристик, які присутні в міжособистісних стосунках, формує *стереотипи асоційованої/дисоційованої і домінуючої/недомінуючої поведінки*. Обмін учинками у взаємодії призводить до результату, який у тій чи іншій мірі збігається з цілями партнерів чи із властивим їм варіантом міжособистісних стосунків. При розбіжності результату й мети емоційні стани спонукають до усвідомлення причин неуспіху та способів досягнення прийнятного результату.

2.8. Задача у контексті психології особистості

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. –М.: Политиздат, 1990. – С. 119*)

Задача – дана в певних умовах (наприклад, у проблемній ситуації) *мета* діяльності, яка повинна бути *досягнута перетворенням цих умов* згідно певній процедурі. Задача включає *вимоги* (мета), *умови* (відоме) і *шукане* (невідоме), що формулюється в питанні. Між цими елементами існують певні зв'язки і залежності, за рахунок яких здійснюються пошук і визначення невідомих елементів через відомих.

Задача стає логіко-психологічною категорією, коли вона пред'являється іншому суб'єктові і приймається їм до рішення. Суб'єкт переформулює, довивначає завдання, шукає спосіб його рішення, що свідчить про включення процесу мислення. В зв'язку з цим мислення нерідко трактується як здатність вирішувати задачу. Повний цикл продуктивного мислення включає постановку і формулювання завдання самим суб'єктом, що відбувається при пред'явленні йому завдань, умов яких мають проблемний характер.

У пізнавальній діяльності виділяють завдання перцептивні, мнемічні, мовні, мисленеві. Завдання можуть виникати в процесі практичної діяльності або створюватися навмисно (учбові, ігрові завдання). При розробці типології завдань використовуються такі параметри, як число рішень, характеристика умов (повнота, неповнота, суперечність), вимог (ступінь їх визначеності), відношення завдання до суспільних і індивідуальних потреб. Ієрархічно організована послідовність завдань утворює програму діяльності.

2.9. Результат та винагорода як структурні елементи особистості (див. *Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу. Монографія. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.)*)

Результат виступає як: а) організуюча основа функціональної системи (П.К.Анохін); б) наслідок перетворюючих впливів на об'єкт; в) відображення специфіки впливів, їх якості, системності, адекватності мети, що передбачається.

Отримання результату є наслідком розв'язання зовнішніх і внутрішніх діалектичних протиріч. У самому загальному вигляді зовнішні протиріччя містяться у протиставленні функціональних вимог і функціональних можливостей, а внутрішні – у побудованій моделі розв'язання задачі, її реорганізації і раціоналізації.

Ретроспективна змінність результату в ментальному просторі – співвіднесення результату з дією, метою, мотивом, особистісним смислом, Я-концепцією – утворює рефлексивну основу розвитку ... «...».

«...» Отримання результату безпосередньо пов'язане з ідеєю *винагороди*, в якій відбивається оцінка міри відповідності результату зразку (стандарту) у вигляді оцінного судження. В ній містяться опосередковані вказівки на функціональні можливості його автора як діяльного суб'єкта. Істотною стороною винагороди є підтвердження особистісного значення задачі (її розгляд як корисної для Я-концепції) через характеристику отриманого результату «...».

«...» Винагорода як оцінка міри і якості активності в отриманні результату виражається у визнанні і схваленні «внеску» учасників взаємодії. Вона викликає в них упевненість у власній цінності і переживання стану емоційного благополуччя. Адекватна ситуації вербалізація визнання і схвалення служить рефлексивною основою засвоєння нормативних приписів про якість результату, вказує на міру наближення операційних схем ... до відповідних схем експерта ..., і впливає тим самим на ... самооцінку.

Винагорода виконує функції контролю (міра наближення до бажаної якості результату), розвитку (вказівка на сформульовані дії та конструктивні зауваження на несформовані дії), конкретизації діяльнісних і комунікативних цінностей, формування самооцінки й рівня домагань у складі Я-концепції «...».

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Дайте визначення поняттю «структура особистості».
2. Приведіть приклади, що стосуються окремих підструктур особистості.
3. У чому особливості Я-концепції людини?
Що входить в зміст поняття «особистісний смисл»?
4. У якому зв'язку знаходяться поняття «особистісний смисл і мотив», «мотив і мета», «мета і дія», «дія і об'єкт», «об'єкт і результат», «результат і винагорода»?
5. Яке значення має винагороду для Я-концепції і розвитку особистості?

Теми для рефератів:

1. Проблема типології особистості в світлі положення про соціальну суть людини.
2. Теорія особистості О.Ф.Лазурського.
3. Прояв структури особи в поведінці і діяльності.

Література:

1. *Адлер А.* Понять природу человека. – Спб.: Академический проект, 1997.
2. *Келли Дж.* Теория личности: Психология личностных конструктов / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.
3. *Леонтьев Д.А.* Значение и личностный смысл: две стороны одной медали // Психол. журнал. – 1996. – Т.17. - № 5. – С. 19 – 30.
4. *Маноха І.П.* Психологія потаємного «Я». – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
5. *Фрейд З.* Основные принципы психоанализа. – К.: Ваклер, 1998. – 228 с.
6. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для себя / Пер. с англ. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
7. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М.: Прогресс-Универсал, 1993. – 480 с.
8. *Хрестоматия* по психологии личности: в 2 т. / Под ред. Д.Я.Райгородского. – Самара, 1999.
9. *Хьел Л., Зиглер Д.* Теории личности. - СПб.: Питер, 2000. – 608 с.

РОЗДІЛ 3 ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

3.1. Соціалізація

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 373*)

Соціалізація - процес і результат засвоєння і активного відтворення індивідом соціального досвіду, здійснюваний в спілкуванні і діяльності.

Соціалізація може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особу різних обставин життя в суспільстві, що мають іноді характер різноспрямованих чинників, так і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості. Виховання є провідним і визначаючим початком соціалізації.

Поняття соціалізації було введено в соціальну психологію в 40-50-і рр. в роботах А. Бандури, Дж. Кольмана і ін. У різних наукових школах поняття соціалізації отримало різну інтерпретацію: у *необіхевіоризмі* воно трактується як соціальне навчання; в школі *символічного інтеракціонізму* – як результат соціальної взаємодії, в *гуманістичній психології* - як самоактуалізація Я-концепції.

Явище соціалізації багатоаспектне, і кожен з вказаних напрямів акцентує увагу на одній із сторін феномена, що вивчається.

У вітчизняній психології проблема соціалізації розробляється в рамках диспозиційної концепції регуляції соціальної поведінки, в якій представлена ієрархія диспозицій, що синтезують систему регуляції соціальної поведінки, залежно від ступеня включеності в суспільні відносини.

Впродовж тривалого часу увагу вітчизняних психологів привертала головним чином соціалізація як виховання в інституціалізованих освітніх системах, проте в даний час предметом серйозного вивчення стають і процеси, що протікають поза офіційними структурами, зокрема в неформальних об'єднаннях, в стихійно виникаючих групах і так далі.

Соціалізація (А. Бандура, Дж. Кольман) – активне *засвоєння соціального досвіду* і його відтворення в спілкуванні і діяльності. Розглядається як соціальне навчання, соціальна взаємодія, самоактуалізація, регуляція соціальної поведінки¹.

Засвоєння – придбання людиною суспільно-історичного досвіду в процесі оволодіння соціальними значеннями предметів, етичними основами поведінки і способами спілкування з іншими людьми².

¹ див. *Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 373.*

² *Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 418.*

Особистісне самовизначення – свідомий акт виявлення і затвердження власної позиції в проблемних ситуаціях¹. *Колективістське самовизначення* – самовизначення в групі залежно від ступеня ухвалення людиною групових оцінок, переконань, ідеалів, норм, цінностей². *Професійне самовизначення* – вибір сфери діяльності і її статусно-ролевої конкретизації залежно від індивідуальної системи цінностей і Я-концепції.

Процес соціалізації як активне засвоєння соціального досвіду і його відтворення в спілкуванні і діяльності відбувається в результаті планомірної, цілеспрямованого впливу на свідомість і поведінку (виховання) або стихійного впливу подій життя. Засвоєння і відтворення соціального досвіду виступає у вигляді соціального навчання, соціальної взаємодії, самоактуалізації, регуляції власної соціальної поведінки.

Механізми соціалізації: 1) *досвід* – єдність знань, умінь, навиків; 2) *соціальні зв'язки* – суб'єктивно значущі і об'єктивно необхідні зв'язки з групами і окремими особами, які визначають зміст і динаміку життєдіяльності людини; 3) *культура взаємин* – ступінь і рівень засвоєння норм соціальної, внутрішньогрупової, міжособистісної взаємодії.

Соціальне оточення людини – сім'я, трудовий, учбовий колектив і інші групи³. *Якість життя* – якість житла, навколишнього середовища, дозвілля, спілкування, освіти⁴. *Міжособистісні стосунки* – характер і спосіб впливів, що ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів, що виникають під впливом організації спільної діяльності⁵.

Виконання правил – практичне дотримання норм міжособистісних взаємин і спілкування в системах «людина – людина», «людина – люди», «людина – суспільство».

Особистість – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії. *Система рис (якостей)* – сукупність психологічних елементів в узагальнених схемах (моделях) поведінки людини в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії, що визначають її індивідуальну своєрідність і динаміку.

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 351.

² Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 167.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 651.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 253.

⁵ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 206.

Взаємодія з суспільством – розширення сфери власної активності під впливом стійкої системи мотивів і усвідомлення свого ставлення до дійсності і своїх відношень з дійсністю формує Я-концепцію і потребу бути особистістю. *Ставлення* – суб'єктивно-оцінне переживання сприйманої дійсності, що впливає на функціональні можливості і поведінку людини¹.

Досвід – якість особистості, сформована в процесі діяльності, навчання і виховання, і що існує у вигляді знань, навичок, умінь і звичок². *Соціальний досвід* – знання, навички, уміння, звички, що відображають особливості соціумного буття людини. *Макросередовище* – суспільні, матеріальні, духовні умови життя і діяльності людини. *Мікросередовище* – безпосереднє соціальне оточення, сім'я, учбовий, трудовий колектив, групи дозвілля³. *Виховання* – формування установок, принципів, ціннісних орієнтацій, необхідних для життя і діяльності⁴. *Навчання* – організація формування знань, умінь, навичок⁵.

Життєва позиція – система особистісних смислів, які декларуються і здійснюються в поведінці, спілкуванні і діяльності. *Особистісний смисл* (О.М.Леонтьєв) – віддзеркалення людиною її ставлення до явищ, які спонукають її до діяльності у вигляді мотивів, цінностей, установок, вчинків⁶.

Управління – функція організованої системи, що забезпечує збереження її структури і підтримки її життєдіяльності за допомогою послідовності операцій: *підготовка і прийняття рішення, організація виконання, контроль, підведення підсумків*⁷. *Виховання* – цілеспрямована дія на свідомість і поведінку з метою створення принципів, понять, установок, необхідних для соціумного буття⁸. *Управління вихованням* – послідовне виконання заходів, що містяться в науково обґрунтованому плані виховної роботи.

Мета – результат дії, що передбачається, як усвідомлений опис шуканої кінцевої ситуації з вказівкою на необхідні для його досягнення

¹ див. Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 258.

² Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 82.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 651.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 65.

⁵ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 243.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 192.

⁷ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 704 – 705.

⁸ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 65.

засоби¹. *Засіб* – інструментальна частина, яка опосередковує виконання задуму. *Вибір цілей, засобів* – усвідомлення шуканого результату і шляхів його досягнення.

Самовиховання – процес формування людиною себе як особистості відповідно до шуканої мети², що ґрунтується на *саморегуляції* згідно *особистісного смислу, самооцінки, самоконтролю* і що здійснюється за допомогою *самонаказу, самохвалення, самонавіяння*³.

Свідомо *поставлена мета* – результат дії, що передбачається, як усвідомлений опис шуканої кінцевої ситуації з вказівкою на необхідні для його досягнення засоби⁴.

Молодший шкільний вік – вік дітей, що навчаються в початковій школі⁵. Центральним фактом цього віку є *учбова діяльність* як основа засвоєння людського досвіду, вираженого у формі наукового знання⁶. *Оцінка дорослих* – схвалення або несхвалення виконання або невиконання дітьми вимог, що пред'являються дорослими.

Підлітковий вік – період від 11-12 до 15 років (середній шкільний вік); перехід від періоду дитинства до юності. Центральним фактом фізичного розвитку підлітка є статеве дозрівання⁷. *Спілкування* в процесі учбової, суспільно корисної, творчої, спортивної діяльності виступає основою формування і розвитку нових психічних і особових якостей⁸. *Оцінки однолітків* – схвалення або несхвалення виконання або невиконання підлітками нормативних вимог, прийнятих в співтоваристві однолітків.

Юнацький вік – період від 15 до 18 років, відповідний віку учнів старших класів⁹. *Рання юність* – 15 – 18 років (старший шкільний вік), *пізня юність* – 18–23 роки¹⁰. Учбово-професійна діяльність регулюється пізнавальними і професійними інтересами, потребою в праці, здатністю будувати життєві плани, орієнтацією на соціальну активність¹¹. Самоо-

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 440 – 441.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 330.

³ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 350.

⁴ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 440 – 441.

⁵ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 191.

⁶ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 191.

⁷ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 261.

⁸ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 279.

⁹ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 418.

¹⁰ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 473.

¹¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 473.

цінка – оцінка людиною свого «Я», можливостей, здібностей, свого місця в міжособистісних, соціально-психологічних, соціальних стосунках¹.

Самооцінка – структурний елемент самосвідомості, що ґрунтується на знанні людини про себе, – здібностях, етичних якостях, вчинках². *Результати власної діяльності* – реалізована мета як засіб підтвердження своєї практичної компетентності. *Діяльність*: а) втілення в об'єкті психічного образу³; б) вплив на об'єкт з метою задоволення потреби⁴; в) модель взаємодії з реальністю⁵.

Афект неадекватності – викликаний неуспіхом негативний емоційний стан, при якому ігнорування неуспіху виступає як захисна реакція, що дозволяє зберегти самооцінку і рівень домагань⁶. *Ігнорування факту неуспіху* – прагнення зберегти високу самооцінку, нівелювати сумнів в ній і уникнути усвідомлення своїх особливостей, що з'явилися причиною неуспіху, яке виявляється в *образливості, недовірливості, підозрливості, агресивності, негативізмі*⁷.

Педагогічне спілкування – основний комунікативний засіб організації і здійснення педагогічного процесу. *Особистісні вподобання вчителя* – орієнтація на суб'єкт-суб'єктні або суб'єкт-об'єктні відношення в процесі самореалізації і самоствердження в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії.

Стосунки диктату – спосіб здійснення взаємодії з учнями шляхом прямого примушення до непорушного виконання правил, що вважаються вірними. *Строга дисципліна* – підпорядкування спілкування і поведінки засвоєним правилам і нормам спільної діяльності.

Стосунки нейтралітету – спосіб здійснення взаємодії з учнями шляхом невтручання в процес їх вибору способів поведінки. *Вільне спілкування* – спілкування за типом фатичного спілкування. *Фатичне спілкування* – комунікація, яка направлена на підтримку самого процесу спілкування⁸.

Стосунки опіки – спосіб здійснення взаємодії з учнями на основі постійного контролю і допомоги. *Боязнь самотійності* – невпевне-

¹ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 625.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 332.

³ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 101.

⁴ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 91.

⁵ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 135.

⁶ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 29.

⁷ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 29.

⁸ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 246.

ність педагога в можливості результативного рішення комунікативних, діяльнісних і поведінкових завдань тих, що вчаться.

Стосунки конфронтації – спосіб здійснення взаємодії з учнями на основі відстоювання своєї і неприйняття чужої позиції. *Прихована неприязнь* – маскування антипатії етикетним спілкуванням.

Стосунки співпраці – спосіб здійснення взаємодії з учнями на основі об'єднання зусиль при вирішенні учбових завдань. *Співучасть* – прояв комунікативних і праксичних емоцій до іншої людини як прагнення до допомоги на основі ідентифікації себе з ним. *Інтерес* – прояв пізнавальних емоцій по відношенню до іншої людини як об'єкту пізнання.

Конфлікт – зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій, думок, поглядів учасників взаємодії¹. *Конфлікти діяльності* – зіткнення схем діяльності вчителя і учнів у всіх або окремих її структурних елементах. *Учбове завдання* – завдання, орієнтоване на засвоєння учнями загального способу рішення шляхом засвоєння рішень у всіх можливих часткових і конкретних варіантах².

Конфлікти поведінки – зіткнення способів поведінки вчителя і що вчаться. *Правила міжособистісних стосунків, поведінки* – соціально регламентовані норми етики і етикету.

Конфлікт взаємин – зіткнення способів взаємних впливів вчителя і що вчаться. *Міжособистісні стосунки* – стосунки взаємозв'язку і взаємовплив між людьми в спільній діяльності і спілкуванні, засновані на системі *установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів*³.

Педагогічний такт – відчуття міри у відборі засобів педагогічної дії. *Міра* – вираз єдності кількості і якості як межі, за якою зміни кількості викликає зміна якості і навпаки⁴. *Почуття міри* – емоційне переживання межі допустимого як належного.

3.2. Особистість і спілкування

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 244 - 246*)

Спілкування - 1) складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами в спільній діяльності і обмін, що включає, інформацію, вироблення єдиної стра-

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 174.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 386.

³ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 206.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 360.

тегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини; 2) здійснювана знаковими засобами взаємодія суб'єктів, викликана потребами спільної діяльності і направлена на значущу зміну в стані, поведінці і особово-сміслових утвореннях партнера.

Зважаючи на складність і ємкість феномена спілкування тлумачення його як поняття залежить від початкових теоретичних і критерійних підстав. У найзагальнішому вигляді спілкування виступає як форма життєдіяльності. Соціальний сенс спілкування полягає в тому, що воно виступає засобом передачі форм культури і суспільного досвіду. Специфіка спілкування визначається тим, що в його процесі суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншого. У спілкуванні людина самовизначається і самопред'являється, виявляючи свої індивідуальні особливості.

За *формою здійснюваних дій* можна судити про *комунікативні уміння і риси характеру* людини, по *специфіці організації мовного повідомлення* - про загальну культуру і освіту.

Спілкування поліфункціонально, що відображується в безлічі існуючих класифікацій функцій спілкування. Найчастіше в них описуються комунікативні аспекти спілкування, при цьому допускається помилкове ототожнення понять комунікація і спілкування. У найбільш узагальнених класифікаціях виділяється три сторони спілкування: *комунікативна, інтерактивна і перцептивна* (Г.М. Андрєєва). Близька класифікація пропонується в роботах Б.Ф. Ломова: *інформаційно-комунікативна*, така, що охоплює процеси прийому - передачі інформації; *регуляційно-комунікативна*, пов'язана з взаємним коректуванням дій при здійсненні спільної діяльності; *афектно-комунікативна*, така, що відноситься до емоційної сфери людини і відповідає потребам в зміні свого емоційного стану. А.А. Брудний виділяє як основну робочу функцію *інструментальну* функцію спілкування, необхідну для обміну інформацією в процесі управління і сумісної праці; *синдикативну* функцію, яка знаходить свій вираз в об'єднанні малих і великих груп; *трансляційну*, необхідну для навчання, передачі знань, способів діяльності, оцінних критеріїв; функцію *самовираження*, орієнтовану на пошук і досягнення взаємного розуміння. Ця функція особливо характерна для творчих осіб.

За критерієм «*мета спілкування*» виділяється *вісім* функцій спілкування (Л.А. Карпенко): 1) *контактна*, мета якої – встановлення контакту як стану обопільної готовності до прийому і передачі повідомлення і підтримки взаємозв'язку у формі постійної взаємної орієнтованості; 2) *інформаційна*, мета якої – обмін повідомленнями, тоб-

то прийом - передача яких-небудь відомостей у відповідь на запит, а також обмін думками, задумами, рішеннями тощо; 3) *спонукальна*, мета якої – стимуляція активності партнера по спілкуванню, напрямна його на виконання тих або інших дій; 4) *координаційна*, мета якої – взаємне орієнтування і узгодження дій при організації спільної діяльності; 5) *розуміння*, мета якої – не тільки адекватне сприйняття і розуміння сенсу повідомлення, але і розуміння партнерами один одного (їхніх намірів, установок, переживань, станів тощо); 6) *емотивна*, мета якої – збудження в партнерові потрібних емоційних переживань («обмін емоціями»), а також зміна з його допомогою власних переживань і станів; 7) *встановлення стосунків*, мета якої – усвідомлення і фіксація свого місця в системі ролевих, статусних, ділових, міжособистісних і інших зв'язків співтовариства, в якому належить діяти індивідові; 8) *здійснення впливу*, мета якої – зміна стану, поведінки, особистісно-сміслових утворень партнера, зокрема його намірів, установок, думок, рішень, уявлень, потреб, дій, активності тощо.

Вітчизняна психологічна наука виходить з принципу нерозривної єдності спілкування і діяльності, тоді як в зарубіжних соціально-психологічних системах описується зазвичай яка-небудь одна сторона спілкування і контакт між людьми зводиться або до обміну інформацією, або до взаємодії, або до процесу міжособистісної перцепції, причому зв'язок цих сторін із спільною діяльністю практично не досліджується.

Комунікативна сторона спілкування пов'язана з виявленням специфіки інформаційного процесу між людьми як активними суб'єктами, тобто з урахуванням стосунків між партнерами, їх установок, цілей, намірів, що приводить не просто до «руху» інформації, але до уточнення і збагачення тих знань, відомостей, думок, якими обмінюються люди.

Засобами комунікативного процесу є різні знакові системи, перш за все мова, а також оптико-кінетична система знаків (жести, міміка, пантоміміка), пара- і екстралінгвістична системи (інтонація, немовні вкраплення в мову, наприклад, паузи), система організації простору і часу комунікації, нарешті, система «контакту очима».

Важливою характеристикою комунікативного процесу є намір його учасників вплинути один на одного, впливати на поведінку іншого, забезпечити свою ідеальну представленість в іншому (персоналізація), необхідною умовою чого виступає не просто використання єдиної мови, але і однакове розуміння ситуації, в якій відбувається спілкування.

Інтерактивна сторона спілкування є побудовою спільної стратегії взаємодії. Розрізняють ряд типів взаємодії між людьми, перш за все

кооперацію і конкуренцію. Проте абстрактна характеристика цих типів як простої «згоди» або «конфлікту» приводить до формального опису даного процесу, що характерний для зарубіжної соціальної психології. І хоча на цьому шляху досягнуті певні результати, наприклад розрахунків і прогноз стратегій поведінки партнера із застосуванням елементів математичної теорії ігор, формальний характер опису досліджуваних стратегій і той факт, що аналізується взаємодія лише двох осіб, перешкоджають застосуванню отриманих даних при аналізі різних видів взаємодії людей в реальному житті. Для марксистської соціальної психології характерний змістовний розгляд різних типів взаємодії, що витікає з її інтерпретації як певного способу (об'єднання) індивідуальних зусиль в конкретних формах спільної діяльності.

Перцептивна сторона спілкування включає процес формування образу іншої людини, що досягається «прочитанням» за фізичними характеристиками людини її психологічних властивостей і особливостей її поведінки. Основними механізмами пізнання іншої людини є *ідентифікація* (уподібнення) і *рефлексія* (усвідомлення того, яким сприймають суб'єкта пізнання інші люди). В процесі міжособистісного сприйняття і пізнання виникає ряд «ефектів»: *первинності, недавності (новизни), ореолу*. Велику роль грають також явища *стереотипізації* і *каузальної атрибуції*. Знання цих механізмів дозволяє виявити психологічний зміст процесу взаєморозуміння, що досягається в ході спілкування. Зв'язок спілкування з певним характером стосунків між людьми виявляється і при емоційній регуляції перцептивного процесу, зокрема в явищі *атракції, тяжіння*. Розгляд трьох сторін спілкування в єдності - важлива умова оптимізації спільної діяльності людей і їх взаємин.

Одним із завдань соціальної психології є розробка засобів коректування оптимізації спілкування, розвитку здібностей і навичок спілкування, особливо необхідних тим категоріям людей, які професійно зв'язані процесом спілкування (керівники, педагоги, лікарі тощо). Серед різних форм навчання мистецтву спілкування значне місце займає соціально-психологічний тренінг, тобто оволодіння різними формами спілкування за допомогою спеціальних систем завдань (програм).

Спілкування – багатоаспектні процеси встановлення і розвитку контактів, які *породжуються* потребою в спільній діяльності або обміні різною інформацією, *залежать* від ситуативних, особових чинників, мовного і соціального досвіду учасників¹. *Міжособистісні стосунки* – взає-

¹ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 410 – 411.

мозв'язки, що суб'єктивно переживаються, між людьми в спільній діяльності і спілкуванні, що ґрунтуються на системі установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів¹.

Комунікативна сторона спілкування – смисловий модус спілкування, орієнтований на його інтерпретацію іншими людьми з метою досягнення значущих цілей². *Обмін інформацією* – формулювання і сприйняття повідомлень, що є, за своєю суттю, засобом управління партнером (партнерами) по спілкуванню.

Інформація – відомості про що-небудь у вигляді єдності синтаксичних, семантичних, прагматичних характеристик, що знімають невизначеність і використовувані в управлінні³. *Передача інформації* – формулювання думок, адекватних ситуації. *Уточнення інформації* – формулювання додаткових текстових предикатів. *Обмін інформацією* – формулювання думок у відповідь на сформульовані думки.

Обмін інформацією – передача і прийом відомостей, що знімають невизначеність в ситуаціях актуальної або потенційної взаємодії. *Дія* – цілеспрямована передача інформації (значення, смисли) від однієї людини до іншого⁴. *Поведінка* – форма прояву інтерактивного відношення людини з навколишнім середовищем, опосередкована знаковими системами (мовою)⁵. *Вплив на поведінку* – передача тексту з метою внести зміни до значень і сенсів адресата.

Інтерактивна сторона спілкування – сторона спілкування, орієнтована на узгодження дій на основі зближення цілей і способів їх досягнення⁶. *Взаємодія* – прояв суб'єктивних намірів в складних видах спільної діяльності, що вимагають взаємного узгодження і координації індивідуальних дій⁷.

Кооперація – форма взаємодії для досягнення мети, що характеризується диференціюванням функцій⁸. *Кооперація* – форма організації міжособистісної взаємодії, заснована на об'єднанні зусиль в досягненні спільної мети. Розрізняють типи кооперації: 1) *автоматична* – стихійна боротьба за виживання; 2) *традиційна* – норми, що історич-

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 206.

² Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 270.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 217.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 58.

⁵ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 276.

⁶ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 411.

⁷ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 52.

⁸ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 285.

но склалися; 3) *спонтанна* – ситуативні умови приятельських взаємин; 4) *директивна* – групи недобровільної участі; 5) *контрактна* – формальні угоди¹. *Конкуренція* – форма міжособистісної взаємодії, що заснована на протиборстві і характеризується сильною персональною залученістю в боротьбу і частковою деперсоналізацією супротивника².

Соціальний контроль – сукупність зразків і обмежень (цінності, моральні, правові норми, адміністративні розпорядження, звичаї, звички), що виконує функцію примушення до належної поведінки³. *Слідування зразкам* – відтворення соціального досвіду, відбувається в процесі соціального навчання, соціальної взаємодії, самоактуалізації, регуляції власної соціальної поведінки.

Роль – спосіб поведінки людини, визначуваний статусом в *соціальних* (інституціоналізовані ролі), *внутрішньогрупових* (соціально-психологічні ролі), *міжособистісних* (неофіційні ролі) стосунках⁴. *Сукупність норм поведінки* – правила, які приписують тип поведінки відповідно до змісту даної ролі.

Перцептивна сторона спілкування – сторона спілкування, орієнтована на отримання уявлення про іншу людину і створення у неї позитивного уявлення про себе⁵. *Сприйняття партнерами один одного* – соціальна перцепція. *Соціальна перцепція* (Дж.Брунер, 1947) – смислова, оцінна інтерпретація об'єкту сприйняття, яка залежить від мотиваційно-смислової структури діяльності сприймаючого суб'єкта⁶.

Соціальна перцепція (Дж.Брунер, 1947) – сприйняття інших людей на основі індивідуальних смислових і оцінних критеріїв, мотиваційно-смисловою структури діяльності сприймаючої людини⁷. *Розуміння* – розкриття мотивів, цілей, змісту дії іншої людини⁸. *Ставлення* – точка зору людини на предмет пізнання, діяльності, комунікації.

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 177.

² Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 171.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 639.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 346; Психологический словарь. – М., 1983. – С. 329.

⁵ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 411.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 273.

⁷ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 273.

⁸ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 264.

Ідентифікація – неусвідомлюваний процес ототожнення людиною себе з іншою людиною на підставі *емоційного зв'язку*, проєкції себе на іншого, проєкції іншого на себе¹. *Ототожнення себе з іншим* – бачення в іншій людині себе або в собі – якостей іншої людини, на підставі чого спостерігач відносить себе до того ж статусу, що і спостережувана людина².

Емпатія (Е. Тітченер) – збагнення емоційного стану іншої людини шляхом проникнення в його переживання³. *Розуміння стану іншого* – засновано на механізмах: 1) *проєкції* – наслідування моторним і афективним реакціям; 2) *інтелекту* – порівняння, аналогія; 3) *передбачення* – передбачення афективних реакцій іншої людини; 4) *співпереживання* – переживання на основі ідентифікації тих же емоцій, що і інший; 5) *співчуття* – переживання власних емоційних станів з приводу емоційних станів іншого⁴.

Рефлексія (Д.Холмс, Т.Ньюком, Ч.Кулі) – подвоєний процес взаємного відображення в спілкуванні, змістом якого є суб'єктивне відтворення внутрішнього світу партнера, в якому відображений внутрішній світ самого спостерігача⁵. *Погляд на себе з боку* – сприйняття себе з позиції іншої людини в умовах реальної або уявної ситуації спілкування.

Досвід – якість особистості, сформована в процесі діяльності, навчання і виховання і що існує у вигляді знань, навичок, умінь і звичок⁶. *Соціальний досвід* – знання, уміння, навички, що відображають особливості життєдіяльності людини. *Засвоєння* – придбання людиною суспільно-історичного досвіду в процесі оволодіння соціальними значеннями предметів, етичними основами поведінки і способами спілкування з іншими людьми⁷.

Формування особистості – процес цілеспрямованого впливу на людину з метою додання їй якостей, бажаних для соціуму. *Розвиток особистості* – розширення сфери власної активності під впливом

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 130.

² Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 195.

³ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 463.

⁴ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 463.

⁵ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 320.

⁶ Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. – М., 1984. – С. 82.

⁷ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 418.

стійкої системи мотивів і усвідомлення свого ставлення до дійсності впливає на Я-концепцію і потребу бути особистістю.

Засвоєння – основний шлях придбання людиною соціального досвіду (значень предметів матеріальної і духовної культури, моральних норм поведінки), залежний від повноти орієнтовної основи дії¹. *Почуття* – форма переживання людиною стійкого ставлення до значущих явищ дійсності, що виявляється в моральних, інтелектуальних, практичних, естетичних почуттях². *Поведінка* – система дій, які здійснюють контакт із зовнішнім середовищем³.

3.3. Особистість і виховання

Виховання – процес формування особистості дитини. *Виховання* – цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку з метою створення принципів, понять, установок, необхідних для соціумного буття⁴. *Формування особистості* – процес цілеспрямованого впливу на людину з метою додання їй якостей, бажаних для соціуму.

Спрямованість особистості – сукупність стійких позаситуативних мотивів, що зв'язані і виявляються в *інтересах, схильностях, переконаннях, ідеалах, світогляді*⁵. *Інтерес* – потребове ставлення людини до світу, що виражається в інтелектуальних емоціях, подоланні труднощів в процесі засвоєння знань⁶. *Світогляд* – система поглядів людини на реальність і її місце в світі⁷.

Моральна стійкість – *міра дієвості нормативної регуляції* як імперативу поведінки. *Моральність* (мораль) – спосіб нормативної регуляції дій людини в соціумі⁸. *Поняття* – форма мислення, що характеризується узагальненням, вербально-логічним осмисленням суті явищ⁹. *Моральні поняття* – результат вербально-логічного осмислення нормативності дій людини в соціумі.

Індивідуальний підхід – психолого-педагогічний принцип роботи з дітьми, згідно якому загальні цілі виховання конкретизуються від-

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 418.

² Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 445 – 446.

³ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 474 – 475.

⁴ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 87.

⁵ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 230.

⁶ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 138 – 139.

⁷ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 362.

⁸ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 387.

⁹ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 490.

повідно до індивідуальних особливостей виховуваних¹. *Психологічні особливості* – психологічні кореляти поведінкових, комунікативних, діяльнісних актів людини. *Вивчення психологічних особливостей* ґрунтується на психологічній рефлексії педагога.

Колектив – група високого рівня розвитку, в якій міжособові відносини опосередкують змістом суспільно і особистісно значущій спільній діяльності². *Кооперація* – форма взаємодії для досягнення мети що характеризується диференціюванням функцій³.

Властивості особистості формуються в суб'єкт-суб'єктних стосунках діяльності у відповідності з вимогами логіки *об'єкту* і *суб'єкта*. *Активність* – динамічна умова діяльності, залежна від внутрішніх *станів* людини, *довільності*, *позаситуативності*, *стійкості* відносно мети⁴. *Рівень розвитку особистості* – ступінь засвоєння і прояву якостей суб'єкта соціальних відносин і діяльності.

Ієрархія потреб – супідрядність потреб, що має стабільну суб'єктну значущість. *Ієрархія мотивів* – супідрядність усвідомлюваних причин діяльності. *Ієрархія переживань* – супідрядність емоційно забарвлених подій життя.

Розвиток мотивації – розвиток активності, в процесі якої виникають *нові потреби, мотиви, переживання*. *Особистісний смисл* (О.М. Леонтьєв) – віддзеркалення людиною її ставлення до явищ, які спонукають її до діяльності у вигляді *мотивів, цінностей, установок*⁵.

Обмін інформацією – передача і прийом відомостей, що знімають невизначеність в ситуаціях актуальної або потенційної взаємодії. *Вплив на поведінку* – передача тексту з метою внести зміни до значень і смислів адресата.

Сукупність норм поведінки – правила, які приписують тип поведінки відповідно до змісту даної ролі. *Роль* – спосіб поведінки людини, визначуваний статусом в *соціальних* (інституціоналізовані ролі), *внутрішньогрупових* (соціально-психологічні ролі), *міжособистісних* (неофіційні ролі) відносинах⁶.

¹ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 131.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 152.

³ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 285.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 14.

⁵ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 192.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 346; Психологический словарь. – М., 1983. – С. 329.

Точність самосприйняття – адекватне віддзеркалення інтерактивних ситуацій, що характеризується переживанням і прийняттям свого статусу, що склався. *Зближення власних і чужих уявлень* – результат соціальної перцепції, в якому відображено рефлексивне ставлення до себе через сприйняття себе в сприйнятті іншого.

Особистість – сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії. *Система рис (якостей)* – сукупність психологічних елементів в узагальнених схемах (моделях) поведінки людини в соціальній, соціально-психологічній і між особистісній взаємодії, що визначають її індивідуальну своєрідність і динаміку.

Міжособистісні стосунки – взаємовідношення і взаємовплив між людьми в спільній діяльності і спілкуванні, засновані на системі *установок, орієнтацій, очікувань, стереотипів*¹.

Інтеграція рис – взаємопроникнення психологічних якостей, що дає нову надсистемну якість в контексті міжособистісних і трудових відносин. *Стійкість поведінки* – прояв типового в міжособистісних і трудових відносинах, що є відмітною особливістю даної людини як особистості.

Нерівномірність розвитку – закономірний прояв діалектичних суперечностей у виконанні життєво важливих завдань, який характеризується періодами накопичення досвіду (кількісні зміни) і появою нових психологічних властивостей (якісні зміни). *Суперечність особистості* – співіснування в особистості різноспрямованих тенденцій, що виявляються, зокрема, в боротьбі мотивів, актах самовизначення, вчинках і відповідних їм причинно-наслідкових відносинах.

Управління вихованням – послідовне виконання заходів, що містяться в науково обґрунтованому плані виховної роботи. *Вибір цілей, засобів* – усвідомлення шуканого результату і шляхів його досягнення.

Самовиховання – процес формування людиною себе як особистості відповідно до шуканої мети², що ґрунтується на *саморегуляції* згідно *особистісним смислам, самооцінці, самоконтролю* і що здійснюється за допомогою *самонаказу, самосхвалення, самонавіяння*³. *Свідомо поставлена мета* – результат дії, що передбачається, як усвідомлений опис шуканої кінцевої ситуації з вказівкою на необхідні для його досягнення засоби⁴.

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 206.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 330.

³ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 350.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 440 – 441.

Молодший шкільний вік – вік дітей, що навчаються в початковій школі¹. Центральним фактом цього віку є *учбова діяльність* як основа засвоєння людського досвіду, вираженого у формі наукового знання². *Оцінка дорослих* – схвалення або несхвалення виконання або невиконання дітьми вимог, що пред'являються дорослими.

Підлітковий вік – період від 11 - 12 до 15 років (середній шкільний вік); перехід від періоду дитинства до юності. Центральним фактом фізичного розвитку підлітка є статеве дозрівання³. *Спілкування* в процесі учбової, суспільно корисної, творчої, спортивної діяльності виступає основою формування і розвитку нових психічних і особистісних якостей⁴. *Оцінки однолітків* – схвалення або несхвалення виконання або невиконання підлітками нормативних вимог, прийнятих в співтоваристві однолітків.

Юнацький вік – період від 15 до 18 років, відповідний віку учнів старших класів⁵. Рання юність – 15 - 18 років (старший шкільний вік), пізня юність – 18 - 23 роки⁶. *Учбово-професійна діяльність* регулюється пізнавальними і професійними інтересами, потребою в праці, здатністю будувати життєві плани, орієнтацією на соціальну активність⁷. *Самооцінка* – оцінка людиною свого «Я», можливостей, здібностей, свого місця в міжособистісних, соціально-психологічних, соціальних відносинах⁸.

Самооцінка – структурний елемент самосвідомості, що ґрунтується на знанні людини про себе, – здібностях, моральних якостях, вчинках⁹. *Результати власної діяльності* – реалізована мета як засіб підтвердження своєї практичної компетентності.

Афект неадекватності – викликаний неуспіхом негативний емоційний стан, при якому ігнорування неуспіху виступає як захисна реакція, що дозволяє зберегти самооцінку і рівень домагань¹⁰. *Ігнорування факту неуспіху* – прагнення зберегти високу самооцінку, нівелювати

¹ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 191.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 191.

³ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 261.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 279.

⁵ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 418.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 473.

⁷ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 473.

⁸ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 625.

⁹ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 332.

¹⁰ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 29.

сумнів в ній і уникнути усвідомлення своїх особливостей, що з'явилися причиною неуспіху, яке виявляється в *образливості, недовірливості, підозрливості, агресивності, негативізмі*¹.

Виховні дії – цілеспрямована передача інформації від вихователя до виховуваного як спосіб формування шуканого способу поведінки. *Заохочення* – виховний засіб у вигляді різних проявів схвалення, що викликають позитивні емоції і переживання емоційного благополуччя. *Покарання* – виховний засіб у вигляді різних проявів несхвалення, що викликають негативні емоції і переживання емоційного неблагополуччя.

Наслідування – наслідування прикладу або зразка, що має різні механізми в *дитячому віці* (встановлення контакту з дорослим), в *дошкільному віці* (проникнення в сенс діяльності дорослих), в *підлітковому віці* (ідентифікація з конкретним дорослим або узагальненим типом дорослого), в подальших віках (елемент навчання навичкової діяльності)².

Розуміння людини – процес збагнення сенсу, значення поведінки, мотивів іншої людини за допомогою механізмів *ідентифікації, проєкції, соціальної перцепції, емпатії, інсайту, інтуїції, каузальної атрибуції*³. *Комунікативні якості* – сукупність властивостей, що забезпечують людині досягнення особистісно значущих цілей в соціальній і міжособистісній взаємодії.

Емоційний тон – вираз позитивного чи негативного ставлення до іншої людини. *Контроль* – сукупність процесів, за допомогою яких забезпечується слідування встановленим зразкам⁴. *Дисципліна* – певний порядок поведінки згідно правовим і моральним нормам, що існують в суспільстві⁵.

Регуляція поведінки – спосіб організації поведінки відповідно до вимог об'єктивної раціональності. *Мораль (моральність)* – спосіб нормативної регуляції поведінки⁶. *Право* – система соціальних норм і відносин, які встановлені і охороняються державою⁷.

Позиція особистості – сукупність моделей поведінки, відповідна системі особистісних смислів і цінностей. *Моральні переконання* –

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 29.

² Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 278 – 279.

³ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 284.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 639.

⁵ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 169.

⁶ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 387.

⁷ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 521.

результати досвідного пізнання способів нормативної регуляції власної поведінки.

Вихованість – загальна характеристика міри засвоєння і дієвості нормативних принципів, понять, установок в соціумному бутті. *Соціальна значущість поведінки* – рівень розвитку навичок соціальної поведінки, відповідних засвоєним моральним поняттям і правилам етикету.

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Розкрийте суть поняття «соціалізація».
2. У якому співвідношенні знаходяться поняття соціалізації і індивідуалізації?
3. Схарактеризуйте механізми соціалізації.
4. Що таке колективістське самовизначення?
5. У чому виявляється взаємодія особистості і суспільства?
6. Охарактеризуйте основні риси особистості в різні вікові періоди.
7. Поясніть сутність зв'язку понять «особистість» і «спілкування».
8. Поясніть значення процесу виховання у розвитку особистості.

Теми для рефератів:

1. Сучасні дослідження Я-концепції.
2. Значення спрямованості особистості для засвоєння вимог соціального оточення.
3. Прояв рефлексії і ідентифікації в поведінці і спілкуванні.
4. Шляхи придбання індивідом соціального досвіду.
5. Психологічна суть моральної стійкості особистості.
6. Психологічні основи самовиховання особистості.

Література:

1. *Абульханова – Славская К.А.* Стратегія життя. - М.: Мисль, 1991. – 299с.
2. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. / Общ.ред. В.Я.Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
3. *Бех І.Д.* Від волі до особистості.- К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
4. *Бех І.Д.* Особистісно зорієнтоване виховання: Науково- метод.посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
5. *Корнев М.Н., Коваленко А.Б.* Соціальна психологія: Підручник. – К., 1995. – 304 с.
6. *Лавриченко Н.М.* Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. – Київ: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.

7. *Лукашевич М.П.* Соціалізація. – К.: ІЗМН, 1998.
8. *Люшер М.* Сигналы личности: Ролевые игры и их мотивы. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 173 с.
9. *Маноха І.П.* Психологія потаємного «Я». – К: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.

РОЗДІЛ 4

СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ОСОБИСТОСТІ

4.1 Характер

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 436 – 437*)

Характер – сукупність стійких індивідуальних властивостей особи, що складається і виявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи *типові* для неї *способи поведінки*. Пізнання характеру індивіда дозволяє із значною часткою вірогідності передбачати його поведінку і тим самим коректувати очікувані дії і вчинки.

Характер обумовлений суспільним буттям особи, засвоєнням соціального досвіду, що породжує типові риси характеру, визначувані *типовими обставинами* життєвого шляху людей в конкретно-історичних умовах. У єдності з соціально-типовим в характері виступає його *індивідуальна своєрідність*, породжувана різноманітними *неповторними ситуаціями*, в яких здійснюється *соціалізація* суб'єкта, його виховання і разом з тим залежний від природних передумов розвиток індивідуальності.

Серед безлічі рис характеру індивіда деякі виступають як ведучі, інші як другорядні, обумовлені розвитком провідних властивостей, при цьому вони можуть і гармонувати і різко контрастувати, з провідними властивостями, що утворює цілісні або більш суперечливі характери.

Виявляючись в діяльності, характер в ній формується, виявляючи залежність як від її змісту і особистісного смислу для індивіда, так і від її реальної, об'єктивно оцінюваної успішності і від суб'єктивного ставлення індивіда до своїх успіхів і невдач.

Характер виявляється в системі ставлень людини до навколишньої дійсності: у *ставленні до інших людей* (товариськість або замкнутість, правдивість або брехливість, тактовність або грубість тощо); у *ставленні до справи* (відповідальність або недобросовісність, працьовитість або лінощі тощо); у *ставленні до себе* (скромність або самозакоханість, самокритичність або самовпевненість, гордість або припущення); у *ставленні до власності* (щедрість або жадність, ошадливість або марнотратство, акуратність або неохайність).

Характер виявляє залежність від *світогляду* особи, її переконань і моральних принципів, виявляючи тим самим свою суспільно-історичну природу. Так, чесність принциповість, гуманність органіч-

но пов'язані з етичними переконаннями, з якими несумісні лицемірство, безпринципність, бездушність. Проте самі по собі риси характеру не визначають однозначно соціальну позицію індивіда: життєрадісність або тривожність можуть мати люди, що корінним чином відрізняються один від одного у своїх поглядах і переконаннях. Відносна стійкість рис характеру не виключає його високої пластичності. Для формування характеру вирішальне значення має соціальне виховання, включення особи в колективи.

Характер – 1) сукупність індивідуальних психічних властивостей, що складаються в діяльності і виявляються в типових для даної людини способах діяльності і формах поведінки¹ в певних життєвих умовах і обставинах² і спілкуванні³; 2) цілісний індивідуальний склад душевного життя людини, що виявляється в окремих актах і станах його психічного життя, а також в його манерах, звичках, складі розуму і властивому людині колі емоційного життя⁴.

Поєднання стійких особливостей – ансамбль схем поведінки, діяльності, пізнання і спілкування, в яких відображені відповідні психологічні якості людини і які вона демонструє в суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних взаємовідносинах своєї життєдіяльності.

Стійкі психічні особливості – психічні властивості індивіда, завдання, що виявляються незалежно від умов задачі, яка розв'язується в контексті різних ситуацій. *Типовий спосіб поведінки* – сформована поведінкова функціональна система на основі узагальнення результативних комунікативних, практичних, пізнавальних дій, що відповідають системі особистісних смислів і спрямованості особистості.

Прояв характеру – певний тип поведінки людини в різних ситуаціях суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин, що становить основу і зміст її життєдіяльності. *Комплексне утворення* – складні форми поведінкових реакцій, що виникли в контексті цілісних ситуацій з їх багатоаспектністю і різною модальністю стосунків її учасників.

Становлення характеру – процес вироблення адекватних способів виконання соціумних завдань різного рівня складності, що підкоряється загальним закономірностям саморуху від простіших до складніших способів поведінки⁵. *Соціальні групи* – відносно стійкі сукуп-

¹ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб, 2000. – С. 567/

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 396.

³ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 436.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 754.

⁵ див. Психологический словарь. – М., 1983. – С. 306.

ності людей, що мають спільні інтереси, цінності і норми поведінки (сім'я, сусідські спільноти, дружні компанії, шкільний клас, виробничі колективи)¹.

Своєрідність життєвих умов – специфічно неповторні події в континуумі життєдіяльності індивіда, що характеризуються певною якістю задоволення індивідуальних матеріальних і культурних потреб². *Різноманітність індивідуальних рис* – індивідуальне нюансування поведінкових схем у складі цілісної характеристики окремої людини в самотньому різноманітті його властивостей³.

Типові життєві умови – типовий комплекс об'єктів, що визначають типовий спосіб задоволення матеріальних і культурних потреб людей. *Спільні риси характеру* – типові схеми поведінки людей, що живуть в типових умовах.

Карл Густав Юнг (1875 – 1961) – швейцарський психолог і психіатр, засновник аналітичної психології (глибинна психологія); розробив типологію характерів («Психологічні типи», 1921)⁴. *Екстравертивний, інтровертивний типи характеру* – визначаються домінуючою психічною функцією (мислення, почуття, інтуїція, відчуття) і переважаючою спрямованістю на зовнішній (екстравертивний тип) або внутрішній світ (інтровертивний тип)⁵.

Олександр Федорович Лазурський (1874 – 1917) – російський лікар і психолог, автор концепції індивідуальних відмінностей, системи класифікації осіб («Нарис науки про характери», 1909. «Загальна і експериментальна психологія», 1912)⁶. *Схильність* – вибірково спрямованість індивіда на певну діяльність, яка спонукає нею займатися, заснована на стійкій потребі в ній⁷. *Ставлення* – система суб'єктивно-оцінного, свідомо-вибіркового відношення до дійсності на основі придбаного досвіду взаємин з людьми визначає характер переживань людини, особливості сприйняття дійсності, особливості поведінкових реакцій на зовнішні дії⁸.

Вільгельм Райх (1897 – 1957) – австрійсько-американський лікар і

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 637 – 638.

² див. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 253.

³ див. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 207.

⁴ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 815.

⁵ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 815].

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 184.

⁷ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 364.

⁸ див. Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 258.

психолог, автор ідеї про присутність пануючої соціальної системи в психічній структурі індивіда¹. *Захисне утворення* – характер оберігає індивіда від зовнішніх дій і власних пригнічених потягів².

Еріх Фромм (1900 – 1980), німецько-американський психолог («*Escape from Freedom*», 1941): взаємодія психологічних і соціальних чинників, направлена на придушення і витіснення в несвідоме рис, несумісних з пануючими в суспільстві нормами, виявляється у феномені «втечі від свободи»³. «*Втеча від свободи*» – виявляється в типах характеру: 1) «*мазохіст-садист*» (агресивність до людини як до причини соціальних подій і невдач під впливом почуття своєї неповноцінності); 2) «*авторитарна особа*» (прагнення ставити людей в залежність від себе); 3) «*руйнівник*» (активне прагнення до усунення об'єкту, що викликав фрустрацію); 4) «*конформіст-автомат*» (підпорядкування обставинам, засвоєння типу мислення і способу поведінки, властивих більшості)⁴.

Карл Леонард (1904 – 1988) – німецький психіатр, невролог, психолог; («*Акцентуовані особистості*», 1976): акцентуація характеру як крайні варіанти норми, що граничать з психопатіями⁵. *Акцентуація характеру* – 1) *гіпертимний* тип (надзвичайна контактність, балакучість); 2) *дістимний* тип (низька контактність, небагатослівність); 3) *циклоїдний* тип (періодичні зміни настрою, манери спілкування); 4) *збудливий* тип (низька контактність, дратівливість, запальність, поганий контроль поведінки); 5) *застрагаючий* тип (занудливість, конфліктність, образливість, мстивість); 6) *педантичний* тип (акуратність, надійність, формалізм, занудливість); 7) *тривожний* тип (низька контактність, боязкість, невпевненість в собі); 8) *емотивний* тип (надмірна чутливість, жалісливість); 9) *демонстративний* тип (артистичність, хвастощі, егоїзм); 10) *екзальтований* тип (висока контактність, балакучість, влюбливість); 11) *екстравертований* тип (висока контактність, балакучість, схильність піддаватися впливу, пристрась до розваг); 12) *інтровертований* тип (низька контактність, замкнутість, упертість, ригідність мислення)⁶.

Андрій Євгенійович Лічко (1926) – вітчизняний психіатр; («*Психо-*

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 564.

² Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 564.

³ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 749.

⁴ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб, 2000. – С. 576 – 577.

⁵ див. Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 15.

⁶ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб, 2000. – С. 571 – 573.

патії і акцентуація характеру у підлітків», 1977): патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) побудований на трактуванні акцентуації як надмірного посилення окремих рис характеру¹. *Акцентуація характеру* – 1) *гіпертимний* тип (товариськість, самовпевненість, схильність до пустощів); 2) *циклоїдний* тип (періодична зміна настрою, підвищена дратівливість); 3) *лабільний* тип (крайня мінливість настрою з незначного приводу, залежність поведінки від настрою); 4) *астеноневротичний* тип (стомлюваність, дратівливість, примхливість); 5) *сензитивний* тип (підвищена чутливість, комплекс неповноцінності); 6) *психастенічний* тип (ранній інтелектуальний розвиток, схильність до роздумів, слабкість в практичних справах); 7) *шизоїдний* тип (замкнутість, байдужість до оточуючих, не завжди зрозумілі оточуючим); 8) *епілептоїдний* тип (жорстокість, владність, себелюбство); 9) *істероїдний* тип (егоцентризм, жадання уваги до себе); 10) *нестійкий* тип (слабовілля, тяга до розваг, неробства); 11) *конформний* тип (бездумне підпорядкування будь-яким авторитетам, схильність до моралізаторства, пристосовництва)².

Структура характеру – сукупність стійких зв'язків індивідуальних психічних властивостей, що виявляються в типових способах діяльності і формах поведінки. *Система ставлень* – система суб'єктивно-оцінних, свідомо-вибіркових ставлень до дійсності на основі придбаного досвіду взаємин з людьми. *Ставлення* – оцінка явищ навколишньої дійсності відповідно до індивідуальної шкали еталонів належного. *Ставлення до людей, праці, речей, себе* – процес і результат оцінювання людей, праці, речей, себе згідно суб'єктивним уявленням про них в розрізі сформованої системи цінностей. *Вольові риси* – якості волі (цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, самовладання), які забезпечують вольову регуляцію поведінки. *Поведінка* – процес взаємодії людини з навколишнім середовищем (предметне, предметно-знакове, соціальне середовище), що включає цільову регуляцію в ході вільного вибору і прийняття рішення, що ґрунтуються на світогляді, впливає на спрямованість і соціальну цінність поведінки³. *Управління своєю поведінкою* – збереження структури, підтримка режиму поведінки, реалізація її програми, досягнення мети.

Мотивація досягнення – різновид мотивації діяльності, пов'язаний

¹ див. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб, 2000. – С. 573 – 574.

² Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб, 2000. – С. 573 – 576.

³ див. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 504.

з потребою людини досягати успіхів і уникати невдач¹. *Мотив досягнення* – прагнення до якнайкращого виконання завдання в ситуаціях досягнення в соціально значущих діяльностях відповідно до наявного стандарту якості². *Потреба в успіху* – залежить від: 1) суб'єктивної вірогідності успіху, суб'єктивної трудності завдання; 2) привабливості для людини особистого успіху в даній діяльності; 3) приписування відповідальності за успіх собі або навколишнім обставинам. Складається між 3 і 13 роками під впливом батьків (*мати*) і оточуючих в обстановці дружелюбності³. *Стійке прагнення до успіхів* – потребнісне ставлення людини до переживання стану, викликаного фактом отримання результату відповідно до наявного стандарту якості.

Досягнення успіху – реалізація плану отримання результату, адекватного існуючим стандартам і умовам виконуваного завдання. *Ініціативність* – характеристика поведінки, що відображає його ініціацію внутрішньою спонукою. *Активність* – характеристика поведінки, що відображає інтенсивність дій з досягнення мети.

Уникнення неуспіху – захисне ухилення від прийняття завдання, виконання якого зв'язане з можливою невдачею. *Ухилення від активності* – характеристика поведінки, що відображає особливості самооцінки людини в контексті завдань певного рівня трудності.

Формування рис характеру – сукупність зовнішніх дій у вигляді нормативних вимог і вимог ситуації, що вимагають від суб'єкта дій, адекватних їх змісту і модальності. *Діяльність* – відповідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій. *Спілкування* – багатоаспектні процеси встановлення і розвитку контактів, які породжуються потребою в спільній діяльності або обміні різною інформацією, залежать від ситуативних, особистісних чинників, мовного і соціального досвіду учасників⁴.

Формування властивостей характеру – процес цілеспрямованого створення ситуацій, що вимагають від людини дій, виконання яких вимагає від нього актуалізації шуканих властивостей характеру. *Вправа* – повторне виконання дії з метою її засвоєння, що є єдиною процедурою процесу навчання⁵. *Вправа дій* – багатократне виконання

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 110.

² Психологический словарь. – М., 1983. – С. 198.

³ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 110 – 111.

⁴ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 410 – 411.

⁵ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 416.

апробованої результативної дії і закріплення її поведінкової схеми.

Акт поведінки – процес моделювання індивідом умов завдання (діяльність, пізнання, спілкування) і отримання шуканого результату. *Вчинок* – 1) спосіб особистісного існування в світі¹; 2) дія особи, соціальне значення якої їй найбільш зрозуміле²; 3) соціально оцінюваний акт поведінки, спонукуваний усвідомленими мотивами, в яких виявляються провідні потреби, ставлення до навколишньої дійсності³; 4) свідомо дія, що оцінюється як акт морального самовизначення людини, в якій вона стверджує себе як особистість⁴; 5) особистісна форма поведінки у вигляді рефлексивних дій як способів самореалізації, самовизначення, самоствердження⁵.

Фундамент характеру – континуальний прояв поведінкової активності, що є віддзеркаленням внутрішнього світу індивіда і способів його адаптивної поведінки в ситуаціях його життєдіяльності. *Система вчинків* – континуум одиничних вчинків як прояв особистісних смислів людини у взаємодії з навколишнім світом.

Звичка – автоматизована дія, виконання якої в певних умовах стало потребою⁶. *Потреба у дії* – результат перетворення зовнішньої спонуки у внутрішню потребу в процесі неодноразового виконання дії під впливом позитивних емоцій (фізичне, психічне самопочуття)⁷.

Засвоєння зразків – набуття індивідом суспільно-історичного досвіду, який включає оволодіння соціальними значеннями предметів і способами дії з ними, моральними основами поведінки і форм спілкування з іншими людьми⁸. *Наслідкування* – мимовільне або довільне відтворення індивідом дій, операцій, рухів, актів поведінки іншого суб'єкта в цілях оволодіння ними⁹.

Готовність до емоційних і вольових реакцій – емоційна легкість здійснення певного поведінкового акту, що вимагає прояву відповідних вольових якостей (цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, самовладання). *Соціальна установка* (Г.Спенсер,

¹ Основи психології / О.В. Киричук, В.А. Роменець (ред.). – К., 1997. – С. 383.

² Платонов К.К. Краткий словарь психологических понятий. – М., 1984. – С. 97.

³ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 269.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 286.

⁵ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 495.

⁶ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 273.

⁷ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 273.

⁸ див. Психологический словарь. – М., 1983. – С. 418.

⁹ Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – Мн., 1998. – С. 480.

1862; У.Томас, Ф.Знанецький, 1918) – схильність до певної реакції на певні події, що ґрунтується на системі поглядів, уявлень про об'єкт або подію, емоційними станами, які пов'язані з ними¹.

4.2. Мотивація досягнення у складі характеру

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 110 – 111*)

Мотивація досягнення – один з різновидів мотивації діяльності, пов'язана з потребою індивіда добиватися успіхів і уникати невдач. Дослідження мотивації досягнення були початі в 50-х рр. американським ученим Д.С.Мак-Клелландом, якому вдалося виявити індивідуальні відмінності в мотивації досягнення за допомогою тематичного аперцепційного тесту (ТАТ) Г.А. Мюррея. Розвиток мотивації досягнення пояснювався Мак-Клелландом і його колегами особливостями соціалізації, наприклад ціннісними орієнтаціями у представників тих чи інших соціальних шарів. Мак-Клелланд вважав, що формування мотивації досягнення залежить від сприятливих умов виховання і благополучного середовища і відповідно до теорії соціального наuczіння. Мотивація досягнення є побічним продуктом більш фундаментальних соціальних мотивів.

Подальші роботи Дж. Аткинсона, Н. Фізера, Х. Хекхаузена і ін. показали, що тут випускаються з уваги ранні форми діяльності досягнення, яку діти здійснюють спонтанно і навіть всупереч виховному впливу дорослих. Оскільки спочатку переважаюче визначення мотиву досягнення як «прагнення до підвищення рівня власних можливостей» не пояснювало певних особливостей розвитку, були введені конкретні мотиваційні змінні, що встановлюють взаємозв'язок між діяльністю і мотивом досягнення. Це: 1) *особистісні стандарти* (оцінка суб'єктивної вірогідності успіху, суб'єктивній трудності завдання тощо); 2) *привабливість самооцінки* (привабливість для індивіда особистого успіху або невдачі в даній діяльності); 3) індивідуальні віддання переваги типу *атрибуції* (приписування відповідальності за успіх або невдачу собі або існуючим обставинам).

Дослідження показали, що основні типи поведінки, направлені на досягнення або уникнення успіху, складаються між 3 і 13 роками життя людини і формуються як під впливом батьків (особливо вимогливості матери), так і під впливом навколишнього середовища. У віці 3-5 років сильніша і орієнтована на успіх мотивація досягнення

¹ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 382.

складається, коли успіх заохочується похвалою і розташуванням батьків або вихователів. Разом з тим дослідження Х.Хекхаузена показали, що санкції несхвалення в ситуації невдачі можуть не сприйматися дитиною негативно, якщо здійснюються в обстановці дружелюбності і пошани. У свідомості 4-5-річної дитини реакції батьків на його успіхи або невдачі вже не носять характер простого підкріплення (у сенсі винагороди або покарання). Коли дитині стає ясно, наскільки складним і трудомістким повинне бути завдання, щоб у разі невдачі не викликати докорів, йому опосередковано стає відомим стандарт вимог до нього, тобто стандарт, за яким оцінюються його успіхи. Тоді надмірну похвалу за кожну помилку він може із засмученням сприймати як невіру дорослих в його здібності і, навпаки, несхвалення при невдачі і відсутність похвали при успіху – як високу думку про його можливості.

На формування високої потреби в досягненні успіху впливає ступінь емоційної включеності батьків в справи дитини, а також навколишнє оточення. *Найбільш сприятливою є ситуація поєднання ненав'язливого тиску батьків і високої насиченості середовища спонукаючими чинниками.* Тоді виявляється максимум можливостей для самостійної перевірки дитиною своїх умінь і можливостей (С. Трудевінд).

4.3.Акцентуації характеру

(див. *Цільмак О.М. Основні характеристики акцентуацій характеру. Рукопис*)

Здавна вчені задавалися питанням: «Яка межа між психопатією та нормою?». В.М. Бехтерев (1886) згадував про «перехідні стани між психопатією і нормальним станом». П.Б. Ганнушкін (1933) подібні випадки позначав як «латентну психопатію», М. Трамер (1949) і О.В. Кербіков (1961) – як «передпсихопатію». Найбільшу популярність одержав термін К.Леонгарда (1968) «акцентуїтована особистість». Однак правильніше говорити про «акцентуації характеру». Особистість – це поняття багатогранне. Кожна особистість – це індивідуальність зі своїм інтелектом, здібностями, схильностями, світоглядом, спрямованістю тощо. В описах К.Леонгарда мова йде саме про типи характеру.

Кожному типу акцентуації характеру властиві свої, відмінні від інших типів «слабкі місця», у кожного типу є своя ахіллесова п'ята. Наприклад, шизоїдний підліток легко переносить самотність, гіпертимний – обстановку, що вимагає підвищеної активності, нагальної винахідливості, навіть спритності. При акцентуаціях адаптація пору-

шується тільки при ударах по місцю найменшого опору. Подібна думка про «індивідуальну чутливість» до психічних травм була висловлена В.М. М'ясищевим (1960) відносно розвитку неврозів, Н.І. Фелінською (1965), Н.Д. Лакосіною (1970) і Г.К. Ушаковим (1978) відносно виникнення різного роду інших пограничних станів.

Треба ще раз підкреслити, що акцентуації характеру являють собою хоча й крайні, але все ж варіанти норми. Тому акцентуація характеру не може бути психіатричним діагнозом. Констатація акцентуації і її типу – це визначення тла, на якому можуть виникати різні розлади – гострі афективні реакції, неврози й інші реактивні стани, непсихотичні порушення поведінки, навіть реактивні психози – тільки вони можуть служити діагнозом. Однак у переважній більшості випадків акцентуацій характеру справа до розвитку подібних розладів не доходить. На думку К.Леонгарда (1976, 1981), у розвинених країнах більше половини популяції відноситься до акцентуйованих особистостей.

Акцентуація (*лат. accentus – наголос*) – це підсилення, загострення певних психічних властивостей, які самі по собі ще не є патологічними, однак при певних обставинах можуть змінювати розвиток у позитивному або негативному напрямку, досягаючи особливої яскравості у психопатів і невротиків. Ці риси є загостренням деяких наявних кожній людині неповторних індивідуальних властивостей.

Акцентуації характеру – це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, внаслідок чого виявляється вибіркова вразливість стосовно певного роду психогенних впливів при гарній і навіть підвищеній стійкості до інших.

Акцентуації характеру – це надмірна виразність (загостреність) окремих рис характеру та їх сполучень, що являє собою крайні варіанти норми, які межують з психопатіями. Акцентуації характеру притаманна уразливість особистості щодо психотравмуючих впливів, адресованих так званому «місцю найменшого опору» цього типу характеру при зберіганні стійкості до інших. Залежно від ступеня виразності розрізняють явні і приховані (латентні) акцентуації, які можуть переходити від однієї ступені в іншу під впливом різних чинників¹.

Виділяють десять типів акцентуації характеру та темпераменту: гіпертимність, схильність до застрягання афекту, емотивність, педантичність, тривожність, циклотимність, демонстративність, збудли-

¹ Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. – М., 1999.

вість, дістимічність (субдепресивність), схильність до афективної екзальтації. У патології демонстративності відповідає істерична психопатія, педантичності – ананкастична психопатія, схильність до застрягання - параноїдальна психопатія, збудливості - епілептоїдна психопатія. Відмічені сполучення акцентуацій різних особистісних властивостей, у том числі інтро- та екстровеерсії¹.

А.С. Лічко розглядає акцентуацію не тільки у особистісному плані, а й зіставляє її з характером, так як, на його думку, особистість є широким поняттям, що включає до себе крім характеру та темпераменту інтелект, здібності, світогляд тощо. У підлітків він розрізняє такі типи акцентуацій характеру: гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астеноневротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, конформний, змішаний.

Діагностика акцентуацій особистості, характеру базується на даних клінічного обстеження та результатах психологічного дослідження за допомогою опитувальників Шмішека, Літманна-Шмішека, О.Є.Лічко (ПДО).

Так, К. Леонгард² виділив дві групи акцентуєваних особистостей:

-з акцентуацією характеру (демонстративний, педантичний, ригідний, збудливий);

-з акцентуацією темпераменту (гіпертимічний, дістимічний, три-возно-боязкий, циклотимічний, афективний).

Існують дві класифікації типів акцентуацій характеру. Перша запропонована К. Леонгардом (1968) і друга – О.Є. Лічко (1977). У класифікації К. Леонгарда відсутні досить розповсюджені в підлітковому віці нестійкий і конформний типи, а також астено-невротичний тип. Дистимічний тип у його класифікації відповідає конституційно-депресивному типу за П.Б. Ганнушкіним (1933), а застрягаючий тип – параноїальному, обидва вони в підлітковому віці практично не зустрічаються.

Гіпертимічний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. З дитинства така особа відрізняється галасливістю, товариськістю, сміливістю, схильністю до бешкетництва. Вона завжди створює багато шуму, любить неспокійні компанії. Настрій у неї завжди гарний, піднесений.

¹ Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов. – М., 1995.

² Леонгард К. Акцентуированные личности. – Ростов н/Д, 1997.

У підлітків цього типу відсутня сором'язливість і боязкість перед незнайомими людьми, вони недостатньо відчують дистанцію стосовно дорослих. Підлітки цього типу акцентуації одночасно, маючи гарні загальні здібності виявляють непосидючість та недостатню дисциплінованість, навчаються майже завжди не стабільно. Вони мають багато різноманітних захоплень, але ці захоплення, як правило, поверхневі та швидко проходять. З дорослими, батьками, педагогами у них нерідко виникають конфлікти.

Домінуючі риси: екстравертованість, тобто спрямованість психіки і фіксація інтересів на явищах зовнішнього світу; завжди гарний, дещо підвищений настрій; високий, що бризкає енергією життєвий тонус, високий біологічний тонус, завжди гарний апетит і міцний сон; рано пробуджений і сильний сексуальний потяг; легка захопленість сексуальним партнером і швидке охолодження до нього.

Особливості спілкування. Особи гіпертимічного типу акцентуації характеризуються легкістю встановлення контактів з людьми, надмірною контактністю з живою мімікою та жестикуляцією, прискороною мовою; відкритістю для спілкування з людьми і радістю від цього спілкування, яка поєднується з нерозбірливістю у виборі знайомств і квітучим зовнішнім виглядом. Під час спілкування можуть дуже швидко мимовільно відхилитися від теми, не може довго залишатися на одній і тій ж самій темі. Відмічається скачка ідей, вони припиняють спілкування якщо їм не цікаво. Не вміють слухати.

Особливості поведінки у конфліктах. Особи з таким типом акцентуації рідко бувають ініціаторами конфліктів. Епізодичні конфлікти можуть виникати через недостатньо серйозне ставлення відношення до професійних обов'язків. Конфлікт також можливий в умовах суворой дисципліни, монотонної діяльності. У них розвинута тенденція до бурхливих, але коротких спалахів роздратування; однак вони незлопам'ятні, швидко відхідливі і миролюбні. Схильні засмучуватися з приводу зауважень оточуючих.

Позитивні риси: енергійність, потреба у діяльності, ініціативність, життєрадісність і оптимізм; щедрість і прагнення допомогти людям; товариськість; незалежність настрою від того, що відбувається навколо; вируюча енергія, нестримна активність і спрага діяльності.

Негативні риси: легковажність, готовність йти на невтримний ризик; схильність до прожектерства та аморальних вчинків (без злого наміру й готовністю відразу покаятися), брутальність (без усякого зла); поверховість, нездатність до тривалого зосередження на конкре-

тній справі чи думці; невміння слухати, постійний поспіх, розпорошеність з тенденцією не доводити розпочату справа до кінця; пересакування з однієї справи на іншу, дратівливість, прожектерство, несерйозне ставлення до обов'язків, в тому числі сімейних.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Гіпертимічним типам подобається робота, яка пов'язана із постійним спілкуванням, служба побуту, ігрові види спорту, театр, організаторська діяльність. Вони не можуть довго залишатися на одному й той самому робочому місті, схильність до зміни професії, місця роботи.

У таких типів відмічається нестримна активність, постійне прагнення до неформального лідерства, швидка адаптація в незнайомій і швидко мінливій обстановці. Вони не переносять самотності, строго регламентованої дисципліни, розміреного режиму, одноманітної і монотонної обстановки, потребуючої дріб'язкової акуратності діяльності, вимушеного неробства.

Реакція захоплень відрізняється багатством і розмаїтістю проявів, але головне – крайньою мінливістю хобі. Колекціонування змінюється азартними іграми, одне спортивне захоплення іншим, один гурток на інший, чоловіки нерідко на короткий час віддають увагу технічним захопленням, жінки – художній самодіяльності.

Самооцінка – висока та дуже висока. Особи гіпертимного типу найчастіше переоцінюють свої можливості та здібності, бувають занадто самовпевнені, прагнуть показати себе, прихвалити, викликати в оточуючих враження.

Психологічний ризик. У осіб цього типу акцентуації відмічається психологічна схильність до зловживання алкоголем та наркотичними речовинами. Віддають перевагу неглибокій ейфоризуючій стадії сп'яніння, але легко стають на шлях частих і регулярних випивок.

Схильні до невиправданого ризику та групових видів злочину. Схильні до бродяжництва, самовільних відлучень, іноді тривалих. Справжні втечі з дому в гіпертимів зустрічаються нечасто.

Спрямовуючи себе туди, де «кипить життя», вони часом можуть опинитися в несприятливому середовищі, потрапити в асоціальну групу. Всюди вони швидко освоюються, переймають манери, звичаї, поведінку, одяг, модні «хобі».

Ці особи охоче беруть у борг, відганяючи від себе неприємну думку про наступний розрахунок. Люблять «пошикувати», легко піддаються на сумнівні авантюри. Брехливість не є їхньою характерною рисою, вона може бути обумовлена необхідністю вивернутись у важкій ситуації.

Головна потреба: у спілкуванні, різноманітті та в діях.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекційні заходи необхідно здійснювати систематично, однак вони позитивних результатів не дають. Гіпертимний підліток не витримає чіткої регламентації поведінки та постійного контролю. Для нього є психотравмуючим чинником умови у яких є необхідність підкорятися, пригнічувати свою активність. Таких підлітків слід заохочувати до діяльності, яка потребує кмітливості, рішучості, наполегливості (наприклад, спортивних змагань, туристських походів, дискотек або інших шкільних вечорів, різноманітних заходів тощо), де можна проявити активність, уміння швидко орієнтуватися та задовольнити прагнення до лідерства, новаторства. Головне - урізноманітнити його діяльність, зацікавити новими завданнями, які він повинен розв'язувати добровільно й самостійно.

Захисні механізми психіки – витиснення, проєкція, раціоналізація, сублимація, інтелектуалізація. Ці особи не завжди серйозно ставляться до проблем, найчастіше їх відкидають, або вирішують – тут і тепер, під впливом емоцій.

Дістимний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Цей тип протилежний гіпертимічному. Характеризується зниженням основного фону настрою (інколи до субдепресії), песимізмом, фіксацією на сумних сторонах життя, ідеомоторною загальмованістю. Їх легко впізнати по сором'язливому і безрадісному вигляду, міміка в них мало виразна.

Домінуючі риси: домосіди, загальмованість мислення, повільність, субдепресивність.

Особливості спілкування: низький рівень контактності, небагатослівність, песимістичність, їх гнітить весела компанія.

Особливості поведінки у конфліктах. Ведуть замкнутий спосіб життя, рідко конфліктують з іншими людьми. Можливі конфлікти в ситуаціях, які вимагають бурхливої діяльності, зміни звичного способу життя.

Позитивні риси: серйозність, висока моральність, добросовісність, справедливість. Вони сумлінні, віддані в дружбі.

Негативні риси: пасивність, сповільненість, неповоротливість, відрив від колективу, песимізм, млявість.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Для таких типів цікава робота, яка не вимагає широкого кола спілкування.

Самооцінка – депресивна, субдепресивна, низька, залежить від зовнішніх обставин та особистісного настрою.

Психологічний ризик: життєвий песимізм, схильність до невротичної депресії.

Головна потреба: у гармонійному житті.

Особливості психокорекційних заходів. Підвищувати оптимістичне ставлення до життя.

Захисні механізми психіки: формування реакцій.

Афективно-екзальтований тип (за К. Леонгардом)

Особливості прояву акцентуації. Це тип «тривоги і щастя». Особи цього типу легко переходять у захоплення від радісних подій і у відчай – від сумних. Захоплення і пориви можуть ніяк не пов'язуватись із особистими стосунками.

Домінуючі риси: бурхливі емоційні реакції на життєві події – від абсолютного щастя до повного безсилля, печалі.

Особливості спілкування: емоційне, бурхливе, нестійке.

Особливості поведінки у конфліктах. Конфлікти можуть виникнути по причині надмірної чутливості таких осіб. Вони не витримують грубості та жорстоких реалій життя.

Позитивні риси: прив'язаність до близьких, глибоке співпереживання їм, емпатійність.

Негативні риси: тривожність, готовність до відчаю, крайня бурхливість та нестійкість емоційного реагування на ситуації, їхні емоції розвиваються дуже швидко. Їм до смаку розваги, життєва насолода. Почуття обов'язку і вищі цінності формуються важко.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Любов до музики, мистецтва, природи, захоплення спортом, переживання релігійного порядку, пошуки світогляду – все це захоплює екзальтовану людину до глибини душі. З них виходять непогані артисти, художники, поети, письменники.

Самооцінка – лабільна, залежить від зовнішніх обставин та особистісного настрою.

Психологічний ризик: Крайня вразливість під час негативних подій може привести до відчаю. Вони найбільш глибоко переживають горе, ніж потерпілі особи.

Головна потреба: у емоційно насичених ситуаціях, позитивних переживаннях.

Особливості психокорекційних заходів. Їм потрібен твердий, але не жорсткий контроль протягом усього життя.

Захисні механізми психіки: формування реакцій, сублімація.

Сенситивний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Схожий на афективно-екзальтований. Але емоційні особи реагують не так бурхливо, а їхні емоції розвиваються не так швидко. Вони відрізняються особливою чутливістю і глибиною переживань у сфері тонких емоцій духовного життя. Їхня характерна риса – сенситивність (почуття, відчуття), що виявляється у підвищеній чутливості до подій, які з ними трапляються. Така особа уникає активних і галасливих однолітків – віддає перевагу особам, що за них молодше. Товариський зі звичним оточенням. Прив'язується до рідних і близьких, не любить ходити в гості, гуляти без дорослих у дворі.

Підліткам сенситивного типу властива підвищена чутливість до всього оточуючого. Вони сприйнятливі і вразливі, чуттєві і ранимі, не виявляють наполегливості, негативні емоції носять у собі довго і важко, не висловлюючи їх. Обтяжливі переживання та конфлікти у них не витісняються, не відкидаються і не ізолюються, вони зберігаються у свідомості і залишаються емоційно насиченими. Сенситивні підлітки схильні до застою афекту: здатність керувати собою і, насамперед, можливості переробки і прояву афекту недостатні. Це відноситься більше всього до агресивних спонукань (придушення агресії). Тільки при значному застої афекту зустрічаються раптові сильні вибухи.

Домінуючі риси: підвищені чутливість і вразливість; почуття власної неповноцінності, особливо в морально-етичній і вольовій сферах; боязкість і сором'язливість, особливо серед незнайомих і в незвичній обстановці; схильність до реакцій гіперкомпенсації.

Особливості спілкування. Вони не люблять великих компаній та занадто азартних, рухливих, бешкетних ігор. Відверті та товариські вони бувають тільки з тими, кого добре знають. Сенситивні підлітки розбірливі при виборі для себе друзів та приятелів, виявляють велику прихильність у дружбі та обожнюють своїх друзів. Охоче контактують з вузьким колом людей, які викликають у них симпатію. Вони уникають знайомств і спілкування з людьми занадто жвавими і невгамовними; болісно переживають зміну колективу

Невпевненість у собі – це повсякденний психічний феномен таких осіб. У них можуть виникати труднощі в процесі адаптації до навчання, а також розвиватися «комплекс неповноцінності». Разом з тим у цих же підлітків виявляються високі моральні вимоги до себе

та навколишнім людям, схильність до усамітнення через непереносимість шуму, суєти й активності на перерві.

Особливості поведінки у конфліктах. Підмічається притаманна з дитинства образливість і чутливість, сором'язливість, яка особливо заважає подружитися з ким хочеться, невміння бути ватажком, заводилою, душею компанії, ворожість до авантюр і пригод, усілякого роду ризику і гострих відчуттів, відраза до алкоголю, нелюбов до флірту і залицянь. Вони підкреслюють, що не схильні ні легко сваритися, ні швидко миритися.

Конфліктогенні ситуації: вимушена самотність; загроза репутації; несправедливі підозри чи обвинувачення в непорядних вчинках, особливо привселюдно; критика чи глузування; відкрите суперництво; постійні перевірки діяльності або поведінки; недоброзичлива увага; неможливість поділитися своїми переживаннями з другом.

Позитивні риси: спокій, розвинута інтуїція, емпатійність, доброта, турботливість, об'єктивна самооцінка, доброта й уважність до людей, почуття обов'язку і відповідальності, висока внутрішня дисциплінованість, сумлінність, самокритичність, підвищені вимоги до себе, прагнення перебороти свої слабкі сторони, відсутність схильності до алкоголізації і делінквентності.

Негативні риси: задумливість, лякливність, замкнутість, схильність до самобичування і самоприниження, розгубленість у важких ситуаціях, підвищені вразливість і конфліктність.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Мотивацією в навчанні у таких осіб є небажання засмучувати своїх батьків і викладачів, а також страх перед контрольними, заліками й іспитами. Боячись прославитися вискочкою, соромиться і боїться відповідати біля дошки. Головне в роботі - емоційне ставлення колег і керівника, тому може бути відданим і старанним працівником.

Самооцінка – лабільна. Самооцінка сенситивних підлітків відрізняється досить високим рівнем об'єктивності. У багатьох з них є проблеми, до яких вони не можуть визначити свого відношення або не хочуть зробити це. Найчастіше цими проблемами є ставлення до друзів, до свого оточення, до критики на свою адресу, до грошей, до спиртних напоїв. Очевидно, все це буває пов'язане з забарвленими емоціями, затаєними переживаннями. Відчуваючи відразу до неправди і маскування, сенситивні підлітки віддають перевагу відмові перед неправдою.

Психологічний ризик. Сенситивні підлітки не схильні до зловживання алкоголю, наркотиків, не схильні до делінквентної поведінки. У кризових ситуаціях, у субдепресивній фазі схильні до самогубства.

Головна потреба: у довірі, приналежності, любові.

Особливості психокорекційних заходів: Клінічна симптоматика складається переважно з депресивних кризів самооцінки та ще частіше з іпохондричних станів (необґрунтоване занепокоєння з приводу уявного захворювання). Психотерапія ставить перед собою мету переробити актуальні конфліктні ситуації і цим допомогти краще зрозуміти їхню структуру та пізнати позитивні сторони: тонку чутливість, уважність, справедливість і можливість співчуття, що може позитивно впливати на особистісні стосунки.

Захисні механізми психіки – формування реакцій, інтелектуалізація.

Лабільний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації Особам цього типу характерні різкі зміни у настрої, при чому вони найчастіше непередбачені. Проводи для несподіваної зміни настрою можуть бути найнікчемніші, наприклад, кимось випадково кинуте образливе слово чи непривітний погляд. Такі особи «здатні зануритися в зневіру і похмурий настрій при відсутності будь-яких серйозних неприємностей та невдач». Від настрою цих осіб залежить їх поведінка. В подавленому настрої вони вкрай потребують допомоги і підтримки з боку тих, хто їх підбадьорить та розважить.

Домінуючі риси. Настрою притаманні не тільки часті і різкі зміни, але і значна їх глибина. Від настрою даного моменту залежать і самопочуття, і апетит, і сон, і працездатність, і бажання побути на самоті або тільки разом із близькою людиною або ж кинутися в шумне товариство, в компанію, на люди. Відповідно настрою і майбутнє то малюється райдужними фарбами, то уявляється сірим і сумним, і минуле виринає то як низка приємних спогадів, то здається повністю складається з невдач, помилок і несправедливостей. Ті самі люди, те саме оточення здаються то милим, цікавим і привабливим, то обридлим, нудним і потворними, наділеним різними недоліками.

Особливості спілкування. Рівень комунікативності таких типів залежить від настрою: радий, задоволений життям - контакти встановлює з великим бажанням; засмучений, не вдоволений життям - контакти скорочуються. Від дуже незначної репліки друга у нього може змінитися настрій (просте зауваження на його адресу може викликати депресію, привести до розриву дружніх відносин; і навпаки, слова

друга можуть значно поліпшити настрої, викликати бурхливий приплив енергії, бажання зробити щось гарне для нього). У таких осіб дуже розвинута інтуїція, він інтуїтивно відчуває гарних і поганих людей. Вони обирають тих друзів, хто в періоди спаду його настрою здатний відволікти, втішити, розвеселити, при нападках інших - заступитися, захистити, а в хвилини емоційного підйому - розділити бурхливу радість і веселощі. Особа лабільного типу чутливо та радісно реагує на знаки уваги, подяку, похвалу і заохочення, але це не переходить у зарозумілість і самовдоволення.

Особливості поведінки у конфліктах. Можливі конфлікти у ситуація: повної дисгармонії його настрою (він страждає, а всім чомусь весело); емоційного неприйняття з боку значимих для нього людей; втрати близьких і розлуки з тими, до кого він емоційно прив'язаний; критики його самого чи його поведінки; ущемлення почуття власної гідності; сильної конкуренції; відсутності визнання, успіху, уваги; загрози покарання, відчуття страху перед ким-небудь або чи чим-небудь.

Позитивні риси: товариськість, добродушність, чуйність, уважність – в періоди піднесеного настрою; глибина почуттів і щира прихильність до тих, з ким знаходиться в гарних відносинах, кого любить і про кого піклується; незалежність прихильності від мінливості свого настрою. Це насамперед проявляється в їхньому відношенні до рідних і близьких, але лише до тих, від кого вони самі отримують любов, турботу й увагу. До них прихильність зберігається незважаючи на легкість і частоту скороминущих сварок.

Негативні риси: в періоди пригніченого настрою – дратівливість, запальність, ослаблений самоконтроль, схильність до конфліктності і забіякуватості; під час звичайної розмови може спалахнути, навернуться сльози, готовий сказати щось зухвале й образливе. Маломотивована зміна настрою іноді створює враження поверховості і легковажності. Але це судження не відповідає істині.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Займаючись цікавою, захоплюючою справою чи роботою, у змозі переключитися і забути про свій поганий настрій.

Самооцінка – мінлива. Вона відрізняється щирістю. Лабільні підлітки добре знають особливості свого характеру, знають, що вони – «люди настрою» і що від настрою в них залежить все. Усвідомлюючи слабкі сторони своєї натури, вони не намагаються щось приховати чи затушувати, а ніби пропонують навколишнім приймати їх такими, які вони є. У тому, як ставляться до них оточуючі, вони виявляють на

диво гарну інтуїцію – відразу, при першому контакті відчуваючи, хто до них прихильний, хто байдужний, а в кому таїться хоч крапля недоброчливості чи ворожості. Відповідне ж ставлення виникає і у них, причому негайно і без спроб його приховати.

Психологічний ризик. Їм чужий і оп'яняючий азарт ігор, і скрупульозна ретельність колекціонування, і наполегливе вдосконалювання сили, спритності умінь і висоти витончених інтелектуально-естетичних насолод. «Слабким місцем» цього типу є відцурання з боку емоційно значимих осіб, втрата близьких, вимушена розлука з ними.

Головна потреба: у позитивній оцінці інших, у любові та приналежності.

Особливості психокорекційних заходів: Психокорекційні заходи слід здійснювати систематично. Вони повинні бути спрямовані на підвищення самооцінки та емоційно-вольового загартування.

Захисні механізми психіки: формування реакцій, проекція.

Циклоїдний тип акцентуації

(афективно-лабільний за К. Леонгардом)

Особливості прояву акцентуації. З дитинства періодами може бути веселим, енергійним, комунікативним, непосидючим, галасливим, бешкетним, після чого знову стає спокійним і керованим, настрої знижується, може бути пригніченим, субдепресивним. У субдепресивній фазі падає працездатність, до всього втрачається інтерес, особи уникають компанії, стають млявими, погано переносять різку зміну стереотипу життя (зміна місця проживання, школи і т.п.). У цей період у них знижується біологічний тонус (знижується апетит і статевий потяг, довше сплять, прокидаються млявими.). Якщо у цей період є певні невдачі і дрібні проблеми, які принижують самолюбство; нарікання на їхню адресу, то це може привести до думки про власну непотрібність і неповноцінність та підштовхнути їх до суїцидальної поведінки.

У таких осіб виникають періодичні фази зміни настрою без видимих причин (тривалістю в кілька днів чи тижнів) з початком статевої зрілості. У періоді позитивної фази їх можна характеризувати як гіпертимічну особу, а у періоді негативної фази як сенситивну або дістимну. Ці фази виражені не різко, їхня тривалість складає 1-2 тижні, з інтермісіями між ними. Іноді у деяких людей ці фази носять сезонний характер: наприклад гіпертимні періоди влітку (восени, взимку), субдепресивні – взимку, навесні чи восени.

Домінуючі риси. Відмічаються циклічні зміни емоційного стану: фази гіпертимності змінюються фазами субдепресії.

Особливості спілкування. Відмічається підвищена комунікативність, тяга до спілкування, нових знайомств і безшабашного молодечтва – у фазі позитивного настрою; знижена контактність, замкнутість, небажання спілкуватися навіть із близькими друзями («усі набридли») – у періоди негативного. Такий тип по-справжньому воліє дружити з тими, хто їх приймає такими, якими вони є, і не ображається на їхні спалахи дратівливості й образливості.

Особливості поведінки у конфліктах. Конфлікти можуть виникати у ситуаціях емоційного несприйняття з боку значимих для нього людей; корінної ломки життєвих стереотипів, звичок; при несподіваності доручень, прохань, вимог, які не відповідають поточному настрою; коли до них пред'являються претензії; коли вони відчувають утиски і невдачі; при психічних навантаженнях, особливо в стадії спаду настрою.

Позитивні риси: в період позитивного настрою (гіпертимній фазі) - ініціативність, життєрадісність, товарицькість, в період негативного настрою (в фазі субдепресії) – задумливість, журливість, здатність до співпереживання.

Негативні риси: замкнутість і байдужність, непослідовність; спалахи дратівливості, образливість, схильність до причепливості; прояв невдоволення і брутальності у відповідь на репліки і зауваження; невмотивований тимчасовий розрив стосунків з компанією, друзями.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Інтереси залежать від циклу настрою. Періоди активного навчання (роботи) змінюються періодами повної байдужності до предметів і завдань. У роботі то все вдається, все цікаве, те проявляється невдоволення будь-якою пропонованою справою і бажання знайти причину для роздратування і скарг. Схильні до розчарувань в професії, нерідко міняють місце роботи.

Захоплення відрізняються нестійкістю – в субдепресивні періоди такі особи їх закидають, у період підйому – знаходять нові або повертаються до колишніх закинутих.

Самооцінка – лабільна, циклічна. Вона варіативна, переміщується з високого до низького рівня, нестійка, неадекватна. Формування її відбувається поступово, мірою нагромадження досвіду субдепресивного (дистимічного) та гіпертимічного періодів.

Психологічний ризик. Виражені порушення поведінки (делінквентність, втечі з дому, знайомство з наркотиками) мало властиві циклоїдам. До алкоголізації в компаніях вони виявляють схильність в

періоди підйому. Суїцидальна поведінка у вигляді афективних (але не демонстративних) спроб або справжніх замахів можлива в субдепресивній фазі.

Головна потреба: потреба у любові. Потреби залежать від фаз настрою. У періоді позитивного настрою – потреба у спілкуванні, активності, рухові, різноманітті; у період негативного – у самотності, пасивності.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекційні заходи необхідно здійснювати таким чином, щоби вони мали різноманітне спрямування відповідно до періодів настрою та в основному направлені на корекцію негативних розладів настрою.

Захисні механізми психіки: формування реакцій, проекція, придушення.

Астено-невротичний тип акцентуації (тривожний за К. Леонгардом)

Особливості прояву акцентуації. Таким типам властиві схильність до страхів, підвищена боязкість і полохливість, підвищена вразливість, загострене почуття власної неповноцінності, нерішучість, схильність до «самозанурення», постійний сумнів і тривалі розмірковування.

У таких типів з дитинства проявляється висока чутливість до сильних звуків, яскравого світла, через що часті капризи, плач, погані сон і апетит, боязнь всього. Його швидко втомлює навіть невелика кількість людей, тому прагне до усамітнення.

Домінуючі риси: підвищена втомлюваність, особливо при розумовому навантаженні або в умовах змагання; тривожність і надумливість; сором'язливість і полохливість; звикання до укладу життя, до речей і тривожність з приводу ломки стереотипів.

Особливості спілкування. коло друзів обмежене через часті капризи, дратівливість, сором'язливість, відсутність ініціативи і невпевненість в собі.

Особливості поведінки у конфліктах. Можливі конфлікти в умовах, де необхідно відстоювати свою точку зору; коли треба вимушено активно спілкуватися з великою кількістю людей та необхідно виявити певну силу волі. Можливий конфлікт при раптовому чи тривалому фізичному і психічному напруженні та глузуванні над слабостями, помилками, невмілими діями.

Позитивні риси: акуратність; дисциплінованість; лагідність; ретельність; скромність; дружелюбність; незлопам'ятність; здатність до покаяння.

Негативні риси: підвищена помисливість і примхливість, плаксивість; млявість; непевність у собі; сором'язливість і лякливість; нездатність постояти за себе, стомлюваність і дратівливість у вигляді афективних спалахів з будь-якого приводу при втомі.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Через підвищену виснажуваність не здатний до важкої і напруженої роботи; має потребу в періодичному відпочинку і чергуванні різних видів діяльності.

Через низьку самооцінку, сумніви, почуття тривоги і страху перед можливою помилкою не може нормально працювати на уроці, навіть якщо добре знає матеріал. Через нездатність зібратися з думками його лякають раптові виклики до дошки; він губиться, червоніє, не може відповісти, після чого довго і болісно переживає свою ганьбу.

Самооцінка – низька. Вона, як правило, неадекватно занижена і відображає іпохондричні установки.

Психологічний ризик. Схильність до ритуалізації.

Головна потреба: у безпеці, у любові інших до нього, у відчутті захищеності.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекція астено-невротичного типу акцентуації триває довгий час. Тому більш ефективніше проводити довгострокове психотерапевтичне лікування.

Захисні механізми психіки – формування реакцій.

Застрягаючий (ригідний) тип акцентуації (за К. Леонгардом)

Особливості прояву акцентуації. Занадто вимогливий до себе та до інших. Даний тип характеризується постійною підозрілістю і недовірою до людей в цілому, схильністю перекладати відповідальність із себе на інших. В різного роду ситуаціях вони відчувають себе використуваними в чужих інтересах, зрадженними або скривдженими. Вони повні забобонів і часто приписують іншим ті свої думки і спонукання, які відмовляються визнати у себе. Високо цінуються прояви сили і влади, все, що слабке, ущербне, викликає в них презирство. У позитивних ситуаціях для себе вони досягають певних висот, при негативному розвитку подій – стають революціонерами, борцями за справедливість.

Домінуючі риси: патологічна стійкість афекту, цілеспрямованість, егоїстичність, самолюбство.

Особливості спілкування. Середня контактність, службова та побутова незговірливість, схильність до довготривалих чвар, в конфліктах найчастіше виступають як активна сторона

Особливості поведінки у конфліктах. Несправедлива образа, перешкоди на шляху до досягнення честолюбних цілей, ситуація ревності, опір неймовірно високим вимогам. Постійно вимагає підтвердження особистої значимості. Такі люди часто не враховують ситуації, яка змінилася чи нових обставин, вони прямолінійні і не гнучкі. Важко приймають точку зору оточуючих, не дуже рахуються із їхньою думкою, повага від оточуючих сприймається як належне, а неповага – як образа. Вони мало критичні до своїх вчинків, хворобливо образливі, підвищено чутливі по відношенню до дійсних і надуманих несправедливостей.

Позитивні риси: Такі типи акуратні, цілеспрямовані, самолюбиві, докладають значних вольових зусиль для досягнення намічених цілей, прагнуть до авторитету і влади, вони прагнуть досягти високих показників у будь-якій справі, висувають високі вимоги до себе та інших, у них розвинене прагнення справедливості.

Негативні риси: Образливість, мстивість ворогам та неприємникам, самонадійність, ревнощі, впертість, невміння прощати, застрягання на негативних подіях, роздуте до фанатизму почуття справедливості, підвищена підозрілість, стійкість негативних переживань, прагнення домінувати над іншими, неприйняття чужих думок і, як наслідок, конфліктність.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Робота, яка дає відчуття незалежності та можливості проявити себе, де необхідно відстоювати свої або чийсь права (юрист, адвокат, суддя тощо).

Самооцінка – ригідно-демонстративна, висока, може бути надто висока (параноїдальна).

Психологічний ризик. Схильний до бурхливого некерованого афекту.

Головна потреба: у справедливості, у відчутті власної величності, гідності та цінності.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекцій ним заходам не піддається.

Захисні механізми психіки – проекція, формування реакцій.

Психастенічний (педантичний) тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Такі підлітки характеризуються схильністю до міркувань, до самоаналізу, оцінок поведінки ін-

ших людей. Самовпевненість у них сполучається з нерішучістю, а безапеляційність суджень – зі швидкими діями, що починаються саме в ті моменти, коли потрібна обережність та обачливість.

Домінуючі риси: посидючість, педантизм, нерішучість; тривожна надумливість у вигляді побоювань за майбутнє - своє чи близьких («як би чого не сталося»).

Особливості спілкування. Особи педантичного (психастенічного) типу бояться встановлювати нові контакти через невпевненість і сором'язливість; вони цінують глибокий особистісний контакт зі старими друзями. У них друзів мало, але дружба навіки; вони пам'ятають дрібні деталі відносин і від душі вдячний за увагу до себе.

Особливості поведінки у конфліктах. Цей тип особистості досить скрупульозно ставиться до своєї роботи. Висуває підвищені вимоги до себе і до оточуючих, але робить це так, що оточуючим здається, що він придирається. Йому властива підвищена тривожність, він надзвичайно чутливий до деталей, схильний до надання зауважень оточуючим. Інколи розриває стосунки з друзями, чи знайомими лише через те, що йому здається, що його образили.

Позитивні риси: скрупульозність, сумлінність, ретельність, акуратність, серйозність, розважливність, надійність, вірність даним обіцянкам, рівний настрій.

Негативні риси: нерішучість, самокопання, безініціативність, схильність до нескінченних міркувань, наявність нав'язливих побоювань, ідей і ритуалів, свідомі формалізм і педантизм, віра в прикмети, нескінченні сумніви у врахуванні всіх обставин і наслідків, обмежувальна поведінка. У нього розвинута нездатність диференціювати другорядне від головного. Для нього все однаково важливе. Йому притаманний формалізм і педантизм, дріб'язкова принциповість, що доходить до деспотизму; схильність до теоретизувань.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Він дуже сумлінний, здатний тривалий час займатися не піднімаючи голови, проявляючи невластиві йому цілеспрямованість, наполегливість і посидючість, тому що боїться засмутити незадовільними оцінками своїх близьких і викладачів. Довгий час звіряє отриманий результат з довідниками, словниками, енциклопедіями, з думкою інших людей. Дуже виконавчий і керований, акуратно, точно й у термін виконує роботу, якщо завдання конкретне й отримані інструкції чітко регламентують порядок його виконання. Віддає перевагу тихій, пот-

ребуючої акуратності і точності спокійній (без гонки) роботі; не переносить непередбачених ситуацій, обставин і ліміту часу.

Самооцінка – занижена. Відмічена схильність у самооцінці знаходити в себе риси різних типів, включаючи зовсім невластиві йому.

Психологічний ризик. Такі люди мучаться через себе самих, переживають свої прорахунки, невдачі, розплачуючись за них хворобами (безсонням, головними болями), в стримані зовнішніх, особливо емоційних проявів.

Тривожна надумливість психастенічного підлітка відрізняється від подібних рис астено-невротичного і сенситивного типів. Якщо астено-невротичному типу притаманний страх за своє здоров'я (іпохондрична спрямованість надумливості і тривоги), а для сенситивного типу властиве занепокоєння з приводу ставлення, можливих глузувань, пересудів, несприятливої думки про себе оточуючих (реактивна спрямованість надумливості і тривоги), то побоювання *психастеніка* цілком адресуються до можливого, навіть до малоімовірного в майбутньому (футуристична спрямованість). Як би чого не трапилося жахливого і непоправного, як би не відбулося якого-небудь непередбаченого нещастя з ними самими, а ще страшніше з тими близькими, до яких вони виявляють патологічну прихильність.

Всі форми прояву підліткових порушень поведінки невластиві психастенікам. Ні делінквентність, ні втечі з дому, ні алкоголь, ні наркотики, ні навіть суїцидальна поведінка у важких ситуаціях не зустрічаються. Їхнє місце, очевидно, цілком витиснули нав'язливість, мудрування і самоаналіз.

Головна потреба: у внутрішньому та зовнішньому порядку, чистоті, планомірності та поступовості.

Особливості психокорекційних заходів. При проведенні психокорекційних заходів слід формувати у особи вміння виділяти головне та не турбуватися по дрібницям (а ні в якому разі не експлуатувати його підвищену відповідальність), розмовляти з ним необхідно стримано без агресії, надавати доручення чітко та конкретно.

Захисні механізми психіки – формування реакцій, сублімація, проекція.

Істероїдний (демонстративний) тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Такі типи добре пристосовуються до різних ситуацій. Раціональна поведінка виражена слабо. В наявності емоційна поведінка. Спостерігається відсутність глибоких внутрішніх переживань. Удавана емоційність в дійсності обертається відсутністю

глибоких щирих почуттів при великій експресії емоцій, театральності, схильності до красування і позерства. Їхні емоції і фантазування цілком спрямовані на власну особу. Зовнішньо демонструється глибоке співчуття – все це має театралізований характер позування.

Домінуючі риси: егоцентризм, ненаситна спрага постійної уваги до своєї особи, замилювання собою, подиву, шанування, співчуття до себе. Вважають за краще обурення чи ненависть, які спрямовані на їх адресу, у порівнянні з байдужністю і байдужістю, щоб тільки не залишитися непоміченим. Всі інші якості істероїда живляться цією рисою. Сугестивність, яку нерідко висувають на перший план, відрізняється вибірковістю: від неї нічого не залишається, якщо обстановка навіювання чи самонавіювання не ллють воду на млин егоцентризму. Облудність і фантазування цілком спрямовані на прикрашання своєї персони.

Особливості спілкування. У такої особи коло спілкування утворюють ті, хто явно чи неявно виражає своє замилювання ним, боготворить його здібності і талант; докладає чимало зусиль для розширення кола шанувальників. Такий тип перебірливий у знайомствах і дружбі: це, як правило, або дуже відомі люди (щоб частина слави дісталася їм), або люди, які в чомусь програють їм (для більшого контрасту з їхніми власними здібностями).

Істероїди легко вживаються в роль, мистецькою грою вводять в оману довірливих людей. Претендують на панівні або на вигідні для себе позиції. Адаптуються швидко, але в новій компанії намагаються підкорити собі іншу людину за допомогою брехні, фантазій про минулі успіхи і пригоди. Це швидко розпізнають, тому істероїдні особистості змушені часто змінювати коло приятелів.

Особливості поведінки у конфліктах. Його ставлення до людей головним чином визначається тим, як вони ставляться до нього. Він легко долає поверхневі конфлікти, любуючись своїми стражданнями і стійкістю, добре пристосовується до різних ситуацій, при цьому раціональну поведінку його не видно, а проявляється емоційність. Планування своєї діяльності такі особи здійснюють ситуаційно і слабо впроваджують в життя. Кропіткою і систематичної роботи вони уникають. Вони не уникають конфліктів, в ситуації конфліктної взаємодії почувають себе непогано.

Конфліктогенні ситуації: вільне чи мимовільне зачіпання його самолюбства; байдужість з боку навколишніх, а тим більше свідоме ігнорування його особистості; критика його досягнень, здібностей і таланту; вимушена самотність чи обмеження кола його спілкування,

шанувальників; неможливість виявити себе повною мірою; попадання в безглузде чи смішне становище; відсутність яскравих подій і можливості виявити свої здібності; вимушене перебування в постійному психічному чи фізичному напруженні; удари по егоцентризму, викриття його вимислів, а тим більше їх висміювання.

Позитивні риси: ініціативність і завзятість; комунікабельність і цілеспрямованість; активність і спритність; вміння яскраво розказати, яскраво виражені організаторські здібності; самостійність і готовність взяти на себе керівництво; енергійність, яка змінюється швидким виснаженням.

Негативні риси: ненадійність, облудність і лицемірство; схильність до інтриг, демагогії й опозиційності при незадоволеному егоцентризмі; задерикуватість і безшабашність; хвастоці неіснуючими успіхами; уявна гра у ватажка замість дійсного лідерства; необдуманий ризик (у присутності глядачів); явно завищена самооцінка; образливість при зачіпанні особистості; схильність до гострих афективних реакцій, включаючи демонстрацію суїцидних спроб. У них розвинута патологічна схильність до брехні (бреше так, що сам собі вірить).

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Нездатність до сумлінної праці сполучується з високими домаганнями. Основне задоволення приносить спілкування; щоб привертати увагу, приходиться не просто вчитися, а робити це краще усіх, дивувати своїми здібностями (актори, музиканти, вчителі тощо).

Такий тип віддає перевагу роботі поза обмежувачими рамками, найчастіше в сфері творчих професій і занять, де він може бути талановитим. Захоплення майже цілком зосереджуються у сфері егоцентричного типу хобі.

Віддається перевага тим видам мистецтва, які найбільш модні серед підлітків свого кола або вражають своєю незвичайністю.

Самооцінка – надмірно висока (гіпердемонстративна, демонстративна). Самооцінка істероїдних підлітків далека від об'єктивності. Підкреслюються ті риси характеру, які в даний момент можуть сприяти враження.

Психологічний ризик. Серед поведінкових проявів істероїдності в підлітків на перше місце варто поставити суїцидальність. Мова йде про несерйозні спроби, демонстрації, «псевдо-суїциди», «суїцидальний шантаж».

Способи при цьому обираються або безпечні (порізи вен на передпліччі, ліки з домашньої аптечки), або розраховані на те, що сер-

йозна спроба буде попереджена оточуючими (готування до повішення, демонстрація спроби вистрибнути з вікна чи кинутися під транспорт на очах у присутніх).

Рясна суїцидальна «сигналізація» нерідко передуює демонстрації або супроводжує її: пишуться різні прощальні записки, робляться «таємні» визнання приятелям, записуються «останні слова» на магнітофоні тощо.

Нерідко причиною, яка штовхнула істероїдного підлітка на «суїцид», називається невдала любов. Однак часто вдається з'ясувати, що це лише романтична завіса або просто вигадка. Дійсною причиною звичайно служать уражене самолюбство, втрата цінної для даного підлітка уваги, страх впасти в очах оточуючих, особливо однолітків, позбавитися ореола «обранця». Звичайно, знехтувана любов, розрив, перевага суперника чи суперниці завдають чуттєвого удару по егоцентризму істероїдного підлітка, особливо якщо всі події розгортаються на очах приятелів і подруг. Сама ж суїцидальна демонстрація з переживаннями оточуючих, суєтою, швидкою допомогою, цікавістю випадкових свідків дає чимале задоволення істероїдному егоцентризму.

Властива істероїдам «втеча в хворобу», зображення незвичайних таємничих захворювань приймають іноді в середовищі деяких підліткових компаній. Для досягнення цієї мети використовується розігрування ролі наркомана, суїцидальні погрози і, нарешті, скарги, почерпнуті з підручників психіатрії, причому різного роду деперсоналізаційно-дереалізаційні симптоми і циклічні коливання настрою користуються особливою популярністю.

Алкоголізація або вживання наркотиків у істероїдних підлітків також іноді носить демонстративний характер. У істероїдних підлітків зберігаються риси дитячих реакцій опозиції, імітації тощо. Найчастіше приходится бачити реакцію опозиції на втрату або зменшення звичної уваги з боку рідних, на втрату ролі сімейного кумира..

Реакція імітації може багато чого визначати в поведінці істероїдного підлітка. Однак модель, обрана для наслідування, не повинна заслоняти саму персону, яку наслідують. Тому для імітації обирається образ абстрактний або особа, яка користується популярністю серед підлітків, але не має безпосереднього контакту з даною групою («кумир моди»). Іноді ж наслідування ґрунтується на збірному образі: у погоні за оригінальністю відтворюються карколомні висловлення одних, незвичайний одяг інших, манера поводитися третіх тощо.

Головна потреба: бути у центрі уваги, справляти враження, привертати до себе погляди, слухати захоплення і похвалу. Вони охоче перед глядачами читають вірші, танцюють, співають і багато хто з них дійсно виявляє непогані артистичні здібності. Успіхи в навчанні в перших класах багато в чому визначаються тим, чи ставлять їх у приклад іншим.

Захисні механізми психіки – витиснення, придушення.

Особливості психокорекційних заходів. В індивідуальній роботі з такими підлітками необхідно поступово уточнювати реальні цілі їхньої діяльності, навчати їх довгострокового прогнозу та різноманітних засобів досягнення своїх цілей, без втручання за межі особистості іншої людини.

Нестійкий (збудливий) тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Такий тип акцентуації часто спостерігається в дітей, що перенесли травму мозку. Тому до них потрібний особливо тактовний підхід. З дитинства вони неслухняні, непосидючі, всюди «сунуть свій ніс», але при цьому боягузливі, бояться покарань, легко піддаються впливу інших дітей.

Домінуючі риси: поверховість контактів; ненадійність виконання зобов'язань і обіцянок; слабовілля, нездатність до вольових зусиль по виконанню обов'язків, зобов'язань, досягненню цілей і виконанню установлених вимог; постійна тяга до розваг, задоволень і ледарства; байдужність до майбутнього – живе тільки сьогоднішнім; ухилення від труднощів і неприємностей; боягузтво і безініціативність, залежність від впливу оточуючих людей і власних спонук.

Особливості спілкування. Низький рівень контактності, мовчазність, похмурість, по можливості улесливість та прислужливість, схильність до хамства, постійних конфліктів. Не уникають суперечок з начальством. В сім'ї деспотичні та жорстокі. Безладність і безцільність контактів. У групах однолітків схильний до ролі підручного для лідера. Може бути в складі декількох груп, приймаючи правила і стиль поведінки кожної з них.

Особливості поведінки у конфліктах. Схильний до конфліктів, невротичних зривів, іноді в результаті діагностується психопатія. Цей тип особистості імпульсивний і недостатньо контролює себе. Поведінка такої людини є не передбаченою, вона веде себе викликаючи і агресивно, часто не задумуючись під час суперечок про етичні норми спілкування. Несамокритичний, і багатьох своїх невдачах схильний обвинувачувати інших. Не може грамотно планувати свою діяльність

чи планомірно втілювати заплановане в життя. Із попереднього досвіду не робить ніяких висновків.

Конфліктогенні ситуації: тверде підпорядкування дисциплінарним вимогам, особливо якщо це потрібно робити тривалий час; обмеження в спілкуванні з людьми, що допомагають розважатися; необхідність тривалих зусиль і концентрації сил на якійсь роботі; необхідність приймати конкретні рішення і нести за них відповідальність; гіперопіка, тотальний контроль.

Позитивні риси: при відсутності приступу гніву – добросовісність, любов до дітей, тварин, відкритість і товариськість; доброзичливість і послужливість; швидкість переключення в справах і спілкуванні; щира готовність виконати прохання.

Негативні риси: емоційність реакцій, злобність і жорстокість, іноді з елементами садизму, застрягання афекту, інертність моторики і мислення, авторитарність, дратівливість, безініціативність, легке підпорядкування іншим, невміння довести справу до кінця, тяжіння до задоволень і бездіяльності, гарячкуватість, неадекватні спалахи гніву та злості з рукоприкладством, послаблений контроль за своїми діями (аморальна поведінка), безвільність, тяга до порожнього проведення часу і розваг; балакучість і хвастощі; угодовство; лицемірство і богузтво; безвідповідальність; схильність до афективних спалахів і повної розгальмованості при неможливості задовольнити свої потреби.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Фізична праця, атлетичні види спорту. Через свою невживчивість часто міняють місце роботи. Підлітки даного типу виявляють підвищену нерозбірливу схильність та тягу до розваг, а також до неробства та ледарства. У них відсутні будь-які серйозні, у тому числі професійні інтереси. Вони майже не думають про своє майбутнє. Під впливом чергового захоплення може почати добре вчитися чи навпаки запускати заняття. На уроках відволікається, увага непостійна. Домашні завдання виконує неохоче і нерегулярно. Знання поверхневі і безсистемні. На роботі такий тип ненадійний, тому що в будь-який момент може підвести. За ним потрібний постійний і тактовний контроль.

Самооцінка – неадекватно завищена. Самооцінка нестійких підлітків нерідко відрізняється тим, що вони приписують собі або гіпертимні, або конформні риси.

Психологічний ризик. У цих осіб відмічається психологічна схильність до зловживання алкогольними напоями та наркотичними речовинами, їм характерна реакція емансипації (вони вимагають від

батьків не тільки свободи, але й прав на матеріальні блага). Відмічаються часті втечі з уроків, з дому, схильні до бродяжництва. Такі особи легко потрапляють в компанію асоціальних підлітків, рано починають палити, вживати спиртні напої, захоплюються азартними іграми, рано набувають сексуальний досвід. Вони нерідко кидають навчання, ніяка робота їх не приваблює, наслідують того, хто обіцяє негайні розваги.

Підлітки нестійкої акцентуації схильні до афективних вибухів, сила яких ніяк не відповідає незначності поводу. Існує коротке замикання між сприйняттям та дією. Афект або не стримується, або слабо стримується та не переробляється, він швидко виливається у формі сильної розрядки, після якої настають жаль та каяття. У пориві афективного вибуху схильні до вбивства.

Головна потреба: фізіологічна (розрядка фізіологічних потягів та афективних переживань).

Захисні механізми психіки – проекція.

Особливості психокорекційних заходів. Треба навчити збудливого підлітка соціально схвалюваним засобам розрядки агресивного стану. Наприклад, відчувши в собі зростаюче роздратування, не «зривати злість» на оточуючих, а розрядитися шляхом рухової активності.

Дуже ефективною є скрита корекція, що заснована на прищеплюванні позитивних рис характеру, формуванні стриманості та самоконтролю, переконанні користі позитивної поведінки.

Епілептоїдний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. З дошкільного віку виявляє недитячу оцадливість усього «свого»: іграшок, одягу тощо. Украй злобливо реагує на тих, хто намагається заволодіти його власністю. З початкових класів виявляє дріб'язкову скрупульозність і виражену акуратність.

Домінуючі риси: інтенсивність і інертність протікання психічних процесів, які виявляються в: любові до наведення порядку; консерватизмі традицій, поглядів, переконань і цінностей; повільність й обачність в прийнятті рішень. Цим типам характерні: схильність до встановлення і дотримання ієрархії відносин влада-підпорядкування; високий енергізм і активність життєвої позиції; хворобливе ставлення до несправедливості; хоробрість і нерозсудливість в екстремальних ситуаціях.

Особливості спілкування. Любить устояний порядок у дружбі і спілкуванні; віддає перевагу спілкуванню зі старими друзями; не заводить випадкових знайомств; не терпить інакомислення; виконує всі

зобов'язання дружби перед своїми друзями; дуже ревнивий, не прощає зради в дружбі і любові.

Особливості поведінки у конфліктах. Він є активною стороною у конфлікті, схильний ображати як образників, так й невинних, слабких. **Конфліктогенні ситуації:** зрада близької людини; зміна і ламання устояних порядків і встановлених правил, особливо якщо це приходится робити самостійно; обмеження його прав і інтересів; жорстка конкуренція з боку таких же сильних і енергійних людей; обмеження можливості проявляти свій авторитет, свою владу над іншими людьми, у тому числі і над батьками; критика дій і глузування над його недоліками; повсякденна робота, що вимагає тривалих зусиль при відсутності можливості виділитися серед оточуючих; непослухання йому осіб, які не є для нього авторитетами.

Позитивні риси: пунктуальність, педантизм, ретельність, старанність, скрупульозність, ощадливість, акуратність, надійність (при умові не зрадництва), уважність до свого здоров'я.

Негативні риси: егоцентризм, жорстокість (може відмічатися садизм), нетерпимість до інакомислення, нечутливість до чужого горя; надмірна вимогливість, що приводить до дратівливості в зв'язку з поміченою відсутністю в інших властивих йому позитивних рис; ревності і злопам'ятність, тугорухливість, в'язкість, докладність і ваговитість мови. У цих типів відмічається схильність до поступового накопичення сильного і тривалого тужливо-злісного настрою з наступною імпульсивною агресивною розрядкою на знайденому підходящому об'єкті та мстивістю образнику. Вони не прощають зради, однак для досягнення власної певної кар'єрної мети можуть самі піти на зраду.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Епілептоїдам у силу їхньої інертності та педантичності дуже допомагають заняття, які вимагають монотонності, точності, посидючості. Це перш за все різьблення, мозаїка, граверні роботи. Ці типи відрізняються цілеспрямованістю, ретельністю і пунктуальністю в дотриманні і підтримці прийнятих іншими порядку, норм, правил і вимог; завдання виконують ретельно, акуратно і педантично. Віддають перевагу роботі з чіткою регламентацією, уставом (інспектор, військовий, міліціонер тощо). В умовах твердого дисциплінарного режиму вони почувають себе нерідко на висоті, уміють догодити начальству, домогтися визначених переваг, заволодіти посадами, що дають у руки владу, щоб далі встановити диктат над іншим.

Самооцінка носить однобокий характер. Визначається нелюбов до мрій, віддання переваги реальному життю. Більш конформні на вигляд, ніж насправді. Як правило, вони відзначають свою схильність до похмурого настрою, свої соматичні особливості (міцний сон і труднощі пробуджень, любов ситно і смачно поїсти, силу і напруженість сексуального потягу, відсутність сором'язливості і навіть свою схильність до ревностей); свою обережність до незнайомого, прихильність до правил, акуратності і порядку, нелюбов до порожніх мрій і бажання жити реальним життям. В іншому, особливо у взаєминах з навколишніми, вони уявляють себе значно більш конформними, ніж це є насправді.

Психологічний ризик. Ці особи схильні до дисфорій (злісно-тужливого забарвлення настрою). У них відмічається напружений стан інстинктивної сфери, іноді сягаючий аномалії потягів, а також в'язкість, тугорухливість, важкість, інертність, які накладають свій відбиток на всій психіці (моториці, емоційності, психічних пізнавальних процесах, особистісних цінностях тощо). Афективну вибуховість епілептоїдів можна порівняти з розривом парового котла, який перед цим довго і поступово закипав. Привід для вибуху може бути випадковим, зіграти роль останньої краплі. Ці афекти не тільки дуже сильні, але й тривалі (епілептоїд довго не може охолонути).

Головна потреба – у задоволенні фізіологічних потреб, у владі. У компанії підлітки такого типу претендують не просто на лідерство, а на роль володаря. У групі, де вони керують, такі підлітки устанавлюють свої тверді, майже сурові порядки, при чому їх особиста влада в таких групах тримається на добровільній покірності інших чи на страхіві.

Особливості психокорекційних заходів. Психокорекційні заходи необхідно здійснювати систематично. Але при високому ступені розвитку епілептоїдної акцентуації психокорекційні заходи позитивних результатів не дають.

Потреба епілептоїдів у владі над іншими людьми, їхні садистські схильності можна переключити на альтернативні види діяльності, наприклад, спортивні ігри, єдиноборства.

Захисні механізми психіки – проекція, сублимація, формування реакцій, інтелектуалізація.

Конформний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Головна риса – постійна і надмірна конформність до свого безпосереднього звичного оточення. Життєве правило – думати «як всі», поступати «як всі», намагатися,

щоб усе було «як у всіх» – від одягу і манери поводитися до світогляду і думок з важливих питань.

Домінуючі риси: Головна риса характеру цього типу – постійна і надмірна конформність до свого безпосереднього звичного оточення.

Особливості спілкування. Цим особистостям властиві недовіра і насторожене відношення до незнайомих. Конформність поєднується з різкою некритичністю. Усе, що говорить звичне для них оточення, усе, що вони довідаються через звичний для них канал інформації, – це для них і є істина. І якщо через цей же канал починають надходити зведення, які явно не відповідають дійсності, вони як і раніше їх приймають за чисту монету.

Особливості поведінки у конфліктах. Тип особистості є нестійкий у своїх оцінках і думках, йому легко нав'язати свої думки. В середині самих себе вони суперечливі. Їм характерна деяка непослідовність у поведінці, орієнтуються на ближню перспективу і миттєвий позитивний результат. Такі люди сильно залежать від думки оточуючих, прагнуть до компромісу, не володіють великою силою волі. Вони не задумуються над наслідками своїх вчинків і причинами проступків інших.

Позитивні риси: доброта, простота, підлегливість, гарні виконавці (при умові, що хтось бере за це відповідальність).

Негативні риси: невміння відстояти свою точку зору, невпевненість у собі, залежність від думки інших, безініціативність, некритичність, непослідовність, несамостійність.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Вони можуть працювати там, де не треба проявляти власну ініціативу та самостійність, де робота чітко регламентована.

Самооцінка – адекватна.

Психологічний ризик. У гарному оточенні – це непогані люди і непогані працівники. Але, потрапивши в погане середовище, вони згодом засвоюють усі його звичаї і звички, манеру і правила поведінки, навіть якщо це суперечить попередньому досвіду та є пагубним. Конформні підлітки «за компанію» легко спиваються, можуть бути втягнені в групові правопорушення та підбиті на втечу з дому або натравлені на розправу з чужинцями.

Головна потреба – у приналежності.

Захисні механізми психіки – придушення, сублимація, формування реакцій.

Шизоїдний тип акцентуації

Особливості прояву акцентуації. Найбільш істотною рисою даного типу вважається замкнутість, відгородженість від навколишнього, нездатність або небажання встановлювати контакти, зниження потреби в спілкуванні. Нестача інтуїції як користування неусвідомленим минулим досвідом є головною рисою цієї акцентуації.

Домінуючі риси: замкнутість, відхід у себе, підвищена інтровертованість, глибока нездатність до встановлення значимих, емоційних міжособистісних стосунків.

Особливості спілкування. Найбільш істотна риса шизоїдного типу – замкнутість, відгородженість від навколишніх, нездатність і небажання встановлювати контакти, зниження потреби в спілкуванні. Розглядаючи поведінкові прояви, можна констатувати, що у цього типа відсутня «внутрішня єдність». У шизоїда у поведінці сполучаються суперечливі особистісні риси – апатична бездіяльність і напориста цілеспрямованість; сторожкість і легковір'я; холодність і витончена чутливість; упертість і піддатливість; раціональні міркування і нелогічні вчинки; нетовариськість і несподівана настирливість; сором'язливість і безтактність; надмірні прихильності і невмотивовані антипатії; багатство внутрішнього світу і безбарвність його зовнішніх проявів тощо.

Їхня емоційна сфера характеризується холодністю та неприступністю, тобто беземоційністю у відношенні до людей, однак вони можуть бути дуже сильно прив'язані до тварин. Їх внутрішній світ найчастіше наповнений різними фантазіями, особливими захопленнями. Вони погано розуміють стани інших людей, їх переживання, не вміють співчувати. Хоча у їх висловленнях може звучати несподівана теплота до людей, яких вони мало знають або дуже давно не бачили. Його другом може бути людина, як правило, старша нього, що розуміє і приймає його таким, який він є. У відношенні до друга часто стає настирливим, докучливим, потребує особливої уваги до себе.

Особливості поведінки у конфліктах. У особистісних взаємовідношеннях ці типи дволичні і недовірливі, схильні до раптових розривів контактів.

Шизоїдні особистості – це амбівалентні конфліктні особистості, що відрізняються «психастенічними пропорціями» (Е.Кречмер) між холодністю і брутальністю, з одного боку, та надчутливістю – з іншого.

Конфліктогенні ситуації: зміна устояних стереотипів, звичок поведінки, які склалися; необхідність задушевної розмови; необхід-

ність встановлювати неформальні контакти з оточуючими, навіть близькими людьми; вторгнення сторонніх людей у його внутрішній світ; групова і колективна діяльність; необхідність керувати іншими людьми; необхідність виконання інтелектуальної роботи за задалегідь спланованими схемами і правилами.

Позитивні риси: небагатослівність і серйозність; неметушливість і невибагливість; стійкість інтересів; продуктивність і талановитість генерованих ідей без турботи про їхню реалізацію.

Негативні риси: замкнутість, емоційна холодність, безстрасність; егоїзм, байдужість і черствість до чужого лиха через нездатність його побачити; самолюбство і ранимість при критиці його системи; малоактивність і малоенергійність при інтенсивній роботі.

Галузь інтересів, найбільш цікава професійна діяльність. Їхні захоплення нерідко відрізняються незвичайністю, силою і стійкістю. Найчастіше приходиться зустрічати інтелектуально-естетичні хобі. На другому місці стоять хобі мануально-тілесного типу. Характерна частина захопленість різними філософіями, ідеями удосконалення світу, схемами побудови здорового способу життя (за рахунок незвичайних дієт, одноосібних спортивних занять), математикою або астрономією, де вони в стані подарувати світові творчі ідеї високої цінності, особливо якщо для цього не треба безпосередньо мати справу з іншими людьми. Із шизоїдів виходять гарні раціоналізатори, винахідники, науковці, теоретики.

Самооцінка – завищена, але з констатацією негативних рис: замкнутості, неконтактності, нерозуміння оточуючих. Однак суперечливості своєї поведінки вони зазвичай не помічають або не надають їм значення. Люблять підкреслювати свою незалежність і самостійність.

Психологічний ризик. У шизоїдів високий ризик прихильності до наркотиків і алкоголю з метою одержання задоволення.

Головна потреба: у особистісної внутрішньої та зовнішньої безпеці.

Особливості психокорекційних заходів: Психокорекційні заходи можуть бути спрямовані на переробку актуальних конфліктів для поліпшення контактності.

Захисні механізми психіки – інтелектуалізація, раціоналізація, формування реакцій.

4.4. Воля

Воля – свідоме регулювання людиною своєї поведінки і діяльності, що характеризується подоланням внутрішніх і зовнішніх переш-

код при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків¹. *Воля* – форма психічного віддзеркалення, в якій відбиваються об'єктивна мета, стимули її досягнення, об'єктивні перешкоди у вигляді переживання суб'єктивної мети, боротьби мотивів, волевого зусилля, результатом чого є дії і задоволення досягненням мети². *Воля* – здатність людини діяти у напрямі свідомої поставленої мети, долаючи при цьому внутрішні перешкоди³. *Воля* – здатність людини, що виявляється в самодетермінації і саморегуляції нею своєї діяльності і різних психічних процесів⁴. *Воля* – здатність до вибору мети діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення⁵. *Свідомість* – вищий рівень психічної активності людини, в якій реальність відбивається у формі чуттєвих і розумових образів як основи внутрішнього досвіду і передбачення практичної діяльності і поведінки⁶. *Діяльність*: а) втілення в об'єкті психічного образу⁷; б) вплив на об'єкт з метою задоволення потреби⁸. *Діяльна сторона свідомості* – втілення задуму через вплив на умови його досягнення.

Детермінація волі – процеси самодетермінації і саморегуляції людиною своєї практичної і психічної діяльності при досягненні поставлених цілей. *Життєві обставини* – континуум конкретних обставин життя людини, центральним моментом якої є переживання людиною власної активності як основної умови реалізації своїх особистісних цілей.

Прояв волі – практичні, пізнавальні, комунікативні ситуації, в яких індивід бере участь як активний діяч. *Діяльність* – згідна особистісному смислу і мотиву цілеспрямована система предметних дій.

Самоорганізація діяльності – забезпечення людиною умов виконання дій, відповідних системі своїх особистісних смислів і мотивів.

4.5. Темперамент

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 394 – 395*)

¹ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб, 2000. – С. 373.

² Платонов К.К. Краткий словарь психологических понятий. – М., 1984. – С. 22.

³ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 53.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 62.

⁵ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 90.

⁶ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 622.

⁷ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 101.

⁸ Психологический словарь. – М., 1983. – С. 91.

Темперамент - характеристика індивіда з боку його динамічних особливостей: *інтенсивності, швидкості, темпу, ритму* психічних процесів і станів.

Два компоненти темпераменту *активність і емоційність* присутні в більшості класифікацій і теорій темпераменту. *Активність* поведінки характеризує ступінь енергійності, стрімкості, швидкості і, навпаки, повільності, інертності, а *емоційність* - особливості протікання емоцій, почуттів, настроїв і їх якість: знак (позитивний, негативний) і модальність (радість, горе, страх, печаль, гнів тощо).

Розрізняють власне темперамент як певне стійке поєднання психодинамічних властивостей, що виявляються в діяльності і поведінці, і його органічну основу. Відомі три основні системи пояснень її суті, з якої дві перші мають лише історичний інтерес. *Перша (гуморальна)* пов'язувала стан організму із співвідношенням різних соків (рідин), у зв'язку з чим виділялися чотири типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, меланхолійний, флегматичний (Гіппократ, Гален і ін.). Ця термінологія стала широко уживаною. *Друга (конституціональна)* виходить з відмінностей в конституції організму - його фізичної будови, співвідношення його окремих частин, різних тканин (Кречмер, Шелдон і ін.). *Третя* пов'язує типи темпераменту з діяльністю *центральної нервової системи*.

Вчення І.П. Павлова про вплив центральної нервової системи на динамічні особливості поведінки виділяє три основні властивості нервової системи – *сила, рівноваженість, рухливість* збудливого і гальмівного процесів - і чотири основних типових їх поєднання у вигляді чотирьох типів вищої нервової діяльності: 1) сильний, урівноважений, рухомий; 2) сильний, урівноважений, інертний; 3) сильний, нерівноважений; 4) слабкий. Першому типу відповідає темперамент сангвініка, другому - флегматика, третьому – холерика, четвертому – меланхоліка.

Дослідження Б.М.Теплова і В.Д.Небиліцина показали, що структура основних властивостей нервової системи багато складніше, а число комбінацій значно більше, чим це раніше уявлялося.

Проте вказані чотири типи темпераменту як найбільш узагальнені можуть бути використані для вивчення індивідуальності темпераменту відносно стійкий і мало схильний до змін під впливом середовища і виховання, проте він змінюється в онтогенезі.

Темперамент не характеризує змістовну сторону особистості (спрямованість мотиваційної сфери, ціннісні орієнтації, світогляд) і не визначає безпосередньо змістовні риси особистості. Проте власти-

вості темпераменту можуть як сприяти, так і протидіяти формуванню певних рис особистості, оскільки темперамент може модифікувати значення чинників середовища і виховних дій, від яких у вирішальному ступені залежить формування особистості.

Темперамент – стійке поєднання психодинамічних властивостей, що виявляються в діяльності і поведінці¹. *Динаміка психічної діяльності* – динамічні особливості психічних процесів, і, отже, поведінки і діяльності (інтенсивність, швидкість, темп, ритм)².

Динаміка (δυναμικός – сильний, рухомий) – загальна характеристика психічної діяльності, що відображає її процесуальні ознаки. *Інтенсивність* – кількісна характеристика психічних явищ³. *Темп* – швидкість здійснення психічних процесів. *Ритм* – послідовність процесів збудження і гальмування у складі психічних явищ.

Стійкі психічні властивості – характеризують динаміку психічної діяльності: 1) емоційна збудливість (реакція на дуже слабкі подразники); 2) збудливість уваги (здатність помічати у край малу зміну в інтенсивності подразника); 3) сила емоцій (інтенсивність емоційних проявів); 4) тривожність (емоційна збудливість в загрозовій ситуації); 5) реактивність (збільшення інтенсивності пристосовних реакцій); 6) цільова активність (пристосування шляхом перетворення ситуації); 7) пластичність – ригідність (пристосування до умов, що змінюються); 8) резистентність (здатність опору обставинам); 9) суб'єктивіація (посилення впливу на діяльність суб'єктивних образів і понять)⁴.

Сангвінік – тип темпераменту, що характеризується: 1) рухливістю, прагненням до частоті зміни вражень, чуйністю, товариськістю⁵; 2) високою психічною активністю, енергійністю, працездатністю, швидкістю і жвавістю рухів, різноманітністю і багатством міміки, швидким темпом мови⁶. *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Урівноважений* – збалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Рухомий* – здат-

¹ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 394 – 395.

² Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 394.

³ див. Психологический словарь. – М., 1983. – С. 137.

⁴ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб, 2000. – С. 559.

⁵ Платонов К.К. Краткий словарь психологических понятий. – М., 1984. – С. 127.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 353.

ний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

Холерик – тип темпераменту, що характеризується: 1) проявом бурхливих емоцій, різких змін настрою, неврівноваженості, виснаженості¹; 2) високим рівнем психічної активності, енергійністю дій, різкістю, стрімкістю, силою рухів, їх швидким темпом, поривчатою². *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Неврівноважений* – незбалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Рухомий* – здатний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

Флегматик – тип темпераменту, що характеризується: 1) повільністю, стійкістю інтересів і прагнень, слабким зовнішнім виразом суб'єктивних станів³; 2) низьким рівнем психічної активності, повільністю, невиразністю міміки⁴. *Сильний* – мала стомлюваність, самовладання в екстремальних ситуаціях, опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Урівноважений* – збалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Інертний* – нездібний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

Меланхолік – тип темпераменту, що характеризується: 1) легкою ранимістю, схильністю до глибокого переживання навіть незначних подій при млявому зовнішньому реагуванні⁵; 2) низьким рівнем психічної активності, сповільненістю рухів, стриманістю моторики і мови, швидкою стомлюваністю⁶. *Слабкий* – висока стомлюваність, погане самовладання в екстремальних ситуаціях, низька опірність гальмуючому впливу сторонніх для даної діяльності подразників. *Неврівноважений* – незбалансованість нервових процесів збудження і гальмування. *Рухомий* – здатний швидко адаптуватися і реагувати в навколишньому середовищі.

Властивості темпераменту. *Сенситивність* (sensus – відчуття, почуття) – властивість темпераменту, що виявляється в підвищеній чу-

¹ Платонов К.К. Краткий словарь психологических понятий. – М., 1984. – С. 163.

² Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 439.

³ Платонов К.К. Краткий словарь психологических понятий. – М., 1984. – С. 160.

⁴ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 428.

⁵ Платонов К.К. Краткий словарь психологических понятий. – М., 1984. – С. 65.

⁶ Психология. Словарь. – М., 1990. – С. 207.

тливості до подій, що відбуваються¹. *Чутливість до дії* – сприйнятливність індивіда до стимулу як до значущого об'єкту.

Реактивність – властивість темпераменту, що виявляється в негайному відгуку суб'єкта на зовнішні дії. *Мимовільність реакції* – відповідь індивіда на зовнішню дію, що має ознаку мимовільності. *Мимовільне* – властивість психічних явищ, в структуру яких не входить воля².

Активність – властивість темпераменту, що виявляється в стані нервової системи, яка забезпечує ефективність поведінки³. *Енергійність реакції* – міра інтенсивності дії у відповідь.

Пластичність – властивість темпераменту, що виявляється в здатності до адаптації в процесі взаємодії з навколишнім середовищем⁴. *Пристосування* – адаптація до умов діяльності, що змінюються⁵.

Ригідність (rigidus – жорсткий, твердий) – властивість темпераменту, що виявляється в утрудненості людини в зміні наміченої або існуючої програми поведінки або діяльності. *Ригідність поведінки* – збереження стереотипів поведінки, що склалися, в умовах, що вимагають їх зміни.

Резистентність – властивість темпераменту, що характеризується здібністю до опору несприятливим діям. *Опірність* – ґрунтується на силі нервової системи.

Темп реакцій – властивість темпераменту, що виявляється в швидкості здійснення відповідей на стимул. *Швидкість психічних процесів* – часова характеристика психічного віддзеркалення континууму подій.

Екстраверсія (К.Г.Юнг) – властивість темпераменту, що виявляється в звернутості індивіда до зовнішнього світу⁶. *Залежність від зовнішніх вражень* – виявляється в імпульсивності, ініціативності, гнучкості поведінки, товарищескості, соціальної адаптованості⁷.

Інтроверсія – властивість темпераменту, що виявляється в зверну-

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 357.

² Платонов К.К. Краткий словарь психологических понятий. – М., 1984. – С. 76.

³ див. Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 13.

⁴ див. Платонов К.К. Краткий словарь психологических понятий. – М., 1984. – С. 94.

⁵ Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб, 2000. – С. 559.

⁶ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 459.

⁷ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 459.

тості індивіда до внутрішнього світу¹. *Залежність від думок* – виявляється в нетовариськості, замкнутості, соціальній пасивності, схильності до самоаналізу, утрудненні соціальної адаптації².

4.6. Здібності

(див. *Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 381*)

Здібності - індивідуально-психологічні якості особистості, що є умовою успішного виконання тієї або іншої продуктивної діяльності. Предметом спеціального психологічного вивчення здібностей стали в ХІХ в., коли роботами Ф.Гальтона було започатковано експериментальне і статистичне дослідження відмінностей людей. Здібності виявляються в процесі оволодіння діяльністю, в тому, наскільки індивід за інших рівних умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно освоює способи її організації і здійснення. Вони тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, з тим, наскільки стійкі схильності людини до тієї або іншої діяльності.

В основі однакових досягнень при виконанні якої-небудь діяльності можуть лежати різні здібності, в той же час одна і та ж здібність може бути умовою успішності різних видів діяльності. Це забезпечує можливість широкої компенсації здібностей.

Одним з важливих моментів в процесі навчання і виховання є питання про сенситивні періоди, що сприяють становленню тих або інших здібностей. Передбачається, що формування здібностей відбувається на основі задатків. Якісний аналіз здібностей направлений на виявлення таких індивідуальних характеристик людини, які необхідні для ефективного здійснення якого-небудь конкретного виду діяльності. Кількісні вимірювання здібностей характеризують міру їх вираженості. Найбільш поширеною формою оцінки ступеня вираженості здібностей є тести (тести досягнень, тести інтелекту, тести креативності).

Вивчення конкретно-психологічних характеристик різних здібностей дозволяє виділити *загальні* якості індивіда, що відповідають вимогам не одного, а багатьох видів діяльності, і *спеціальні* якості, що відповідають більш вузькому колу вимог даної діяльності. Рівень і ступінь розвитку здібностей виражають поняття таланту і геніальності. У вітчизняній психології проблема здібностей освітлює в роботах Б.М.Теплова, Н.С.Лейтеса.

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 459.

² Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 459.

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Хто перший започаткував вчення про темперамент.
2. Надайте психологічну характеристику холерику.
3. Надайте психологічну характеристику сангвініку.
4. Надайте психологічну характеристику меланхоліку.
5. Надайте психологічну характеристику флегматику.
6. Надайте психологічну характеристику врівноваженому.
7. Назвіть психологічні властивості нервової системи.
8. Назвіть психологічні особливості темпераменту.
9. Надайте визначення поняття „характер”.
10. Назвіть основні показники прояву характеру.
11. Що таке „риси характеру”?
12. Які риси характеру бувають?

Теми для рефератів:

1. Психодинамічні властивості індивіда.
2. Особливості прояву акцентуацій у поведінці.
3. Здібності у структурі особистості.
4. Сучасні підходи до психологічної характеристики темпераменту.
5. Характер та його структура.
6. Вплив темпераменту на поведінкові прояви характеру.

Література:

1. *Бех І.Д.* Від волі до особистості. - К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
2. *Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.* - К.: Просвіта, 2001. - 416с.
3. *Леонгард К.* Акцентуированные личности: Пер. с нем. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1997. – 544 с.
4. *Личко А.Е.* Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.
5. *Мерлин В.С.* Психология индивидуальности. – Москва - Воронеж, 1996.
6. *Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. и общая редакция Л.В. Куликова.* – СПб.: Питер. - 2001.
7. *Савчин М.В., Василенко Л.П.* Вікова психологія: Навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005. – 360 с.

РОЗДІЛ 5 ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Психологія особистості

(див. *Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу. Монографія. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.*)

У нашій концепції ... ми розглядаємо категорії *особистості* і *діяльності* як психічні (інтернальні, внутрішні) і психологічні (такі, що екстерналізуються, зовнішні) «інструменти» суб'єкта. Вони є протилежностями і, отже, будучи протилежностями, утворюють функціональну систему.

Особистість виражається і стверджується у діяльності, яка є результатом засвоєння суспільно визначених правил суб'єкт-об'єктних дій відповідно до сукупності об'єктів, що визначають зміст і призначення професійної праці.

Діяльність є функцією особистості, яка психологічно існує як засіб у міжособистісних стосунках діяльності і розвивається відповідно до них. Результат цієї системи полягає у тому, що діяльність отримує ознаки особистості діяча, а особистість діяча – ознаки його діяльності «...».

Особистість є те, «що людина робить із себе, стверджуючи своє *людське життя*» (О.М. Леонт'єв). Вона створюється об'єктивними обставинами, діяльністю, зв'язком зі світом, ієрархією діяльностей (О.М. Леонт'єв). Загальна будова особистості, за О.М. Леонт'євим, визначається мотиваційною сферою діяльності.

Особистість виявляє себе у міжособистісних стосунках, в яких вона з'являється як: а) результат інтерактивних взаємин у групі; б) сукупність поведінкових властивостей; в) індивідуальність; г) результат актуалізації творчого потенціалу; д) реалізація потреби бути особистістю (В.В. Юрчук).

О.О. Леонт'єв, за посиланням на Л.І.Божович, визначає особистість не тільки лише як *фіксовану структуру ставлення* людини до дійсності, інших людей і до самого себе, але і як визначений *набір конкретних дій і взаємодій*.

Розглядаючи особистість як сукупність поведінкових властивостей – “інструмент” (механізм) суб'єктності у суб'єкт-суб'єктних відношеннях у вигляді сукупності результативних схем, відповідними

до Я-концепції індивіда, основну увагу слід зосередити на конкретизації поняття «результативні схеми». «...»

«...» Складність категорії особистості відображена у великій кількості дефініцій, різноманітності напрямів і теоретичних підходів у вітчизняній (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, І.Д. Бех, О.Ф. Бондаренко, П.В. Лушин, С.Д. Максименко, А.В. Петровський, В.А. Петровський, Н.І. Рейнвальд, В.В. Рибалка) і зарубіжній психології (K.S. Berger, S.R. Maddi, A.H. Maslow, G. Matthews, J.M. Oldham, L.V. Morris, C.R. Rogers).

Положення про особистість як динамічну (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова), цільову (цілеспрямовану) систему з ієрархією відповідних цілей на основі провідної діяльності і ставлення до неї (Б.І. Додонов) дає можливість відмітити основні ознаки особистості як *інтернального суб'єктного конструкту*.

За Б.Г. Ананьєвим, особистість є суб'єктом поведінки й діяльності, що виконує соціальні функції та ролі, які регулюються системою взаємин, установок, мотивів, цілей, цінностей. Особливість взаємодії об'єктивних і суб'єктивних умов в особистісному розвитку відображена в його положенні про особистість як *поєднання властивостей об'єкта і суб'єкта*. Умови життєдіяльності містять у собі завдання, що розглядаються індивідом як значущі. Їх виконання впливає на *розвиток структури* його особистості (соціальні, соціально-психологічні, психофізіологічні характеристики).

Особистість – це не просто система психологічних якостей, але й ціннісне ставлення індивіда до цих якостей (А.Т. Москаленко, В.Ф. Сержантов). Особистість як інтернальне утворення є регуляторною системою, яка підпорядковує поведінку індивіда позаситуативній необхідності і звільняє його від впливу ситуації (Д.О. Леонтьєв).

Особистість можна розглядати як інтегральну функціональну систему, яка використовується суб'єктом для *досягнення значущого результату* в соціальній і міжособистісній взаємодії. Якщо виходити із категорії результату як системотвірного чинника функціональної системи, то *сукупність результатів* (ретроспективних, проспективних) визначає соціально-прагматичний простір виникнення та розвитку особистості як функціональної системи.

Відзначаючи складність категорії особистості, її співвіднесеність із соціумним, груповим і міжособистісним досвідом, особливу вагу ми приділяємо саме прагматичній її частині. Тому, говорячи про особистість, ми маємо на увазі у першу чергу *сукупність (систему) ге-*

нералізованих та узагальнених інтернальних поведінкових моделей – схем розв'язання комунікативно залежних соціумних задач. Ми вважаємо, що в основі виникнення і закріплення поведінкових моделей (стереотипів), ініціально ситуативних, лежать загальні закономірності виникнення і розвитку функціональної системи, смисл якої полягає в одержанні позитивного результату. Недостатній результат реорганізує систему і впливає на формування нової, що дає бажаний результат (П.К. Анохін).

Отже, особистість можна розглядати як функціональну інтегральну систему у структурі суб'єктності індивіда, яка спрямована на досягнення значущих результатів. «...» Це твердження можна відобразити у такому вигляді: особистість (P) є функцією (f) значущих результатів (R – results) суб'єкт-суб'єктних взаємин (S...Sn) у подіях (E – events) спілкування (C – communication) та діяльності (A – activity).

$$P = f R (S...Sn) E (C, A)$$

«...» ... Особистісно зорієнтоване навчання створює передумови для формування соціального конструкта *«людина, що розуміє»* (homo sentiens) на відміну від соціального конструкта *«людина, що знає»* (homo sciens) предметно зорієнтованого навчання. Його прикметною особливістю є установка на внутрішній світ іншої людини, на її думки, почуття, мотиви, цінності тощо. Такому навчанню певною мірою відповідає ідея про виховне навчання, яке скероване не тільки на знання, уміння, навички, але й на особистісні якості, необхідні для самостійного отримання знань.

Особистісно зорієнтоване навчання забезпечує основу для вирішення діалектичних протиріч у сфері *міжособистісних стосунків* (довіра – недовіра, спільне життя – самотність, стеничність – безсилля, приєднання – відчуженість тощо) у системах *«учитель – учень»*, *«учитель – учні»*, *«учитель – клас»*, *«учень – учень»*, *«учень – учні»*, *«учень – клас»*, *«учні – учні»* тощо, в різних ситуаціях учбової й учбово-професійної діяльності. Вирішення таких протиріч призводить до взаємовпливу і розвитку *особистісних структур* (якостей, властивостей, рис, особливостей) учасників взаємодії.

Якщо виходити з того, що життя не обмежується змістом праці, то треба визнати доцільним розгляд проблеми педагогічної взаємодії в ширшому контексті із включенням до неї не тільки ситуацій безпосереднього контакту вчителя і учнів, але й ситуацій та умов, які опосередковують ці контакти.

Розв'язання практичних (життєво важливих) завдань ... завжди пов'язане з пошуком оптимальних рішень у контактах з *сім'єю, друзями, референтною групою, шкільним класом, соціумом*. У ситуації взаємодії завжди є *ініціатор*, який ставить завдання і формулює його умови, мету, способи її досягнення. Ініціатор взаємодії – це той, хто є більш досвідченим, авторитетним, має моральне право бути ініціатором. «...»

«...» Розгляд проблеми педагогічної взаємодії у зв'язку зі значущістю учіння як основного засобу оволодіння закономірностями навколишньої дійсності, як способу *самоудосконалення особистості* дає можливість розглядати дії учасників взаємодії не як окрему самостійну систему, а як елемент ширшої системи, що посідає певне місце в ієрархії цінностей.

Значущість тієї чи іншої сфери життєдіяльності може мати різну спрямованість. Це може бути конструктивна, захисна, компенсаторна, деструктивна спрямованість. Деструктивна спрямованість може виникати у відповідь на нереалізовані потреби і можливості. Заперечуючи раніше бажані цілі й цінності, але не реалізовані з певних причин, індивід самостверджується за рахунок реалізації «анти-мети», «анти-потреб».

Ставлення до різних сфер життєдіяльності і всередині них, що виникають при вирішенні життєво важливих завдань (комунікативних, гностичних, практичних, навчальних, розумових), не може не позначитися на діях, вчинках, поведінці. Самоствердження в поведінці і мовленнєвому висловлюванні, породжене різними мотивами під впливом боротьби за свої інтереси та ідеали (Л.Я. Гінзбург), вказує на присутність оцінки і ситуації, і себе як її учасника.

Ставлення та самоствавлення виявляються у ситуаціях спілкування і взаємодії з різною мірою інтенсивності і супроводжуються різними почуттями, які *модифікують поведінку* залежно від партнера по спілкуванню (S.E. Hampson, B. Petkova). Ставлення допомагають структурувати внутрішній світ, Я-концепцію (V. Burr, B. Petkova).

Прагнення поліпшувати ставлення до себе за рахунок поліпшення ставлення навколишніх може мати і певний антипод, що виявляється у відкиданні, приниженні раніше значущих інших, і в самоствердженні за рахунок цього. Таке самоствердження оформлюється в юродство, самоприниження, надрич, у створення естетики й ідеології занепаду (Л.Я. Гінзбург). Воно є невротичною реакцією на незадовільні життєві (дидактогенні в тому числі) обставини, і виявляється зокрема у *виборі*

мовних засобів для вираження ставлення, станів, думок. Створюючи і проповідуючи «естетику занедбаності», індивід якби свідомо примітивізує своє життя і використовує для соціальних і психологічних ролей (Л.Я. Гінзбург) мовні засоби *самих «низьких прошарків»*.

Особистісні переваги у застосуванні мовних засобів відображуються у *мовній особистості* (Т.Г. Винокур, Ю.М. Караулов) як представленості свого соціального образу іншим (J.C. Turner). Розуміючи *мовну особистість* як відображення Я-концепції у вербально-прагматичному контексті взаємодії, ми тим самим указуємо на її співвідносність з певним *варіантом міжособистісних стосунків*, з соціолінгвістичним простором. У цьому аспекті досить виразно відображається зв'язок особистості з соціальною групою і загальним соціальним оточенням.

Виходячи з того, що особистість є продуктом активності суб'єкта у суспільних відносинах (предметне, предметно-знакове, соціальне середовище), його активність і, отже, особистість можна описати за допомогою наступних дихотомій: соціальність – асоціальність, активність – пасивність, конструктивність – не конструктивність.

Активністю ми вважаємо інтенційну базальну властивість індивіда, яка у процесі соціалізації оформляється в потрібно-смыслову властивість особистості. Вона виявляється в установці на *досягнення результату*, який розглядається індивідом як *значущий атрибут* (властивість, функція) його суб'єктності.

Додатковою ознакою в описі активності є *полезалежність* – *полезалежність*. *Полезалежність* виявляється у доцільному підпорядкуванні іншому, що ґрунтується на непевності, негативному досвіді, тривожності, побоюванні, у зв'язку з чим активність носить пристосувальний або змушений характер. *Полезалежність*, на наш погляд, засновується на упевненості у собі відповідно до власного позитивного досвіду.

Соціальність як базисна властивість особистості ґрунтується на *позитивному соціумному досвіді*, який створює передумови для установки на позитивну взаємодію із соціумом і засвоєння нових соціумних правил.

Конструктивність ми розглядаємо як базисну властивість «соціоіндивіда» як елемента соціуму, що виявляється на стику двох різнонаправлених процесів – соціалізації й індивідуалізації. Соціоіндивід повинний *прийняти правила соціального оточення*, що обмежують його інтенційну активність. Ці обмеження виступають необхідною

умовою його соціумного самоствердження і благополуччя.

У межах дихотомії *соціальність – асоціальність* нами були виділені наступні особистісні моделі (**схеми поведінки**), які відображають минулий соціумний досвід:

1. **Полезалежна конструктивна активність** – домінантність, лідерство, перевага явищ індивідуалізації у процесі соціалізації, самоствердження через соціально значущі результати, транслявання особистісних смислів у міжособистісній взаємодії.

2. **Полезалежна конструктивна активність** – недомінантність, підкорюваність, пристосування, пристосовність; слабка виразність явищ індивідуалізації у процесі соціалізації; схильність до середовищних впливів, відсутність вираженої тенденції до самоствердження, приєднання до групи як соціумного інструменту своєї суб'єктності.

3. **Полезалежна не конструктивна активність** – домінантність, тенденція до лідерства, егоцентричної поведінки, перевага явищ індивідуалізації над процесом соціалізації, тенденції до досягнення індивідуально значущих результатів, установка на атрибути статусу, престижу як умови бути значущим для інших.

4. **Полезалежна не конструктивна активність** – недомінантність, підкорюваність, сугестивність, імпульсивність, схильність до побутового вандалізму.

У межах дихотомії *активність – пасивність* можливі такі поведінкові моделі:

1. **Полезалежна соціальність** – позитивний соціумний досвід, засвоєння соціумних правил, упевненість у собі. Власні бажання, установки, переконання виступають як позитивний суб'єктний імператив поведінки. Крайнім вираженням даного конструкта є неконформна поведінка, що виявляється в переконаності у своїй правоті і значущості.

2. **Полезалежна соціальність** – переконаність у необхідності дотримуватись соціумних норм і правил, прийняття соціально схвалюваних стандартних ролей і позицій. Імперативом поведінки виступає безпосереднє соціумне оточення.

3. **Пасивна полезалежність** – слабка виразність інтенцій, потягів, бажань, непевність, негативний досвід взаємодії із соціумом, тривожність, песимістичність, «виучена безпорадність», апріорна переконаність в неможливості одержання позитивного результату. Крайнім вираженням цього конструкта є «бездіяльний» нонконформізм як відмова від діяльнійності активності, що програмно декларується під

впливом переконаності в неможливості успіху.

4. **Пасивна полезалежність** – сприйняття змісту і схем поведінки в соціумній групі як еталона належного, засобом входження в групу, у якій індивід посідає залежну позицію.

У рамках дихотомії *конструктивність – не конструктивність* нами були названі такі поведінкові моделі:

1. **Соціально схвалювана полenezалежна активність** – реалізація власної програми життєдіяльності, у якій чітко виражена установка на самоствердження за допомогою результатів своєї діяльності.

2. **Соціально схвалювана полезалежна активність** – прихильність суб'єкта до життєвих стереотипів, які спонукають до присвоєння прагматики обставин в їх інструментальному значенні.

3. **Пристосування до вимог соціумної групи** – відтворення адаптивних способів поведінки. Активному освоєнню реальності протистоїть світ фантазій і планів, співпереживання літературним і кінематографічним персонажам. Я-концепція формується за допомогою механізмів психологічного захисту. У поведінці наслідують конструктивних соціальних стереотипів чесноти “маленької людини”.

4. **Відокремлення від вимог соціумної групи** – вибіркове ставлення до адаптивних способів поведінки. Зовнішній світ онтологізується відповідно до власних когнітивних стереотипів (образ світу як конфронтуючого, ворожого). Слідування стереотипам пристосування, мінімізації вітальних і соціальних потреб.

5. **Соціально не схвалювана полenezалежна активність** – детермінація власною програмою життєдіяльності, що ґрунтується на гіпертрофованій Я-концепції. Остання створюється під впливом переваги процесів індивідуалізації над процесами соціалізації. Відповідний минулий досвід і комунікативні переживання не створюють передумови для установок на позитивну взаємодію із соціумом. Негативний комунікативний досвід переноситься на наступні соціумні ситуації, перешкоджає присвоєнню конструктивних соціумних правил.

6. **Соціально не схвалювана полезалежна активність** – вплив ситуацій та імпульсивне реагування на них. Індивід навмисно відмовляється від своєї суб'єктності через непевність, тривожність, негативний досвід взаємодії із соціумом. Його активність має життєво доцільний пристосувальний, вимушений характер.

За ступенем співвідношення соціального й асоціального, конструктивного і не конструктивного можна виділити *маргінальні* моделі, що характеризуються наявністю елементів опозитних конструктів.

Наприклад, тенденція до творення, персоналізації, транслювання особистісних смислів у простір соціальної взаємодії (просоціальна поведінка) може поєднуватися з тенденцією до егоцентричної поведінки, споживання, накопичення, транслювання особистісних смислів у простір корпоративної життєдіяльності (асоціальна поведінка). Варіанти просоціальної поведінки можуть містити в собі елементи асоціальної поведінки. Асоціальна поведінка, у свою чергу, може містити в собі елементи просоціальної поведінки.

Із сказаного випливає, що активність суб'єкта ініціально пов'язана з *переживанням «базальних життєвих функцій»* (В.В. Юрчук). Важливою умовою активності є тотожність і *єдність зовнішнього* (об'єкт орієнтування, усвідомлення, запам'ятовування, збереження; переживання реальності життя, об'єктивація особистісних та діяльнісних схем) і *внутрішнього світу* (результат орієнтування, усвідомлення; переживання реальності усвідомлення, особистісні та діяльнісні схеми). «...»

«...» Виходячи з того, що поведінкові моделі є прагматично-функціональним продовженням суб'єктності індивіда, можна відзначити їх певну тотожність з поняттям *особистісного смислу* в значенні функціонального імперативу, і, отже, можливість уточнити зміст поняття «особистісний смисл» на основі конкретизації узагальнених проявів суб'єктності в особистісному та діяльнісному контексті. Цей висновок уможливує уточнення *структури особистості та діяльності* завдяки градації таких ознак в її складі, як активність-пасивність, соціальність-асоціальність, конструктивність-неконструктивність.

Якщо розуміти особистість та діяльність як вияв суб'єктності в суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних стосунках, то у взаємодії вони мають не тільки розгортатися за єдиною схемою (*Я-концепція – особистісний смисл – мотив – мета – дія – об'єкт – результат – винагорода*), але й бути конгруентними відповідним елементам особистості та діяльності іншого. «...» Функціональна відмінність особистісної і діяльнісної схеми полягає у системі «*дія – об'єкт*».

Категорія дії в особистісній схемі може трактуватися в термінах концепцій *спілкування* Г.М. Андрєєвої (*комунікативна, інтерактивна, перцептивна функції*), Б.Ф. Ломова (*інформативна, регулятивна, афективна функції*), А.А. Брудного (*інструментальна, синдикативна, трансляційна, функція самовираження*), мети спілкування Л.О. Карпенко (*контактна, інформаційна, спонукальна, координа-*

ційна, розуміння, емотивна, впливова функція, установа стосунків)¹ в залежності від змісту інтерактивної ситуації. «...»

«...» Спілкування в системі «суб'єкт – суб'єкт» розрізняється в залежності від позицій партнерів – *прибудова зверху, знизу, поряд* (А.Б. Добрович). Ми вважаємо, що для «*прибудови зверху*» важливою ознакою є трансляція своєї Я-концепції іншому (узгоджене підпорядкування іншого собі). «*Прибудова знизу*» вказує на запозичення особливостей Я-концепції іншого (узгоджене підпорядкування себе іншому). «*Прибудова поряд*» – це врахування Я-концепції іншого і виникнення на момент спілкування Ми-концепції (узгоджене взаємне поєднання).

Сфокусованим вираженням дії у міжособистісних стосунках є *вчинок* як засіб морального самовизначення і практичного здійснення взаємовідносин, які підтверджують уявлення індивіда про самого себе. Генералізація та узагальнення тих чи інших характеристик, які присутні в міжособистісних стосунках, формує *стереотипи асоціаційованої/дисоційованої і домінуючої/недомінуючої поведінки*. Обмін учинками у взаємодії призводить до результату, який у тій чи іншій мірі збігається з цілями партнерів чи із властивим їм варіантом міжособистісних стосунків. При розбіжності результату й мети емоційні стани спонукають до усвідомлення причин неуспіху та способів досягнення прийнятного результату.

Вчинок виявляється в «персоногенній ситуації» (Я.Л. Коломінський). Його функція полягає в перетворенні та зміні інтерперсонального середовища з метою *надбання бажаного статусу*.

Ми пропонуємо розрізняти такі рівні прояву вчинку: 1) по “*висхідній*” – *імпульсивний, наслідувальний, ситуативний, потребово-смысловий, соціальний*; 2) “*по спадній*” – *імпульсивний, аморальний, асоціальний, антисоціальний*.

Вчинок як сфокусований результат системи «суб'єкт – суб'єкт» *вирівнює наміри партнерів* і нівелює зовнішні прояви психологічних особливостей. Відбувається уподібнення учасників взаємодії у плані значущих для ситуації психічних якостей. Якщо виходити з того, що реальною умовою вияву особистості виступають взаємини (А.В. Петровський), то кожний конкретний випадок *міжособистісних стосунків* є конкретним проявом ансамблю особистісних якостей, відповідно до змісту ситуації. Отже, основною функціональною системою у

¹ див. Психологія. Словарь. – М, 1990. - С. 245.

формуванні *особистісних якостей* є взаємодія індивідів, які одночасно і конкурують, і взаємодоповнюють один одного.

Міжособистісні стосунки здійснюються на основі взаємного відображення їх учасників. До явищ взаємного відображення відносять *ідентифікацію* (розуміння іншого через уподібнення до нього) і *рефлексію* (усвідомлення себе як об'єкта сприйняття) (Г.М. Андрєєва). Вони дозволяють індивідові проникати у внутрішній світ партнера.

Активність особистості визначається узагальненим способом відображення, вираження і здійснення життєвих потреб. Ознака активності характеризує особистість як *суб'єкта діяльності*, який узгоджує свою активність із соціальними нормами і формами діяльності (К.О. Абульханова-Славська), що вказує на нерозривний зв'язок соціалізації з індивідуалізацією, під час яких формується довільна регуляція поведінки і свідомої організації власного життя (Б.Ф. Ломов).

Активність індивіда має подвійну детермінацію. Першою детермінантою є його *участь* у взаємовідносинах (соціальних, міжособистісних), а другою – їх *усвідомлення* як рефлексивна основа його особистісної активності. Усвідомлення стосунків спонукає до участі в них і, отже, формує особистісні якості.

Виходячи з цих положень, можна дійти висновку про рефлексивні й арефлексивні явища в особистості. До рефлексивних явищ відносяться: *самовідображення* в системі соціальних зв'язків, уявлення про свою індивідуальність через *придбання соціального досвіду, оцінка* себе як особистості. До арефлексивних явищ належать непомітні зміни, що виникають як *безпосередня адаптивна відповідь* індивіда на інтерактивні події у соціумі.

Особистість формується не в усіх суспільних стосунках, а в тих, які відповідають *емоційній спрямованості* індивіда. Ця особливість духовного життя людини накладає відбиток на засвоєння нею системи знань, норм і цінностей.

У цьому судженні ми виходимо з того, що особистість існує в певній ієрархічній системі взаємин. Їх структура залежить від суб'єктивної значущості об'єктивних обставин, їх усвідомлення, організованості, інтенсивності, результативності в вирішенні життєвих завдань (Н.І.Рейнвальд). Звідси *система соціальних і міжособистісних відносин*, в які індивід включається в залежності від його спрямованості, є детермінантою *змісту особистості*.

На підставі викладеного *особистість* з'являється як *інтегральна функціональна система, що використовується суб'єктом для досяг-*

нення **значущого результату** в соціальній і міжособистісній взаємодії. Сукупність ретро - та перспективних результатів визначає соціально-прагматичний простір виникнення та розвитку особистості як функціональної системи. У цілому, психологічний конструкт «особистість» поєднує в собі *соціальний досвід, досвід міжособистісних стосунків у малій групі, усталені схеми дій.*

Розвиток особистості ми розглядаємо як континуальний процес виникнення, трансформації та модифікації інтерсуб'єктних дій. Здійснення цього процесу є рухом від *інтенційної активності* суб'єкта до *переживання та рефлексивного відображення* схем суб'єкт-суб'єктних дій у соціумному, соціально-психологічному і міжособистісному контексті. У самому загальному вираженні психологічний конструкт **«особистість»** можна охарактеризувати як **продовження потребово-сислового образу «Я» (уявлення про себе) в контекст соціально-прагматичного простору (поведінка).**

5.2. Теоретична сутність поняття «особистість»

(див. *Велитченко Л.К. Особистість як атрибутивна категорія // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського: Зб. наук. пр. № 10-11. – Одеса: ПДПУ ім.К.Д. Ушинського. – 2008. – С. 224 - 231*)

Вітчизняна психологія особистості починається з моменту, коли О.Ф. Лазурський в числі ще небагатьох психологів приступив до розробки «теорії особистості індуктивним шляхом» на підставі застосування принципу рефлексу до вивчення «схильностей», «душевних якостей», що формуються шляхом повторення стійких способів реагування.

На його думку, «душевні якості» можуть бути пізнані на основі вивчення їх анатомо-фізіологічного корелята. Основоположними поняттями його теорії особистості з'явилися поняття *ендопсихіки* (характер, розумова обдарованість, темперамент) і *екзопсихіки* (система ставлень до об'єктивного світу – до природи, людей, соціальних груп, науки, мистецтва, власного внутрішнього життя). На його думку, система ставлень впливає на зміну ендопсихічних елементів.

Базисом класифікації осіб, за О.Ф. Лазурським, служить ознака *приспособлення* – погана пристосовність до складного середовища (нижчий психічний рівень), хороша пристосовність, здобування спеціальної освіти, успішна практична або теоретична діяльність (середній психічний рівень), пристосування середовища до своїх запитів (високий психічний рівень) (В.М. М'ясищев, В.А. Журавель).

У сучасній вітчизняній психології особистість – це: 1) свідомий самостійний суб'єкт, здатний критично мислити і ставити перед собою завдання (С.Л. Рубінштейн); 2) суб'єкт із стійкою системою відносин, соціальної перцепції і поведінки у сфері спілкування і діяльності (О.О. Бодальов, А.В. Петровський); 3) єдність індивідуального і соціального (Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, В.С. Мерлін, К.К. Платонов); 4) продукт діяльності (О.Г. Ковальов, О.М. Леонт'єв); 5) фіксована структура ставлення людини до дійсності, інших людей і до самого себе, як певний набір конкретних дій і взаємодій (О.О. Леонт'єв, Л.І. Божовіч).

У цілому, у вітчизняній психології поняття «особистість» традиційно розкривається як: 1) продукт суспільних відносин; 2) конкретна людина, яка має той чи інший рівень розвитку; 3) сукупність якостей, придбаних у суспільстві і необхідних для забезпечення *соціальної життєздатності* (М.С. Каган); психологічне новоутворення, детерміноване *життям у суспільстві*, супідрядністю *діяльностей* і відповідних ним *мотивів* (О.М. Леонт'єв); спосіб оволодіння «сутнісними силами людини» (Б.С. Братусь), «реалізації індивідом своєї суспільної суті» (К.О. Абульханова), «освоєння людиною суспільних відносин» (В.Є. Кемеров) (див. Л.М. Разоріна).

Як бачимо, особистість розглядається і як продукт, і як людина, і як сукупність якостей. Немає підстав, як ми вважаємо, протиставляти ці парадигми з метою переваги однієї з них як єдино вірної, оскільки безперечним є той факт, що і життя в суспільстві, і діяльність, і її мотиви впливають на розвиток особистості.

Не зважаючи на значну кількість визначень поняття «особистість», в яких виразно видимі вихідні теоретико-методологічні підходи авторів, проблема особистості як і раніше залишається однією з найскладніших проблем психології¹. Отже, метою статті є аналіз вихідних положень, необхідних для визначення теоретичної суті поняття особистості.

Не претендуючи на спробу повного вирішення проблеми, все ж таки відзначимо, що її розв'язання залежить від: 1) вибору родового поняття; 2) зв'язку між визначуваним і визначаючим поняттями, в якому виявляються ознаки їх діалектичної єдності; 3) встановлення проміжних понять, смислові зв'язки між якими зумовлюють, як нам уявляється, теоретичну суть особистості; 4) визнання базисного зна-

¹ «Особистість людини більш таємнича, ніж світ. Вона і є цілий світ. Людина – мікрокосм і містить в собі все» [Бердяєв Н. Самопознание: (Опыт философской автобиографии). – М., 1990. – С. 11].

чення попереднього і атрибутивного значення подальшого поняття для розкриття смислових зв'язків; 5) розгляду смислових зв'язків понять як елементів загальної структури особистості; 6) розуміння структури особистості як репрезентанта її сутнісної характеристики.

У зв'язку з викладеним виникає можливість вказати на принцип перетворення і переходу від одного елементу до другого як основна вимога в побудові структури особистості, що є вільною від умоглядних теоретичних побудов.

Нашою основною тезою є думка про функціональне призначення того психічного феномена, який позначається терміном особистість. Ми вважаємо, що функціональним призначенням особистості є отримання *результатів* в ситуаціях життєдіяльності, пов'язаних з *початковими устремліннями* індивіда, які відображають його (індивіда) *суб'єкту суть*.

Вельми важливо зазначити, що результат є організуючою основою функціональної системи (П.К. Анохін). Функціональна система визначається діалектичним зіставленням функціональних вимог і функціональних можливостей (В.Г. Асєєв). Наслідком вирішення вказаного діалектичного протиріччя є модель розв'язання задачі, її реорганізація і раціоналізація. У моделі відображена специфіка дій в плані їх якості, системності, адекватності мети, що передбачається.

Співвідношення результату з дією, метою, мотивом, особистісним смислом, Я-концепцією, його ретроспективна змінність у ментальному просторі утворює рефлексивну основу розвитку моделі розв'язання задачі.

Це означає, що між суб'єктом і результатом знаходиться певний ряд закономірних перетворень (функцій). Звідси випливає, що особистість є *поліфункціональний атрибут суб'єкта*, який виявляється в ситуаціях *міжсуб'єктної взаємодії*.

Якщо розглядати особистість в значенні психологічного інструменту людини, що діє і пізнає, то необхідно взяти до уваги взаємопроникнення зовнішньої, спостережуваної поведінки, що *здійснюється*, і внутрішньої поведінки, що переживається, усвідомлюється як така, що *відбулася*. Звідси випливає, що психологічний конструкт «особистість» звернений одночасно і до суб'єктивного, і до об'єктивного. Це означає, що конструкт «особистість» психологічно належить суб'єктові. Але у плані поведінки в ньому відтворюється буттєва суть людини в системі міжсуб'єктних стосунків.

Якщо використовувати згаданий вище термін О.Ф.Лазурського «приспосовання» як позначення базисної ознаки в значенні синоніма для терміну «поведінка», то можна дійти висновку про те, що особистість є поведінковою характеристикою суб'єкта (людини). Звідси за крайні точки у визначенні суті особистості можна прийняти поняття «суб'єкт» і «поведінка».

Для визначення поняття «особистість» важливо визначити родові поняття. У персонологічних роботах існує достатньо великий перелік дефініцій, що дають підставу стверджувати не тільки про значну складність, але і про ступінь неопрацьованості проблеми.

Якщо розглядати поняття особистості відповідно до його визначення в довідковій літературі¹, то ми виявимо, наприклад, такі родові поняття, як «суб'єкт» (суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності), «системна якість» (системна якість індивіда).

С. Мадді, передуючи аналізу теорій особистості, формулює своє власне поняття «особистість» таким чином: «Особистість – це конкретна сукупність характеристик і прагнень (підкреслено нами – Л.В.), що обумовлюють ті загальні і індивідуальні особливості поведінкових проявів (думок, почуттів і дій), які мають стійкість у часі і можуть або ж не можуть пояснені тільки через аналіз соціальних і біологічних чинників (підкреслено нами – Л.В.), що впливають на актуальну ситуацію функціонування людини». У цьому визначенні виділена, як нам здається, ідея про те, що особистість як сукупність характеристик є щось більше, ніж те, що є похідне від впливу і взаємодії соціальних та біологічних чинників. І це «щось більше» міститься в різних теоретичних побудовах, порівняльний аналіз яких дозволив С. Мадді сформулювати висновок про те, що в психологічних теоріях особистості відтворюються моделі *конфлікту, узгодження, самореалізації* (С. Мадді).

В принципі, проблема особистості в книзі С. Мадді розглядається в плані виявлення співвідношення *ядра* особистості (внутрішнє, початкове, сутнісне, біологічне) і її *периферії* (зовнішнє, похідне, феноменологічне, поведінкове, соціальне). Інакше кажучи, ядро особистості – це *глибинні явища*, що впливають на процеси смислу – і цілеутворення, а периферія – це те, що відкрито безпосередньому досвіду і виявляється у *поведінці*. Така постановка питання направляє увагу дослідників на пошук деякої *генетичної базисної суті*, навколо або

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 193.

на підставі якої виникає складне многоаспектне психічне новоутворення, що визначає соціумну сутність індивіда.

Ця базисна сутність («ядро») міститься, як нам уявляється, в суб'єктивності психічного віддзеркалення, що розуміється як «здатність живого якісно оцінювати що-небудь, – «погано», «добре», «жахливо» і так далі» (О.В. Соловійов).

Аналізуючи поняття інстинкту (інстинкт життя, смерті, сексуальний інстинкт) в його трактуванні З. Фрейдом як ядерної характеристики особистості, в якій відбиваються біологічні потреби організму у вигляді емоцій, пов'язаних з ними, С. Мадді пише: «... навряд чи можна сумніватися в тому, що значна частина нашого психічного життя (підкреслено нами – Л.В.), що пов'язана з нашими бажаннями і супутнім їм неприємними емоціями, є виразом біологічних потреб організму». Він також відзначає, що сексуальний інстинкт більш, ніж інстинкт життя пов'язаний з конфліктами. На нашу думку, ця конфліктність є наслідком факту присутності у тій чи іншій мірі іншої людини у суб'єкт-суб'єктних стосунках цієї модальності, які вже за своєю природою є потенційно конфліктними.

Цей момент, який прямо не представлений в тексті С.Мадді, проте читається в підтексті, свідчить про те, наскільки значущим є здатність людини до здійснення гнучких, гармонійних, неконфліктних стосунків в інтерсуб'єктному просторі. В принципі, розвиток суб'єкт-суб'єктних взаємин зв'язаний з досвідом шляху проб і помилок. Так, наприклад, вихованці здійснюють вчинки і виконують дії, погоджуючи їх у першу чергу зі своїми внутрішніми (суб'єктними) імперативами або власними (суб'єктивними) уявленнями про належне, і часто не зважають на поради вихователів щодо правильних та соціально схвалюваних способів поведінки.

Базисним поняттям, яке відтворює ідею ядра особистості, є, на наш погляд, поняття *суб'єкта*, який, на думку Гегеля, є виразом «цілокупності, що відчуває», «відчуття самого себе», як «усередині себе послідовна свідомість, що упорядковує себе і що зберігає себе, згідно своєму індивідуальному положенню і зв'язку із зовнішнім світом, який точно також усередині себе впорядкований».

Для того, щоб отримати точнішу характеристику поняття «суб'єкт» в його *початковому* онтогенетичному значенні, можна, як вважає О.С.Анісімов, з певною часткою умовності використовувати поняття *«індивідне»*, прояви якого «є наслідками непройденості шляху в соціалізації і окультуренні». Ці прояви зустрічаються у вигляді

«менш розвинених рівнів психіки» із-за ослаблення «вищих рівнів механізмів психіки», із-за вираженості «потенціалу менш високих рівнів», із-за слабого розвитку «механізмів самоорганізації рефлексії, соціокультурного самовизначення, волі, саморозвитку».

Із наведеного випливає, що в понятті «суб'єкт» виявляються дві крайні точки – арефлексивна (природна) і рефлексивна (результат «окультурення»). Арефлексивне можна охарактеризувати через звернення до характеристики суб'єктивного як еволюційно сформованого механізму «ефективного протистояння живої системи» навколишньому середовищу (О.В. Соловйов).

Вважаємо, що відносно розуміння рефлексивного цілком резонне використання термінів «свідомість» і «самосвідомість». Звідси *суб'єкт* – *є вираз самоті індивіда, що переживає свою буттєвість, вплив неусвідомлюваних і усвідомлюваних потреб, і прагнучого до їх задоволення через досягнення відповідних результатів*. Природна функціональна суть суб'єкта полягає в забезпеченні, в першу чергу, **вітальних**, а потім і інтерактивних взаємовідносин з середовищем шляхом «своєчасного задоволення індивідуальних потреб» (О.С. Анісімов).

В принципі, термін «особистість», у російській мові етимологічно висхідний до слова «личина» (маска, що надівалася скоморохами за давніх часів), можна співвіднести також і з прикметником «особистий» в значенні «власний», «персональний», «індивідуальний». Якщо утворити від нього іменник за типом *швидкий* – *швидкість*, *сміливий* – *сміливість*, *світлий* – *світлість*, то отримаємо *особистий* – *особистість*¹, тобто іменник, утворений від прикметника, який вказує на ознаку.

Ця філологічна процедура дозволяє подивитися на поняття особистості як на позначення одного з найбільш істотних психологічних атрибутів людини – персональність, індивідуальність, неповторність при розв'язанні задач, що визначають зміст суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин. Звідси випливає, що поняття «особистість» має не онтологічну, буттєву, сутнісну, а атрибутивну природу.

У контексті наших міркувань про співвідношення понять суб'єкта і особистості заслуговує уваги думка А.Б. Орлова про поняття «особистість»: «...особистість є, по-перше, атрибутивною характеристикою кожного людського суб'єкта, але не самим цим суб'єктом, а по-друге, такою

¹ Аналогічно і в інших мовах. Наприклад, *особистий* – *особистість* (укр.), *persoenlich* – *Persoenlichkeit* (нім.), *personal* – *personality* (англ.).

психологічною характеристикою суб'єкта, яка регулює його взаємовідносини з об'єктивною дійсністю» (підкреслено нами – Л.В.).

Про те, що особистість є атрибутом людини, мовиться в наступному судженні В.І. Слободчикова та Є.І. Ісаєва: «Особистість – це спосіб (підкреслено нами – Л.В.) життя і діяння, яке опиняється у вільному і творчому визначенні свого місця в співдружності, в самостійних вчинках, в прийнятті відповідальності за наслідки своїх соціальних діянь».

Ідея атрибутивності особистості у тому чи іншому вигляді представлена в роботах Л.І. Божовіч, Б.С. Братуся, Г.І. Гурджієва, Є.І. Ісаєва, О.О. Леонтєва, А.Б. Орлова, Є.В. Сайко, В.І. Слободчикова, П.Д. Успенського.

Абсолютно інший погляд на співвідношення понять особистості і суб'єкта в наступних формулюваннях: «Особистість (персона) – це стрижньова структура суб'єкта, яка задає загальний напрям самоорганізації і саморозвитку». І далі. «Особистість встановлює напрям руху, а суб'єкт – конкретно реалізує його через координацію вибору цілей і ресурсів індивідуальності людини» (А.Є.Сергієнко). З цих думок виходить, що особистість є хоча й головним, але все ж таки структурним елементом суб'єкта. Отже у цьому випадку відношення понять особистості і суб'єкта суть відношення системи, що управляє, і системи, що є керованою.

Міркуючи про суть особистості як атрибутивної категорії, ми необхідним чином приходимо до постановки питання про її приналежність як невід'ємної властивості до певного об'єкту, наприклад, особистість – це властивість людини, індивіда, суб'єкта і так далі і, отже, про вибір родового поняття. Цим самим ми підкреслюємо думку про особистість як елемент більш загальної системи (наприклад, особистість – індивід ...; особистість – людина ...; особистість – суб'єкт ... тощо).

Вибір родового поняття вже спочатку визначає вибір видових відмінностей, перелік яких вже у першому наближенні вказує на *структуру* явища. Ми вважаємо, що у зв'язку з цим сформульована *дефініція* набуває статусу *моделі*. Якщо взяти, наприклад, визначення особистості як «здатність індивіда жити через своє **Я**, тобто через свій життєвий вибір і відповідати за нього» (В.М. Маркін), то загальною системою для особи є *здатність* (умова успішного виконання певної діяльності. Відповідно до цього модель особистості можна зобразити у вигляді наступної схеми

Особистість = f Я (вибір, відповідальність)

Якщо ми визначимо особистість як атрибут суб'єкта і, отже, як

механізм суб'єктності, то цим самим ми вже вказуємо на такі загальні системи, як *атрибут, суб'єкт, механізм, суб'єктність*. Той факт, що існує багато можливостей у виборі родового поняття, свідчить про складність і різносторонність проблеми, що вивчається, і феномена особистості і, отже, про недоцільність пошуку тільки єдино правильної теоретичної доктрини.

Для того, щоб відповісти на поставлене нами питання про суть особистості як механізму суб'єктності, необхідно визначити зміст понять.

Механізм (психічний механізм) ми розглядаємо як *спосіб* досягнення «психічного» результату в процесі психічної діяльності (Л.К. Велитченко).

Суб'єкт – «носій предметно-практичної діяльності і пізнання...»¹. Декілька перефразовуючи це визначення, можна вказати, що суб'єкт – це діяльна людина, що пізнає. Тому для повнішої характеристики даного поняття необхідно вказати на сферу *суб'єкт-суб'єктних стосунків* «діяльної людини, що пізнає».

Суб'єкт не є особлива суть, а така *атрибутивна характеристика* людини, яка відтворює ознаку її *життєздатності* і *соціоздатності* (В.М. Маркін), або в інших термінах – *біологічний суб'єкт* (виконання біологічних завдань за допомогою психологічних механізмів) і *соціальний суб'єкт* (виконання соціумних завдань в межах семіотики соціальних текстів) (О.В. Соловійов). Ця характеристика відображується в поняттях життєвих здібностей, конструктів життєвого шляху – позиції, лінії, перспективи, сенс життя (К.О. Абульханова).

Головною характеристикою особистості як *суб'єкта* є здатність до самостійної постановки завдань (С.Л. Рубінштейн) в контексті стійких взаємовідносин спілкування і діяльності (А.В. Петровський). Як бачимо, суб'єкт виявляє себе у вигляді вітальної регуляторної системи, що розкривається в явищах *самосвідомості, самопізнання, самооцінки, саморегуляції, саморозвитку*, в процесах *самоактуалізації* і *самореалізації* (див. В.М. Маркін).

Слід звернути увагу на те, що в багатьох дефініціях поняття «особистість» указується на ознаку дії, поведінки. Ми вважаємо, що в плані об'єктивної раціональності особистість проявляє себе в реальній поведінці. З позиції ж суб'єктивної раціональності вона виявляє себе у вигляді самовіддзеркалення, самосприйняття. Якщо в об'єктивній раціональності особистість співвідноситься з простором суб'єкт-

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 661.

суб'єктних стосунків (система S – S), то в суб'єктивній раціональності, на нашу думку, вона може бути охарактеризована через систему «суб'єкт – Я-концепція». У цій системі суб'єктивна раціональність виражається в *аутокомунікативності* внутрішніх діалогів, змістом яких є самосприйняття і самопізнання в контексті: а) *предметного середовища* (рівень і якість задоволення матеріальних, вітальних, духовних потреб); б) *предметно-знакового середовища* (самоствердження і самореалізація в професії і діяльності); в) *соціального середовища* (прийняття заданих соціумом статусу і ролі або боротьба за визнання соціумом бажаного статусу і ролі).

В останньому аспекті заслуговує на увагу положення, в якому з достатньою визначеністю виражена ідея самоставлення і самосприйняття індивіда в контексті його соціумної практики, що є основою корекції змісту норм і своєї відповідності ним: «... разом з породженням норм, нормодотриманням з'являється вдосконалення норм, питання і відповіді про те, що в попередній нормі повинно бути збережено, а що усунене і що додане» (О.С. Анісімов).

Ми вважаємо, що наведене формулювання може в деякій мірі служити поясненням змін та розвитку особистості в плані вироблення людиною результативних способів дій і поведінки в різних ситуаціях шляхом внесення належних коректив і їх перевірки на ефективність і відповідність суб'єктним потребам, мотивам, цілям. Оскільки основним предикатом суб'єкта є суб'єктність (Л.К. Величченко), яка здійснюється в особистості людини (І.В. Вачков), остільки проблематика цілеутворення (О.М. Леонт'єв), особистості як цілеспрямованої системи (К. Обуховський) може слугувати підґрунтям для розкриття психологічного смислу існування, змін і розвитку особистості.

Як було показано, однією з найбільш відкритих характеристик особистості є дихотомія зовнішнього і внутрішнього – ендопсихіка і екзопсихіка (О.Ф. Лазурський), суб'єкт і об'єкт (Б.Г. Анан'єв), ядро і периферія (С. Мадді), внутрішня і зовнішня активність (С.Д. Смірнов), суб'єктивна і об'єктивна раціональність.

Так, С.Д. Смірнов, зокрема, пише: «І природа, і культура, і ставлення до людини інших людей надають визначальний вплив на формування «внутрішньої» організації суб'єкта лише за умови активного (ініціативного) включення його в певні зв'язки і взаємовідношення з елементами оточення. Без такої, образно кажучи, «приманки», «ферменту» (за виразом Н.О. Бернштейна) процес становлення суб'єкта не

може початися. Прагнення до цього руху «назустріч» світу є, мабуть, продуктом глибинних рівнів активності».

Відповідно до сказаного, особистість це не просто поведінкова характеристика суб'єкта, а та характеристика, яка виникає на межі двох «персон», – тій, яка створюється людиною у відповідності, по-перше, з її уявленням про себе взагалі і в даній ситуації, зокрема, по-друге, з її уявленням про себе очима іншої людини і так далі. Відзначимо окремо, що поведінка людини є, як правило, континуумом актів переважно вербального спілкування, і, отже, процесом створення тексту (текстів).

Як було показано вище, стабільною основою, яке є точкою відліку у визначенні особистості як атрибутивної категорії, є структура «суб'єкт – предикат». Її можна розглядати як модель *функціональної* структури, де предикат є механізм досягнення мети. Механізм досягнення мети у сфері суб'єкт-суб'єкт взаємовідносин розташовується у просторі, який позначається поняттями «суб'єкт» і «результат». Структура цього процесу може бути представлена як динамічна характеристика структури особистості у значенні механізму суб'єкта.

5.3. Розвиток особистості

(див. *Велитченко Л.К. Психологічні чинники розвитку особистості. Рукопис*)

Детермінантою розвитку особистості виступає взаємодія потреб і ситуацій, поява нових потреб і емансипованих відносин (фіксована установка, ціннісні орієнтації, атитюд). Новими потребами є цільові програми особистості. Звідси головним в її розвитку є вирішення діалектичного протиріччя між потребою або їх системою, що виникають у об'єктивних відносинах, і можливістю їх здійснення.

Якщо виходити з того, що реальною умовою прояву особистості виступають взаємини (саме у взаєминах відбувається зіткнення потреб і ситуацій), то цей продукт може бути названий *особистісною якістю* – феномен міжособових стосунків (А.В. Петровський). Звідси витікає, що основною функціональною системою у формуванні особистісних якостей є взаємодія індивідів, які одночасно і конкурують, і взаємно доповнюють один одного.

Розгляд проблеми особистості в термінах інтраіндивідної, інтеріндивідної і метаіндивідної атрибуції (В.А. Петровський) дозволяє виявити факти, взаємодія яких утворює функціональні системи. На рівні *інтраіндивідної* атрибуції це потреби і ситуації. Результатом цієї функціональної системи є *вихід індивіда за межі себе* (Л.І. Анцифе-

рова), за рамки ситуативних вимог (В.А. Петровський), нові потреби, емансиповані відношення (Б.І. Додонов).

На рівні *інтеріндивідної* атрибуції елементами функціональної системи виступають індивіди, що взаємодіють, а її результатом є *вчинок*. У теорії діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків він є однією з форм *особистісних якостей*.

Метаіндивідний план (внесок в інших людей) може бути охарактеризований як взаємовплив особистісних якостей партнерів (спілкування, діяльність), що виявляється в *проекції, перенесенні* на себе їхніх якостей.

Потреби і ситуації як елементи функціональної системи можуть бути у наступних співвідношеннях: а) потреби і ситуації *повністю співпадають*. Шуканий результат, що суб'єктивно оцінюється як значущий (цінність), досяжний повною мірою. Цінність не міняється, але переводиться з суб'єктивного плану в план об'єктивної реальності; б) ситуації не можуть забезпечити умов для задоволення потреб. Шуканого результату не досягають або *досягають частково*. В цьому випадку можлива трансформація цінностей в результаті руху суб'єктивної реальності без звернення до об'єктивної реальності; в) ситуації *дають більше можливостей*, чим це необхідно для задоволення потреб. Для розвитку цінності необхідні умови (ситуації), що викликають потребу в значущому результаті.

Взаємодія в системі «індивід – індивід» розрізняється у залежності від позицій партнерів – прибудова зверху, знизу, поряд (А.Б. Добрович). Прояв тієї або іншої позиції помітний у виборі партнера в спілкуванні або діяльності і, отже, в особливостях вчинків по відношенню до них. Орієнтація на рівні стосунки («прибудова поряд») характерна як для хлопців, так і для дівчат, хоча для останніх ці переваги менш значущі, чим для хлопців. Схожість між партнерами виявляється більше в плані соціального походження, стилю поведінки, а відмінності – в психологічних властивостях, соціальних установках (І.С. Кон) «...».

«...» Із сказаного випливає, що особистісні якості – це узагальнені вчинки і діяння, що набули надситуативного значення – схеми, стереотипи поведінки. Внесок в іншу людину закріплюється в людині у вигляді відповідних якостей. Вони виявляються в його практичних контактах з навколишнім середовищем і виражають його ставлення до світу (В.П. Грибанов).

Якості і відношення особистості взаємозв'язані. Якість розвивається в результаті ставлення до чого-небудь – первинного внутріш-

нього відгуку на дію, узагальнення схожих ситуацій, стаючи стійкою рисою особистості (В.П. Грибанов) «...».

«...» Ієрархічні відношення діяльностей, що детермінують розвиток особистості, породжуються не силами, лежачими усередині суб'єкта (біологічні, духовні), а системою взаємовідносин – різноманіттям його діяльностей, в яких він бере участь (О.М. Леонт'єв). Особистість виступає як психологічне новоутворення, засноване на життєвих відносинах індивіда і розвитку його діяльності (О.М. Леонт'єв).

У теорії діяльності не розведені поняття ставлення *до* діяльності і відношення *в* діяльності, у зв'язку з чим розмитим виявляється поняття про її суб'єкта. Для здійснення праці важливе ставлення індивіда до неї, що має вирішальне значення для його становлення як суб'єкта діяльності (К.О. Абульханова-Славська).

Розвиток особистості – це, по суті, процес переходу від зовнішньої до внутрішньої детермінації життєдіяльності, в ході якого об'єктивно задані обставини набувають суб'єктивного сенсу. Ставлення до праці опосередковується системою суб'єктивних смислів. Система смислів багато в чому визначає ставлення людини до явищ соціального життя і до себе як його частинці.

Особистість є суб'єкт поведінки і діяльності, що виконує соціальні функції і ролі, регульовані системою відносин, установок, мотивів, цілей, цінностей (Б.Г. Анан'єв). Особливість взаємодії об'єктивних і суб'єктивних умов в особистісному розвитку відображена в положенні про особистість як поєднання властивостей об'єкту і суб'єкта (Б.Г. Анан'єв). Умови життєдіяльності містять завдання, що розглядаються людиною як значущі, виконання яких впливає на розвиток структури її особистості (соціальні, соціально-психологічні, психофізіологічні характеристики) (Б.Г. Анан'єв).

У загальному виразі проблема розвитку особистості в процесі праці може бути розглянута як проблема взаємодії суб'єкта і об'єкту. Під об'єктом розуміється те, що «протистоїть с у б ' е к т о в і в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності»¹, а під суб'єктом – «носії предметно-практичної діяльності і пізнання...»². Взаємодія суб'єкта і об'єкту формує образ світу, який опосередкує зовнішні дії. Проміжне положення між предметним світом і образом «Я» займає

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 453.

² Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 661.

образ іншої людини, що грає особливу роль в розвитку особистості (С.Д. Смирнов).

Образи предметів і людей не існують ізольовано як самостійні психічні явища. Вони характеризуються обов'язковою включеністю в певний контекст життєдіяльності. Образні явища співвіднесені з реальними обставинами, які в свідомості індивіда трансформуються під впливом його намірів і установок.

Сказане означає, що образ іншої людини також постійно включається в різні зв'язки залежно від контексту розумової діяльності індивіда. Отже, образ іншої людини – це, перш за все, уявлення про її поведінку, вчинки, дії по відношенню до суб'єкта розумової діяльності. Образ іншої людини несе на собі відбиток ставлення до неї.

Ставлення суб'єкта до об'єкту ніколи не буває ставленням в чистому вигляді, оскільки в кожному предметі закладена не тільки предметна, але і соціальна суть. Ставлення до предмету завжди має соціальний підтекст, оскільки в ньому виявляється потреба індивіда, за якою криється його ставлення до інших людей. Отже, суб'єкт-об'єктні взаємозв'язки у будь-якому випадку містять в собі ознаки ставлення до іншої людини (суб'єкт-суб'єкт-об'єктні взаємозв'язки).

Ставлення до іншої людини (суб'єкт-суб'єктні взаємозв'язки) також здійснюється не прямо, а опосередковано через ставлення до предметів, явищ, що мають для партнерів певний ступінь значущості. Звідси суб'єкт-суб'єктні взаємозв'язки можуть бути представлені як суб'єкт-об'єкт-суб'єктні взаємозалежності.

Міжособистісні стосунки визначають феноменологію особистості (А.В. Петровський), за якою приховується суб'єктна суть індивіда. Оскільки вчинки, дії, діяння належать до об'єктивної реальності, остільки їх феноменологію можна позначити, як якості, направлені на *об'єкт*. Тому вони більш належать *об'єкту*, ніж суб'єктові, але вони проте більш *характеризують суб'єкт*, ніж об'єкт. Це стосується не тільки реальних взаємовідносин, але і їх ідеального віддзеркалення.

Ця двояка співвіднесена суб'єктних проявів дозволяє намітити додаткові напрями у вивченні проблеми особистості, що розуміється у дусі ідеї Б.Г.Ананьєва про поєднання в ній властивостей об'єкту і суб'єкта. У загальному виразі це можна сформулювати в тезі про вчинок як умову *відчуження особистісних якостей і привласнення його як якості іншою людиною – об'єктом* вчинку і спілкування.

Ставлення людини до предметного світу і соціальних груп формує різні за своїм змістом якості. Ця відмінність витікає, в першу чергу, з

відмінностей предметного і соціального світу, яка полягає в більшій *зворотності вчинку*, чим дії. Зворотність дії виявляється через ставлення до її результатів інших людей. Зворотність вчинку указує на те, що індивід в кожен окремий момент є поперемінно то суб'єктом, то його об'єктом. «...».

«...» Можна вважати, що *суть особистості* є потенційною або актуально діючою *програмою поведінки, діяльності і життєдіяльності*, що міститься в сукупності образів значущих інших, з якими індивід себе ідентифікує або яких відкидає, самоутверджується за рахунок цього.

Образ іншої людини вельми істотний для рефлексивного ставлення до себе як суб'єкту діяльності і життєдіяльності. В іншій людині індивід виділяє, перш за все, ті якості (*схеми поведінки*), які, на його думку, є важливими для *реалізації ролі*, що має також і для нього певну *привабливість*. Виділені якості він проектує на себе і, визначаючи ступінь їх вираженості, *створює програму власного розвитку* (наприклад, прагнення стати схожим на зразок наслідування).

Якщо розглядати образ іншої людини не тільки як її віддзеркалення, але і як ціннісне ставлення до нього (бажання бути схожим на неї, бути таким, як вона), то цей образ перетворюється на внутрішній регулятор поведінки, тому що ідентифікація з іншим – це, перш за все, установка на рівень його досягнень. Тому можна сказати, що програма власного розвитку є значною мірою *проекцією образу значущого іншого на себе*, узятото в контексті *майбутнього*, що передбачається. Сказане дозволяє віднести до образу значущого іншого як до *конкретизованого прояву соціальних норм і цінностей*, які спонукають індивіда до відповідної активності.

Активність особистості визначається узагальненим способом віддзеркалення, виразу і здійснення життєвих потреб. Ознака активності характеризує індивіда як *суб'єкта діяльності*, що погоджує свою активність з соціальними нормами і формами діяльності (К.О. Абульханова-Славська).

Це положення узгоджується з положенням про нерозривний зв'язок *соціалізації з індивідуалізацією*, в ході яких формуються здатність до довільної регуляції поведінки і свідомої організації власного життя (Б.Ф. Ломов).

Якщо розглядати розвиток як результат вирішення діалектичних протиріч, то як протилежності можуть бути узяті: соціалізація – індивідуалізація (Б.Ф. Ломов); бажане – потрібне, наявне – можливе, ін-

дивідуальне – типове (К.О. Абульханова-Славська); колективне – індивідуальне, раціональне – ірраціональне, абстрактне – чуттєве, визначене – невизначене, закономірне – хаотичне, інтелект – емоції (В.А. Кушнір). «...».

«...» Кожен структурний елемент особистості може містити в собі, принаймні, одну пару діалектичних протилежностей, тому що елемент – це результат функціональної системи (П.К. Анохін).

Якщо в дослідженні йти шляхом виявлення діалектичних протилежностей, то можна дійти висновку про особистість як поліфункціональну систему психічних явищ, структурні елементи якої формуються в процесі досягнення результату через послідовність окремих результатів. В кожному випадку *навколо кожного результату* утворюється єдність (система) властивостей, об'єднання яких навколо загального (системного) результату приводить до *формування особистісної якості*.

Розрізняючи поняття *особистісна властивість* і *особистісна якість*, ми прагнемо підкреслити їх відмінність за ступенем рефлексивності. Цю відмінність ми виводимо з визначення понять *якість* (пізнання об'єктивної реальності) і *властивість* (спосіб прояву якості об'єкту)¹. *Особистісну властивість* ми пов'язуємо з такою активністю індивіда, при якій його увага зосереджена більше на дії з об'єктом, чим на своїх можливостях. *Якість особистості* виявляється при зіставленні *результату* дії з її *задумом*.

Особистісна якість, що формується в процесі отримання різних результатів, може мати різні специфічні ознаки. Тому не можна, наприклад, сказати, що активність особистості як її якість однаково виявляється у всіх ситуаціях. Неоднаковість прояву криється в неоднаковому ставленні до різних ситуацій.

Розвиток особистості в найзагальнішому виразі може бути представлений як поступовий перехід від зовнішніх детермінант життєдіяльності до внутрішніх, від ситуативних – до позаситуативних, від арефлексивних до рефлексивних.

Положення про особистість як продукт суспільних відносин конкретизується вказівкою на: ставлення особистості до речей, природи, тварин, людей, соціальної групи, протилежної статі, сім'ї, держави, праці, матеріального забезпечення, власності, права і норм поведінки, моральності, світогляду, науки і мистецтва, до самого собі (О.Ф. Ла-

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 252, 298.

зурський); ставлення особистості до світу, інших людей і до себе (С.Л. Рубінштейн).

Розвиток особистості визначається не стільки її включеністю у взаємини, скільки їх цінністю для індивіда. На підставі поняття *потреби* у фізичних і духовних об'єктах розрізняють фактичні цінності, що визнаються. Поведінка і життєдіяльність людини багато в чому мотивована орієнтацією на певні емоційні переживання, які додають додаткову цінність відповідним об'єктам (Б.І. Додонов).

Класифікація емоцій і типів *емоційної спрямованості особистості* указує на існування таких емоцій, як *альтруїстичні, комунікативні, глоричні, практичні, пугнічні, романтичні, гностичні, естетичні, гедонічні і акізитивні*. Згідно з названими емоціями виділяються і відповідні ним типи емоційної спрямованості особистості.

Емоційна спрямованість особистості не може не позначитися на ставленні людини до навколишньої дійсності. Тому успішність діяльності залежить від того, наскільки її зміст відповідає емоційним устремлінням людини. Людина найбільш здібна до діяльності, які відповідає її емоційній спрямованості (Б.І. Додонов).

Грунтуючись на цьому висновку, можемо аналогічно відмітити, що особистість також формується не у всіх суспільних відносинах, а у відносинах, що відповідають її емоційній спрямованості. Ця особливість духовного життя людини накладає відбиток на засвоєння нею системи знань, норм і цінностей.

У даному питанні ми виходимо з того, що особистість існує в певній ієрархічній системі відносин, індивідуально структурованій залежно від суб'єктивної значущості об'єктивних обставин, їх рефлексії, організованості, інтенсивності, результативності у вирішенні життєвих завдань (Н.І. Рейнвальд). Звідси структура особистості є похідною від системи соціальних і міжособистісних відносин, в які індивід включається залежно від його спрямованості «...»

«.» Організація праці (учбова, учбово-професійна діяльність), узятої у значенні детермінанти особистісного розвитку, вимагає обов'язкової організації особистісно орієнтованого спілкування, що додає праці діяльнісний сенс. Праця в самостійному значенні не може розглядатися як чинник особистісного розвитку. Вона обов'язково повинна включатися в структуру комунікативних взаємовідносин.

Звернемо увагу на те, що праця (діяльність) і комунікація (спілкування) у даному випадку є діалектичними протилежностями. Їх взаємодія відображає реалізацію потреб індивіда в праксичних і комуні-

кативних переживаннях, формує відповідні їм особистісні якості і може бути позначена як *комунікативне опосередкування* (за аналогією з теорією діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків) суб'єкт-об'єктних взаємозв'язків, що утворюють основу діяльності.

У руслі даних міркувань можна прийти до висновку про перетин в структурі особистості елементів, детермінованих стійкими потребами в гностичних, гедонічних, естетичних і ін. переживаннях, узятими в контексті життєдіяльності відповідно до їх суб'єктивної значущості. Звідси наступна схема розвитку особистості – *ієрархія потреб задає ієрархію діяльностей, яка, у свою чергу, визначає зміст спілкування, ієрархію особистісних якостей*.

Особистість – це не просто система психологічних якостей, але і *ціннісне ставлення індивіда до якостей* (О.Т. Москаленко, В.Ф. Сержантов), потреба в них, що реалізовується в діяльності і спілкуванні. Особистість як регуляторна система підпорядковує поведінку індивіда позаситуативній необхідності і звільняє її від впливу ситуації (Д.О. Леонт'єв).

Взаємодія *суб'єкта і об'єкту* виявляється на *відображувальному* (відтворення об'єктивних відносин) і *гностичному* (проникнення в суть відносин) рівнях, взаємозв'язок яких здійснюється в переході від віддзеркалення окремих (одиночних) ситуацій до самовіддзеркаленню через зіставлення «Я» і «Не-Я». Відображені відносини і їх рух в суб'єктивній реальності є основою існування і розвитку особистості як *інтеграційного* і такого, що *інтегрує*, психічного явища.

Рух об'єктивної реальності визначається об'єктивними обставинами, системами моралі і права, а суб'єктивній реальності – психологічними «механізмами», інтегрованими в єдину систему суб'єктивної раціональності. В цілому, цей рух здійснюється навколо індивідуальної системи цінностей через усвідомлення ступеня включеності *індивідуального буття* в загальний *соціальний контекст*. «...»

5.4. Особистість як психологічний «інструмент» суб'єкта

(див. *Велитченко Л.К. Суб'єкт і його атрибутивні категорії // Наука і освіта. – 2008. – № 4 – 5*)

Проблема суб'єкта в даний час є предметом розгляду багатьох досліджень, що мають теоретичний і прикладний характер. Трагування поняття «суб'єктність» залежить від визначення поняття «суб'єкт». Проблема суб'єкта в психології зв'язується з працями К.О. Абульханової, Б.Г. Ананьєва, Л.І. Анциферової, А.В. Брушлінського, В.В. Давидова, Г.С. Костюка, С.Л. Рубінштейна. Проблема суб'єктності роз-

глядається в роботах Г.І. Аксьонової, І.В. Вачкова, В.А. Петровського, Е.А. Сергієнко, В.І. Слободчикова, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Е.В. Улибіной та ін.

Проблема суб'єкта є центральною проблемою психології. Вона має важливе значення для конкретизації поняття суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних взаємозв'язків, для поглиблення психологічного знання про особистість та діяльність, для дослідження соціальної, соціально-психологічної, міжособистісної взаємодії. *Мета* статті полягає у пошуку вихідної основи, яка необхідна для теоретичного визначення атрибутивних характеристик суб'єкта.

У філософії суб'єкт – це «носії предметно-практичної діяльності і пізнання...»¹. Розгляд суб'єктності як властивості суб'єкта указує на важливість визначення вихідного поняття. Залежно від того, як буде сформульована початкова дефініція, таким буде і характеристика його атрибутів.

А.В. Брушлінський вважає, що суб'єктом є жива і діяльна людина, що володіє психікою як «інструментом» саморегуляції на основі єдності природного і соціального в ній. Як бачимо, найближчим родом у визначенні поняття «суб'єкт» є поняття людини як живого організму «з властивою йому тілесною організацією, що обумовлює його ставлення до решти природи» (Г.С. Костюк). Для С.Л. Рубінштейна сутність суб'єкта полягає в самоорганізації власного життя. На думку О.К. Тихомирова, головною характеристикою суб'єкта діяльності і, мабуть, суб'єкта взагалі є, мотивація як основне джерело активності.

Для В.О. Татенко суб'єкт є носій психічного, суб'єктивного, який ототожнює себе з власною психікою. Відмітимо, проте, якщо суб'єкт *ототожнює* себе зі своєю психікою, то це тоді означає, що у такому випадку суб'єкт і психіка суть явища не тільки протилежні, але і *незалежні*. Крім того таке ототожнення вказує на перенесення носія *функції* діяча на *самого* діяча, у зв'язку з чим відбувається заміна суб'єкта (людина) на його атрибут (відображення, регулювання), який *набуває* значення самостійної суті. Завдяки цьому психіка з *інструменту* віддзеркалення і регуляції неминуче перетворюється на *суб'єкт* віддзеркалення і регуляції.

Сказане, проте, не є запереченням правильності сформульованого положення. Те, про що пише В.О. Татенко, можна розглядати як *механізм*, в межах якого і існує суб'єкт. Людина з погляду на власну

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 661.

суб'єктність відкривається собі, в першу чергу, як діяч, як «носії діяльності і пізнання», що виявляє відносну суб'єктну незалежність від впливу зовнішніх причин.

Звертаючись до формулювання С.Л. Рубінштейна про опосередковуючий характер внутрішніх умов, неважко відмітити наявність певної схожості «внутрішніх умов» і суб'єкта як такого. Це дає підставу вважати, що «внутрішні умови» є суб'єктивною раціональністю, внутрішнім світом суб'єкта, який, згідно В.О. Татенко, не віддільний від самого суб'єкта. Тотожність суб'єкта і його внутрішнього світу не є наслідком ототожнення рефлексії себе і своїх переживань. Вона виникає від впливом безпосереднього *переживання своєї буттєвості* в просторі подій об'єктивної раціональності.

У руслі даних міркувань в проблемі суб'єкта виявляються антиномії суб'єкта і об'єкту в контексті континууму суб'єкт-об'єктних зв'язків, які утворюють основу постійних і, отже, типових відношень в життєдіяльності людини. Ця ж антиномія присутня і в ментальній представленості суб'єкт-об'єктних зв'язків. Проте якщо в першому випадку людина проявляє свій внутрішній світ в прагматиці ситуації відповідно до свого розуміння її змісту, то в другому вона *сама* перетворюється на елемент свого внутрішнього світу, що діє як активний агент відповідно до того, наскільки процес і результат ситуації відповідають її вихідним намірам.

Вже сам факт певного неспівпадання суб'єктивного наміру і його об'єктивування в практичній, вербальній або ментальній дії свідчить про те, що суб'єкт і його прояв навіть в плані суб'єктивної раціональності все ж таки належать до різних сфер психічного життя.

У даному ракурсі цілком резонне формулювання думки про суб'єкт як про початково природний, *безпосередній принцип самоорганізації* життя і життєдіяльності живої істоти відповідно до основних вітальних характеристик свого виду, який одержує подальший розвиток згідно *вимогам умов існування*, і утворює зміст внутрішнього світу.

Наведене означає, що суб'єкт є *продовженням* генетично заданої програми життєзабезпечення, самозбереження, в якій відправним пунктом є збереження і відновлення постійно порушуваної рівноваги між організмом і середовищем. Ми вважаємо, що наявність екзистенційної рівноваги «розчиняє» організм в середовищі. Організм перетворюється на його елемент, набуває його ознак і, отже, позбавляється необхідності самостійно підтримувати свою життєдіяльність.

«При народженні у людини є два шляхи в світі: або повністю співпадати з умовами своєї життєдіяльності, або ж бути у відношенні до цих умов, до своєї природи ... Щоб людина встала у відношення до своєї життєдіяльності, вона повинна бути їй дана як не співпадаюча з нею ... Світ «другої природи», культури, способів діяльності і складає предметний зміст суб'єктності людини ...» (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв).

Як ми вважаємо, проблема суб'єкта в своєму сутнісному аспекті полягає у визначенні *системотвірної основи психічного життя* в контексті категорій «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність». У найзагальнішому теоретичному вигляді її можна представити у наступній послідовності дефініцій: а) *людина* є саморегульована соціобіологічна система; б) *особистість* є сукупність психологічних якостей людини як суб'єкта соціальних відносин і діяльності, які виявляються в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії; в) *система якостей* (рис) виступає як сукупність психологічних елементів в узагальнених схемах (моделях) поведінки людини в соціальній, соціально-психологічній і міжособистісній взаємодії, що визначають її індивідуальну своєрідність і динаміку; г) *індивід* – це людина як окрема і відособлена біосоціальна істота; д) *індивідуальність* виражається в неповторній своєрідності психіки людини як суб'єкта власної життєдіяльності в неповторних умовах індивідуального соціумного існування; е) *психологічні особливості* характеризуються сукупністю стійких психічних властивостей і якостей, висхідних до індивідуальної історії суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношень, що визначають специфіку внутрішнього світу індивіда.

Ідея суб'єкта присутня в змісті поняття «*самість*» як основи індивідуальності, імпліцитні моделі якої впливають на спосіб і результати взаємодії зі світом (Т.А. Ребеко). Ми вважаємо, що *самість* – це самовідчуття людини, яке ґрунтується, в першу чергу, на переживанні нею своєї *тілесності*. Це відноситься, в першу чергу, до сукупності відчуттів: а) *інтероцептивних* (здійснення обмінних процесів у внутрішньому середовищі організму); б) *органічних* (зміни у внутрішньому середовищі організму, що стимулюють активність, направлену на відновлення ресурсів організму і збереження гомеостазу); в) *пропріоцептивних* (дія рецепторів в м'язах, сухожиллях, суглобових сумках); г) *екстероцептивних* (дії зовнішніх подразників на рецептори, розташовані на поверхні тіла)¹.

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 243.

Кажучи іншими словами, *самість* є біологічна система, існування якої засноване на фізіологічних процесах, що суб'єктивно переживаються і відображаються як *відчуття себе таким, що живе, бажає самозбереження і подальшого свого існування*. Самість континуальна в продовженні онтогенетично заданої екзистенціальної основи. В окремих випадках вона містить рефлексивне ставлення до себе, що засноване на оволодінні і володінні засобами мови, які використовують для усвідомлення обставин об'єктивної та суб'єктивної реальності.

Психологічно *самість* відкривається індивідові у процесі переходу від *самовідчуття* живої істоти до *усвідомлення* себе як істоти, що живе. Процес усвідомлення заснований на використанні індивідом доступних йому засобів усвідомлення. Усвідомлення є, по суті справи, рефлексією актуального або минулого досвіду. Його важливою ознакою є те, що індивід включає себе в структуру досвіду як його активного агента, ради інтересів якого відбуваються події, що утворюють зміст досвіду. Минулий досвід складає основу суб'єктивної раціональності і примушує людину вибірково реагувати на зовнішні дії. Минулий досвід ми можемо позначити за допомогою посилення на внутрішні умови, апперцепцію, установку тощо.

Міркування про сутність суб'єкта є певною мірою спекулятивними, оскільки ґрунтуються в більшій частині на операціях зі змістом понять, життєвих і практичних узагальнень, головним критерієм яких виступає переважно здоровий глузд. З'ясування суті питання пов'язане, як нам уявляється, із з'ясуванням ролі вихідного поняття для визначення ланцюжка подальших трансформацій, зміст яких розкриває значення первісного поняття.

Вище було показано, що найбільш близьким за смыслом до поняття «суб'єкт» є поняття «самість». Якщо прийняти поняття самості за початкове, а поняття суб'єкта як таке, що є найбільш близьким йому за смыслом, але все-таки більш диференційованим завдяки вказівці на ознаку усвідомлення своїх бажань і установок, то з'являється можливість побудувати ряд понять, кожен подальший елемент в якому є конкретизацією попереднього: *самість – суб'єкт – Я-концепція – особистісний смисл – мотив – мета – дія – об'єкт – результат – винагорода*.

Принципом побудови такого ряду слугує запропонований нами *принцип гетерогенної функціональної системи* («Я-концепція – особистісний смисл», «особистісний смисл – мотив», «мотив – мета», «мета – дія», «дія – об'єкт», «об'єкт – результат», «результат – винагорода», «винагорода – Я-концепція» тощо). Загальний механізм гетерогенних

систем виявляє себе в *конкретизації* першого елемента через другий, *узагальненні* другого елемента через перший і *перенесенні* його функції на новий зміст. Отже, поняття «самість» конкретизується через поняття «суб'єкт», яке в узагальненому вигляді позначається поняттям «самість». Це дає можливість у дефініції суб'єкта використовувати родові поняття «самість». Подібне можна зауважити стосовно інших понять. Отже, для поняття «Я-концепція» родовим має бути поняття «суб'єкт», для поняття «особистісний смисл» – поняття «Я-концепція», для поняття «мотив» – поняття «особистісний смисл» тощо.

Я-концепція. Звернення до понять Я-концепції і особистісного смислу надала нам можливість уточнити загальну структуру діяльності як вираження справжнього «Я» індивіда (Л.І. Анциферова) і розглядати Я-концепцію як ланку, що опосередковує «первинні мотиваційні відношення» (В.К. Вілюнас). Це означає, що усвідомлення потреби та її перетворення на мотив опосередковується уявленням індивіда про себе як діяльного суб'єкта, що усвідомлює свої значущі атрибути (особистісні смисли).

Особистісний смисл. Особистісний смисл – це те, що є важливим для суб'єкта, в першу чергу, для його Я-концепції, тобто те, що побільшує вагомість Я-концепції через надання бажаних *дійових функцій*, необхідних для самоствердження суб'єкта. Однією з ознак особистісних смислів є, на нашу думку, їхня потенційність, бажаність та переживання надбаного, засвоєного, властивого, як того, що є суб'єктивно цінним. Отже, особистісний смисл є за своєю суттю *функціонально-репрезентативною цінністю*, яка вказує на значущість самого суб'єкта.

Мотив. У мотивах на відміну від особистісних смислів містяться не стільки суб'єктні імперативи, скільки *прагматично означені фактори*. Вони указують на те, що треба робити, щоб досягти розвитку або підтвердження бажаних функцій. Із цього випливає, що мотив належить до прагматики в більшій мірі, аніж смисл, який є узагальненим явищем у внутрішньому світі. Інакше кажучи, сутність особистісних смислів полягає у *стратегії* активності і може бути позначена як елемент спрямованості особистості. Стосовно мотивів можна вказати на їхнє *тактичне* призначення.

Мета. На наш погляд, явище цілеутворення існує у вигляді перетворення мотиву на мету. Поняття мети має два основних значення – образ результату, що передбачається, і формальний опис кінцевої ситуації. Поняття мети має не тільки атрибути майбутнього результату, але й ознаки процесу його досягнення. Постановка мети завершу-

ється переходом до певної послідовності дій. Образ результату розпадається на ряд проміжних результатів, що передбачаються, необхідних для виконання завдання.

На нашу думку, мета у складі суб'єктивної раціональності виступає як проекція Я-концепції на зміст задачі, що *опосередковується* особистісними смислами (функціями) і мотивами – (передбачення узагальненого результату).

Дія. Практичне досягнення мети відбувається за допомогою предметних, інструментальних дій, екстеріоризації у вербально-прагматичному просторі особистісних (усталені схеми поведінки) та діяльнісних якостей (усталені схеми дій), що необхідні для досягнення мети. Ефективні системи дій є засвоєними інструментально-прагматичними обставинами діяльності. Вона є синтезом результативних дій відповідно до об'єктивно необхідних, реально досяжних цілей, за допомогою яких людина стверджує свою соціально-прагматичну значущість. Ці дійові системи є не тільки результатом індивідуального досвіду, але й засобом практичного здійснення особистісних смислів.

Об'єкт. Під об'єктом розуміється те, що «протистоїть суб'єктові в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності»¹. Відношення суб'єкта до об'єкту ніколи не буває відношенням в чистому вигляді, оскільки в кожному предметі закладена не тільки предметна, але і соціальна сутність. Відношення до предмету завжди має соціальний підтекст, оскільки в нім виявляється потреба індивіда, за якою стоїть його ставлення до інших людей.

Результат. Особливе значення у запропонованій структурі має категорія результату. Результат виступає як: а) організуюча основа функціональної системи (П.К.Анохін); б) наслідок перетворюючих впливів на об'єкт; в) відображення специфіки впливів, їх якості, системності, адекватності мети, що передбачається.

На нашу думку, результат як структурний елемент діяльності розкривається в таких аспектах: а) опрідмечування мети; б) опрідмечування стандарту; в) спосіб підтвердження компетентності у практичному здійсненні задуму; г) умова розвитку Я-концепції (уявлення про себе як про перетворюючу причину в соціально-прагматичному просторі).

Отримання результату є наслідком розв'язання зовнішніх і внутрішніх діалектичних протиріч. У самому загальному вигляді зовнішні протиріччя містяться у протиставленні функціональних вимог і функ-

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 453.

ціональних можливостей (В.Г. Асеев), а внутрішні – у побудованій моделі виконання завдання, її реорганізації і раціоналізації (Л.М. Фрідман, І.Ю. Кулагіна).

Ретроспективна змінність результату в ментальному просторі – співвіднесення результату з дією, метою, мотивом, особистісним смислом, Я-концепцією – утворює рефлексивну основу розвитку суб'єктної системи.

Винагорода. Поняття винагороди додає завершеності акту суб'єктної активності (діяльності) і виражає оцінку актуальної об'єктної значущості діяча. Винагорода має оцінний характер і пов'язана з індивідуально-особистісною та соціально-визнаною системами цінностей. Вона виступає як синтетичний вид зворотного зв'язку, що посилює процес утворення мети в складі Я-концепції і спонукає до відповідної активності.

В контексті наших міркувань про співвідношення понять суб'єкта і особистості заслуговує уваги наступне судження про поняття «особистість»: «... особистість є, по-перше, атрибутивною характеристикою кожного людського суб'єкта, але не самим цим суб'єктом, а по-друге, такою психологічною характеристикою суб'єкта, яка регулює його відносини з об'єктивною дійсністю» (підкреслено нами – Л.В.) (А.Б. Орлов).

Про те, що особистість є атрибутом людини, мовиться в наступному судженні: «Особистість – це спосіб (підкреслено нами – Л.В.) життя і діяння, що виявляється у вільному і творчому визначенні свого місця в співтоваристві, в самостійних вчинках, в прийнятті відповідальності за наслідки своїх соціальних діянь» (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв).

У радянській психології поняття «особистість» розглядалось як: 1) *продукт суспільних відносин*; 2) *конкретна людина*, що володіє тим або іншим рівнем розвитку; 3) *сукупність якостей*, придбаних в суспільстві і необхідних для забезпечення *соціальної життєздатності* (М.С. Каган); психологічне новоутворення, детерміноване *життям в суспільстві, супідрядністю діяльностей* і відповідних ним мотивів (О.М. Леонтьєв); *спосіб оволодіння «сутнісними силами людини»* (Б.С. Братусь), *«реалізації індивідом своєї суспільної суті»* (К.О. Абульханова), *«освоєння людиною суспільних відносин»* (В.Є. Кемеров) (за Л.М. Разоріною).

Психосоціальний і суб'єктний підхід до проблеми особистості в сучасній психології указує на ознаку функціональності як головний

атрибут особистості: «Особистість з її потребою до самореалізації визначається як єдність безлічі індивідуальних і соціальних детермінуючих тенденцій, що досягається нею, і своєї ціннісної телеологічної інтенціональності, потенційності. Інтеграція цих тенденцій і є досягнення особистості, тобто сама особистість: те, *ким і як* вона *зуміла стати* за даних зовнішніх і внутрішніх, психологічних, особистісних і соціальних умов. Ця єдність досягається в способі функціонування особистості, об'єктивуванні в часі і просторі життєвого шляху, безлічі його форм, сфер, систем ...» (К.О. Абульханова, М.І. Воловикова).

На підставі характеристики особистості як атрибутивної характеристики людини і, отже, суб'єкта виникає можливість визначити відношення між ними, вказавши на поняття «суб'єкт» як на родове поняття до поняття «особистість», наприклад, «Особистість є суб'єкт соціальної, соціально-психологічної, міжособистісної взаємодії».

По-перше, проблема суб'єкта має безпосереднє відношення до проблематики активності людини як діяча. Мабуть, з цієї причини «в масовому вживанні терміном «суб'єкт» позначається носій деякої активності», яка по справжньому стає *суб'єктною* тільки за умови «відкритості до самовдосконалення і саморозвитку» під впливом «полісуб'єкта розвитку» як психічної спільності «дитина – дорослий» (І.В. Вачков).

По-друге, проблема суб'єкта має на увазі і той факт, що людина як діяч включена в різні взаємини з іншими людьми, проявляючи ті або інші якості по відношенню до них і до предмету праці, що опосередковує ці взаємовідносини.

Отже, кожний прояв суб'єктності зв'язаний з *накопиченням* досвіду і, отже, з формуванням відповідних йому *установок*. Суб'єктність ми розглядаємо як властивість суб'єкта, в якому відбивається його система цінностей, досягнення яких і визначає зміст його життєдіяльності. Звідси випливає, що система цінностей указує на зміст відповідних установок, в яких відбита також ступінь успішності людини в їх реалізації (позитивні і негативні установки).

На підставі викладеного можна вказати на формальну структуру активності і, отже, минулого досвіду – суб'єкт-суб'єктні і суб'єкт-об'єктні відношення (зв'язки). *Суб'єкт-об'єктні відношення* (прямі, інтерактивні, інструментальні) утворюють основу *діяльності*, а *суб'єкт-суб'єктні* (прямі і опосередковані дії і взаємодії) – основу *особистості* і визначаються соціально-перцептивними, статусно-рольовими, міжособистісними явищами.

Виходячи з ідеї функціональності і її застосування до проблеми суб'єкта, можна дійти висновку про те, що поняття «особистість» вказує на функцію активності суб'єкта у *соціальному* середовищі, а поняття «діяльність» – на функцію активності суб'єкта у *предметному, предметно-знаковому* середовищі.

Розглядаючи діяльність і особистість як протилежності у складі функціональної системи, що забезпечує здійснення інтерактивних відносин із соціумом, ми тим самим указуємо на *взаємне проникнення* цих протилежностей у функціональній системі – особистісне стає також і діяльнісним, а діялісне – особистісним. Цей висновок дає можливість вказати на *подібність* будови особистісного та діялісного. Отже, якщо структура діяльності як інструмента суб'єктності відтворюється через послідовність понять *Я-концепція – особистісний смисл – мотив – мета – дія – об'єкт – результат – винагорода*, то згідно з цим висновком **структура особистості також повинна містити аналогічні структурні елементи**. Відмінності в цих функціональних системах визначаються *різницями об'єкту і дій* з ним.

Відповідно до принципу гетерогенної функціональної системи, родовим поняттям до поняття «суб'єкт» є поняття «самість». Звідси суб'єкт – це прояв самості індивіда і її трансформації відповідно до умов суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних взаємозалежностей. Атрибутом суб'єкта у суб'єкт-об'єктних взаємозв'язках є особистість, а у суб'єкт-об'єктних – діяльність. *Оскільки за своїм призначенням діяльність і особистість є «інструментом» суб'єкта, остільки вони мають аналогічну структуру*. Відмінність діяльності і особистості визначаються відмінністю об'єкту і дій з ним.

5.5. Особистість і інтерактивні взаємини

(див. *Велитченко Л.К. Системний механізм змін особистості в інтерактивних взаєминах // Трансформація особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін. – Чернівці, 2007*)

Складність категорії особистості відображена у великій кількості дефініцій, різноманітності напрямів і теоретичних підходів у вітчизняній і зарубіжній психології. Особистість, зокрема, розглядається як суб'єкт поведінки й діяльності, що виконує соціальні функції та ролі, які регулюються системою відносин, установок, мотивів, цілей, цінностей (Б.Г. Ананьєв). Також відмічається, що особистість є те, «що людина робить із себе, стверджуючи своє *людське* життя» (О.М. Леонт'єв). Особистість трактується і як визначений набір конкретних дій і взаємодій (О.О. Леонт'єв) тощо. Механізм розвитку особистості

вбачають у виході індивіда за межі себе (Л.І. Анциферова), за рамки ситуативних вимог (В.А. Петровський), у нових потребах, емансипованих відношеннях (Б.І. Додонов).

Мета статті полягає у визначенні *системного психологічного механізму*, завдяки якому відбуваються *зміни в особистості*. Відзначаючи співвіднесеність категорії особистості із соціумним, груповим і міжособистісним досвідом людини, особливу вагу ми приділяємо саме прагматичній її частині. Ми вважаємо, що в основі створення поведінкових моделей лежать загальні закономірності функціональної системи, призначення якої полягає в одержанні результату відповідно соціумних вимог і Я-концепції людини, що діє.

Поняття «психологічний механізм» ми розглядаємо як засіб, за допомогою якого досягається результат, необхідний для здійснення психічної діяльності. У такому механізмі ми вбачаємо іманентну властивість психіки створювати відповідні функціональні системи. Психологічні механізми сходять до ранніх онтогенетичних придбань і наступних новоутворень, які відображують своєрідність взаємин, що ускладнюються з віком дитини, і слугують психологічною основою актуальних і потенційних інтерактивних взаємин.

На нашу думку, психологічний механізм є індискретною адаптивною системою, яка віддзеркалює зміст інтерактивного буття людини. Особливості *буття* виступають детермінантами функціонального *змісту особистості*. Зазначені детермінанти онтогенетично сходять до потреби в емоційному контакті, прагненню до взаємин з оточуючими і, отже, до механізму *афіліації*. Ці механізми є внутрішніми регуляторами зовнішньої активності (поведінки, спілкування, праці).

У цілому, як ми вважаємо, *розвиток людини як особистості за-сновується на обмеженні вихідних ступенів волі, підпорядкуванні своєї поведінки об'єктивній необхідності у процесі самовизначення як суб'єкта життєдіяльності відповідно вимогам соціуму*. Соціум диктує й обмежує можливості задоволення вітальних і соціальних потреб людини, формуючи таким чином необхідні властивості і якості його соціумної приналежності.

«*Інструментом*» здійснення соціумної приналежності суб'єкта, а при необхідності – виходу за межі соціумних стереотипів – виступають такі суб'єктні психологічні утворення як *особистість* та *діяльність*. Ці утворення виникають і існують у просторі суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних відношень (зв'язків), виконують функції їх *відображення і регулювання*.

У цілому, психологічна структура інтерактивних взаємин визначається у поняттях, які відтворюють активність людини у функціях відображення та регуляції (*категорія свідомості*), активності у соціальному середовищі (*категорія особистості*) та у предметному (предметно-знаковому) середовищі (*категорія діяльності*), які віддзеркалюють психологічні умови, за яких відбувається поєднання суб'єктності партнерів, що взаємодіють.

Відповідно до соціально-психологічної парадигми інтерактивні взаємини мають бути представлені у термінах систем «людина – людина» і схарактеризовані за ознакою *ставлення*, а у системі «людина – люди» – за ознакою функціональної *референтності* неоформлених груп, що утворюють соціометричну структуру малої групи (колективу).

Загальним у цьому аспекті є прояв суб'єктності людини в особистісному та діяльнісному плані відповідно вимог інтерактивного процесу, які визначають *змістовні, цільові та функціональні* (інструментальні) складові взаємодії. *Окремим* є особливості прояву суб'єктності (S) у конкретній системі “людина – людина”.

Найбільш виразною ознакою цієї системи є функція ставлення (A – attitude) та його вираження (E – expression) в інтерактивних взаєминах (I – interactive relations). Отже, інтерактивні взаємини можуть бути виражені у вигляді наступного рівняння:

$$S = f A, E (I)$$

Якщо порівняти ставлення як вибіркочу оцінку, що засновується на інтеріоризованому позитивному/негативному досвіді¹ та установку як готовність діяти відповідно орієнтації на певні явища, що мають особистісний смисл², то можна, не ототожнюючи ці поняття, але ж указуючи на їхні спільні ознаки (минулий досвід, цінності), зробити висновок про те, що інтерактивні взаємини (I) є функцією (f) вираження (E) установок (A – attitude) її учасників:

$$I = f E, A$$

За посиланням на зазначені міркування про вплив ставлення (установки) на взаємодію слід указати на те, що ставлення, як і установка не тільки належить суб'єктові, але й включає його до свого змісту як структурну складову. По-перше, суб'єкт як функціональне ціле має певний «набір» «ставлень» до певного кола об'єктів, які утворюють його життєвий ареал. Ставлення виступають як характеристика суб'

¹ Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 258.

² Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 420.

екта. По-друге, ставлення, якщо розглядати його як одиницю суб'єктності, не існує незалежно від свого «носія» – суб'єкта. Отже, *ставлення*, навіть у його одиничному вираженні, містить *синтетичну характеристику суб'єкта*.

Якщо припустити, що *основним механізмом* у системі «людина – людина», яка забезпечує створення спільного інтерактивного простору, є *ідентифікація*, то, виходячи з принципу системності, слід визнати її системну залежність від систем *соціалізації* та *інтеграції*.

Соціалізація передбачає засвоєння соціального досвіду шляхом участі у системі соціальних зв'язків та активного їх відтворення у процесі самовизначення. *Інтеграція* обумовлюється міжособистісними стосунками, взаємодією у сумісній діяльності, цінностями, установками, нормами. *Ідентифікація* визначається ототожненням себе з іншим (наслідування), продовженням себе в іншому (перенесення), переходом на позицію іншого (засвоєння особистісних смислів іншого).

Інакше кажучи, прояв *ідентифікації* у міжособистісних стосунках засновується на *переносі соціального досвіду, норм і цінностей (соціалізація) та інтерналізованих групових норм і цінностей на основі ототожнення себе з групою та самовизначення в ній (інтеграція) на конкретні умови інтерактивних взаємин*.

Якщо застосувати принцип конкретизації-узагальнення як основи про – і ретроактивного взаємооб'єднання елементів індискретного процесуального явища, яким є послідовність «соціалізація – інтеграція – ідентифікація», то можна дійти висновку про те, що явища соціалізації конкретизуються змістом інтеграції (соціальні цінності набувають конкретної визначеності у цінностях групи), а явища інтеграції – змістом ідентифікації (цінності групи набувають уособленого виразу у поведінці конкретної людини).

Можна запропонувати наступну *модель розвитку особистості*. Досвід ототожнення себе з іншим в міжособистісних стосунках в узагальненому вигляді «повертається» до досвіду інтеграції людини у малу групу і, конкретизуючи його, робить його більш диференційованим. Досвід інтеграції, у свою чергу, «повертається» до досвіду соціалізації, конкретизує та уточнює його.

На підставі зазначеного можна сформулювати висновок про системний механізм змін в особистості – закономірну про – і ретроактивну взаємозалежність соціалізації, інтеграції, ідентифікації. Цей механізм відтворює складні взаємозалежності соціальної спільноти, групи і особистості як специфічних соціальних систем.

Якщо перенести сформульовану нами ідею системного механізму на особистісну та діяльнісну парадигму, то можна отримати наступне.

Загальний механізм змін особистості полягає у проактивній конкретизації: а) особистості у соціальному бутті – значення людини як особистості для соціумного буття; б) соціального буття у схемах суспільного досвіду – усвідомлене та узагальнене бачення людиною власних інтерактивних ситуацій з соціумом; в) схем суспільного досвіду у способах міжособистісної взаємодії – усталені схеми комунікативних дій, які характеризують людину як особистість.

Проактивна конкретизація стосовно змін у діяльності полягає у наступному. Діяльність як суб'єктна система конкретизується: а) у професійному досвіді – значення людини як представника професії для соціумного буття; б) схемах професійного досвіду у схемах професійного досвіду – усвідомлене та узагальнене бачення людиною ситуацій, які найчастіше трапляються у практиці професійної діяльності; в) схем професійного досвіду у способах дій – усталені схеми професійних дій, які відображують індивідуальний стиль діяльності.

Ретроактивне узагальнення, відповідно до запропонованої нами моделі, полягає у зворотному впливі: а) способів міжособистісної взаємодії на схеми суспільного досвіду – усталені схеми поведінки впливають на зміст і динаміку інтерактивних ситуацій, збагачують досвід і зміцнюють ті способи, які виявилися результативними; б) схем суспільного досвіду на соціумне буття – найбільш типові інтерактивні ситуації визначають зміст, динаміку та якість життя людини; в) соціумного буття на особистість – у цьому плані особистість з'являється як суб'єкт відносин і діяльності [Філософський енциклопедичний словник, 1983].

У контексті діяльності зворотний вплив існує як вплив: а) способів дій на образи ситуацій праці – усталені схеми дій визначають досить постійний зміст ситуацій, які виникають у процесі праці; б) образів ситуацій праці на діяльнісну сферу – узагальнення стосовно умов праці впливають на її внутрішній план; в) діяльнісної сфери на діяльність – у цьому плані діяльність виступає як фактор формування мотивів, ідеалів, цінностей та їх об'єктивації у процесі одержання продукту праці.

Якщо виходити з того, що узагальнення утворюють основу досвіду, то слід признати, що узагальнення формують також і основу передбачення і, отже, установки. Звідси можна зробити висновок про те, що конкретизація попереднього елемента через наступний у запропонованій схемі здійснюється через установку. Це означає, що установка містить імпліцитну програму як основу конкретизації. Уста-

новка зазнає певних змін в інтерактивній ситуації завдяки тих уточнень, які виникають як необхідна реакція на прагнення досягти бажаних результатів та їх узагальнення. Отже, можемо зробити висновок про те, що установка є ініціальною передумовою дії. Але вона виконує своє психологічне призначення тільки у тому випадку, коли людина сама погоджується з тим, щоб діяти відповідно установці, тому що вона є концентрацією його досвіду, а досвід, у свою чергу, належить до суб'єктності індивіда – його свідомості, особистості, діяльності.

У межах категорії особистості запропонована модель дає можливість визначити наступні установки: а) особистісні – готовність бути особистістю певного типу; б) соціальні – готовність діяти відповідно умов соціуму, які усвідомлюються як головні; в) концептуальні – готовність діяти відповідно до типових умов безпосереднього оточення; г) патернальні – готовність діяти тим чи іншим способом для досягнення результату, який визначається змістом завдання.

У межах категорії діяльності можна вказати на такі установки: а) діяльнісні – готовність бути носієм професії та засвоювати її технологічні атрибути; б) трудові – готовність працювати відповідно існуючих вимог і стандартів; в) концептуальні – готовність працювати відповідно до типових умов безпосередньої праці; г) патернальні – готовність діяти тим чи іншим способом для досягнення результату, який визначається змістом та умовами трудового завдання.

Наведене дає можливість сформулювати висновок щодо *основного механізму* розвитку особистості та діяльності. Цей механізм полягає у *конкретизації* особистісних і діяльнісних явищ, яка здійснюється шляхом *переносу досвіду за допомогою установки*. Там, де переніс досвіду є неможливим або неефективним, виникає розгортання програми, що закладена в установці. Така розгорнута програма перетворюється на об'єкт рефлексії, усвідомлення, прогнозування потенціальної дії, яка має бути ефективною.

Наведені міркування дозволяють нам стверджувати про те, що розвиток суб'єктності індивіда стосовно суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних взаємозв'язків завжди спирається на його первинну психологічну (психічну) готовність як прагнення свого розвитку та удосконалення. Як відправна точка готовність включає у себе також і очікування умов для здійснення розвитку. Отже, розвиток особистості, діяльності передбачує діалектичну єдність суб'єктивного і об'єктивного, яка виникає на основі специфічних психічних механізмів.

5.5. Особистість, діяльність і події життя

(див. *Велитченко Л.К. События жизни и психология педагогического взаимодействия // Наука і освіта. - 2003. – №5 – 6*)

«...» Життя людини – безперервний потік подій різної інтенсивності і спрямованості. Одні є наслідком її намірів і зусиль, прагнення до об'єктивування поставлених цілей, інші – відповідей на дії ззовні, необхідності участі в континуумі подій об'єктивної реальності.

Не будучи результатом прямого віддзеркалення, суб'єктивна реальність формується, і розвивається як особистісна реконструкція образів подій в пам'яті. В *оперативній* пам'яті вони відбиті як безпосереднє переживання ситуації. У *короткочасній* пам'яті події і їх елементи перетворюються на уявлення на основі переживання схожості, подібності, загального, які служать передумовою для подальшої систематизації. У *довготривалій* пам'яті узагальнення ґрунтуються на текстовій вербалізації відбитих подій в міркуваннях. Події можуть розглядатися індивідом в трьох аспектах – як факт, як завершення процесу, як його наслідок.

Суб'єктивна реальність представлена в свідомості у вигляді образів, знаків, значень і смислів. *Образи* містять перцептивні (А.В. Запорожець) і особистісні ознаки (А.А. Гостєв, В.Ф. Рубахін). *Знакові* явища зв'язуються з атрибутивною і заміщаючою функцією слова, володінням складними логіко-граматичними структурами. Категорія *значення* указує на узагальнене віддзеркалення дійсності в поняттях, знаннях, узагальнених образах дії, нормах поведінки (О.М. Леонт'єв). Категорія *смислу* містить ознаки суб'єктивно-упередженого ставлення до явищ, що позначаються (О.М. Леонт'єв).

Складність суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних взаємозв'язків, представлених у свідомості у вигляді образів подій, людей, об'єктів (Е. Tulving) і пов'язаних з ними семантичною системою, визначає *зміст особистості*. Рух суб'єктивної реальності – це, по суті справи, процес перспективної регуляції комунікації і діяльності на основі ретроспективної оцінки міжособистісних і діяльнісних взаємин.

Активність суб'єкта можна виразити за допомогою дихотомічних конструктів:

а) «Я в світі» – активна, цілеспрямована, домінантна позиція; рефлексія підпорядкована активності;

б) «Я і світ» – споглядальне, ведене, відчужене, квазіактивне пристосовне ставлення до прагматики життя; активність і рефлексія знаходяться поряд;

в) «Світ в мені» – позиція рефлексії суб'єкта; переважання рефлексії над активною дією.

Провідний тип активності (праксичний, гностичний, комунікативний, пугнічний тощо) залежить від емоційної спрямованості особистості і займає значну частину її життєдіяльності.

Інструменталізація активності суб'єкта в предметному, предметно-знаковому і соціальному середовищі виражається в категорії *діяльності* (суб'єкт-об'єктні взаємозв'язки) і *особистості* (суб'єкт-суб'єктні взаємозв'язки).

У соціальному середовищі активність виявляється переважно в послідовностях комунікативних дій, що створюють необхідну основу для перетворення іншого на партнера, – Я-суб'єкта на Ми-суб'єкт. Це означає, що діяльнісна схема **S - O** отримує додаткову ланку і перетворюється на **S – S - O**. Залежно від ставлення індивіда до іншого (установка на людину або на об'єкт) ця схема може приймати наступні вирази: а) **(S - S) - O** - об'єднання Я-суб'єктів у Ми-суб'єкт; установка на іншу людину; уважність до її внутрішнього світу; б) **S - (S - O)** установка на об'єкт перешкоджає об'єднанню Я-суб'єктів у Ми-суб'єкт; інший суб'єкт використовується в інструментальному значенні.

У предметному (предметно-знаковому) середовищі активність здійснюється в діях і об'єктивується в їхньому продукті. Загальний об'єкт опосередкує суб'єкт-суб'єктні відношення. Звідси інтерсуб'єктна схема **S - S** перетворюється на **S – O - S**. Залежно від ставлення одного з учасників інтеракції до об'єкту як до того, що належить всім або тільки одному, ця схема може приймати наступний вигляд: а) **(S - O) – S** - перший суб'єкт використовує об'єкт як елемент свого «Я»; самопрезентація за допомогою предмету праці; б) **S - (O - S)** перший суб'єкт ставиться до об'єкту як до того, що належить іншому; що певною мірою характеризує цього іншого; в) **(S – (O) – S)** – обидва суб'єкти ставляться до об'єкту як до спільного предмету спільної праці (Ми-об'єкт).

Якщо виходити з категорій діяльності і особистості в значенні «інструментів» суб'єкта, то слід визнати, що віддзеркалення сфери прикладання суб'єктності (відкрито в інтенціях, потягах, прагненнях, установках) може бути позначене як російське «сознание» – знання ситуацій (предметних, предметно-знакових, соціальних), що має інтерактивну детермінацію (російське «сознание» = сумісне знання). Воно представлене у вигляді інтерактивних, динамічних образів і уявлень, що містять в собі концепти і схеми потенційних дій і комунікацій. Самосвідомість у зв'язку з цим можна представити як знання:

а) про «інструменти» своєї суб'єктності в світі людей» (особистість) і «світ речей» (діяльність), дане в самооцінці (особистість) і рівні домагань (діяльність); б) про свою суб'єктність, внутрішній світ (рефлексія того, що переживається, структуризація внутрішнього світу, визначення його пріоритетів).

У зовнішньому світі (об'єкт орієнтування, усвідомлення, відображення, збереження; переживання реальності буття) достатність дій і вчинків оцінює сам суб'єкт. Аутокрітеріальність суб'єкта – тенденція приймати себе за критерій в оцінюванні за шкалою «краще – гірше» – визначає потенційну межу його досягнень (А. Maslow).

У внутрішньому світі (результат орієнтування, усвідомлення; переживання реальності усвідомлення) центральним є переживання реальності свого «Я» стосовно осяжного і бажаного життєвого простору.

Протиставленність зовнішнього і внутрішнього світу, об'єктивної і суб'єктивної раціональності суть дихотомія об'єкту і суб'єкта, діяльності і праці (світ речей; опредмечування внутрішнього світу; об'єктивування діяльнісних схем), з одного боку, суб'єкта і іншого суб'єкта, особистості і поведінки (світ людей; розпредмечування зовнішнього світу; об'єктивування особистісних схем), з іншого боку.

Фундаментальні підстави для розуміння суб'єктності індивіда містяться в методологічних принципах єдності свідомості і діяльності (С.Л. Рубінштейн), структурної відповідності внутрішньої і зовнішньої діяльності (О.М. Леонтьєв), єдність репродуктивного і продуктивного в свідомості (О.В. Гордєєва). З останнього витікає принцип примату внутрішньої діяльності (планування, регулювання, контроль) по відношенню до зовнішньої (Г.В. Суходольський).

Діяльнісна система містить в собі атрибути інтер- і інтрасуб'єктного порядку: а) зміст комунікативних, пізнавальних, практичних завдань; б) перетворення змісту завдань на смислові утворення (функції). *Інтерсуб'єктна* парадигма висуває на перший план процеси *ідентифікації* – емоційно насичене спілкування, взаєморозуміння, сприяння, підтримка. На їх основі відбувається привласнення функціонально-смислових атрибутів колективного суб'єкта. Психологічними механізмами можуть виступати відтворення зразка, запозичення, проходження, визначення, додавання, приписування значень, оцінки альтернатив, включення, визначення відносин, перенесення (С.Т. Музичук).

Типовий вид активності і специфіка дихотомічного конструкта визначають зміст і модальність базової дихотомії «світ – образ світу». Навколо образів конкретних предметів (Е. Tulving), що склалися, існує ряд

вербальних конструктів, в яких виражається і здійснюється ставлення до об'єктів, виділення ознак і їх взаємовідношення. У них відбувається розбиття цілого на диференційовані частини. Особливості вербалізації залежать не тільки від лексико-граматичної, логічної культури індивіда, але і від особливостей мовленнєвої (текстової) діяльності.

Мовленнєва діяльність може ґрунтуватися: а) на зверненні до минулого досвіду і репродукції конкретних випадків; б) на репродукції конкретних випадків, за якою слідує висновок («мораль»); в) на зверненні до узагальнених змістовних побудов «...»

«...» Комунікативна активність індивіда підкоряється логіці суб'єкта (розуміння себе і партнера, відсутність психологічних захистів і комунікативних бар'єрів). Для перетворювальної активності важливим є підпорядкування логіці об'єкту (розуміння відношень, які складають зміст завдання). Граничний вираз «підпорядкування логіці суб'єкта» представлений в явищах персоналізації (потреба бути особистістю для іншого) і відображеної суб'єктності (взаємна представленість учасників інтеракцій в свідомості один одного). «Підпорядкування логіці об'єкту» свій граничний вираз знаходить в явищах персоніфікації (включення об'єкту до складу суб'єктивної реальності як діяльнісного атрибута своєї особистості) і відображеної об'єктності (зовнішні і внутрішні зв'язки і залежності об'єкту, їх схематизація і моделювання).

Зміст життєдіяльності індивіда утворюють *практичні завдання*, що вимагають прояву синтетичної здібності до їх виконання. Він є, по суті справи, оволодінням закономірностями навколишньої дійсності, входженням в соціальні відносини. Їх виконання зв'язане з пошуком оптимальних рішень в контактах з сім'єю, друзями, референтною групою, соціумом.

Особистісний смисл життєво важливих завдань (В.А. Іванніков) має свою специфіку в різних групах (Р.А. Alexander, Р.К. Murphy). Їх зміст визначається відповідністю сфери життєдіяльності загальної емоційної спрямованості особі (Б.І. Додонов), утворює програму життєдіяльності (К.О. Абульханова-Славська).

Основу конструктивного вирішення життєво важливих завдань утворюють діалогічні відносини – явища ідентифікації (наслідування, зараження, навіювання, переконання, емпатії, рефлексії, атракції, сумісності, конформності, згуртованості, референтності). Їх неконструктивне вирішення є наслідком впливу нонконформності, негативізму,

агресивності, недовіря, психологічного захисту, несумісності, конфліктності, авторитарності (Г.В. Д'яконов).

Вирішення життєво важливих задач пов'язане з мотивами боротьби за свої інтереси і ідеали (Л.Я. Гінзбург). Ставлення до різних фактів – це оцінка ситуації і себе як її учасника, яка включає думку оточуючих.

Взаємовідносини допомагають структурувати внутрішній світ, Я-концепцію. Вони виявляються в комунікативних ситуаціях і супроводжуються почуттями, які модифікують поведінку залежно від партнера по спілкуванню (R. Gross).

Поведінка людини в ситуації (соціальна взаємодія) вписується в такі характеристики, як *соціальний статус* (значущість, вплив, активність), *солідарність* (досягнення загальної мети, забезпечення сумісних зобов'язань), задоволеність міжособистісними контактами (K. Danziger). Соціальна взаємодія включає три компоненти: *вплив* (соціальний статус, що асоціюється з соціальною значущістю), *довірливість* (самопрезентація, саморозкриття), *інтеграція* (солідарність, обопільні зобов'язання). Ці компоненти визначають міжособистісний простір (interpersonal space) соціальної взаємодії (K. Danziger). «...»

«...» Досвід індивіда заснований на *функціях свідомості* (пізнавальна, цілеутворення, розрізнення «Я» і «Не-Я», функція ставлення), формує установку. До *функцій установки* відносять: *пізнавальну* (забезпечує передбаченість, константну і стабільність світосприймання), *регулятивну* (підтвердження іншими прийнятності поведінкових установок), *ціннісно-експресивну* (самовираження за допомогою своєї системи цінностей), *захисну* (захист Я-концепції від небажаного знання про себе) (R. Gross).

Установки формуються на підставі виділення і використання інформативних ознак, що мають безпосереднє відношення до праксису. Ознаки виділяються під впливом індивідуального «почерку» дії, індивідуального стилю діяльності, рефлексії ознак і їх включення в схеми дій і діяльності. «...»

Вважаємо можливим вказати на поліфункціональність і універсальність рефлексії, яка виявляється на різних рівнях свідомого віддзеркалення при реалізації функцій свідомості (пізнавальної, цілеутворення, ставлення, розрізнення суб'єкта і об'єкту) в різних умовах взаємодії в предметному, предметно-знаковому і соціальному середовищі. Вона конкретизується в контексті вирішення певного типу завдань. Розвиток рефлексії можна розглядати як засіб зміни ментальних конструктів (образів, знаків, значень, смислів).

Активність індивіда конкретизується в поняттях *дія, вчинок, діяння*. *Дії* є основним елементом діяльності. Вони направлені на досягнення мети, містять в собі усвідомлений образ результату і способу його отримання. Кожен з учасників взаємодії бачить в результаті щось, рівне, більше або менше передбачуваної мети, що породжує відповідні емоції успіху/ неуспіху. Останні приводять до зміни самооцінки, рівня домагань, зміни статусних проявів в групі. Це формує цілком певне ставлення до кожного учасника, який розглядається як причина успіху/неуспіху.

Вчинки є засобом морального самовизначення і практичного здійснення стосунків, підтверджуючого ідеальне уявлення індивіда про себе. Схильність до ідеалізації тих або інших характеристик, присутніх в міжособистісних стосунках сприяє формуванню стереотипів асоційованої/дисоційованої і домінантної/недомінантної поведінки. Обмін вчинками у взаємодії приводить до спільного результату, який тією чи іншою мірою співпадає з суб'єктивними цілями партнерів. При неспівпаданні результату і мети виникають емоційні стани, які спонукають до вербалізації причин неуспіху і способів досягнення прийняттого результату. Останні є потенційною програмою майбутніх міжособистісних взаємин.

Діяння направлені на досягнення соціально значущих результатів, за допомогою яких індивід персоналізує себе в системі міжособистісних стосунків, впливаючи на думки, почуття, праксис інших людей. Діяння характеризує соціально зрілу особистість і містить установку на зміну, перетворення, об'єктивування свого буття. У діянні суб'єктивність індивіда - ставлення до себе як до діяльної причини змін в навколишньому середовищі - набуває певної об'єктності. У діянні індивід як би входить у внутрішній світ іншого, реалізуючи потребу виходу за межі свого моноперсонального смислового простору шляхом повідомлення значущим іншим своїх ментальних конструктів (образів, знаків, значень, смислів), що є найбільш цінними для нього. У діянні виявляється прагнення індивіда до подібності і, отже, стабільності соціуму, в якому він відводить собі роль, відповідну його емоційно-динамічному патерну, типовому для нього варіанту міжособистісних стосунків, рівню інтелектуального і креативного розвитку. «...»

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Що означає словосполучення «психологічні риси особистості»? Як виявляються психологічні риси особистості?

2. Що таке функціональна система? Які її головні ознаки?
3. Чому особистість може бути названа функціональною системою?
4. Що таке схема поведінки? Назвіть узагальнені схеми поведінки.
5. Схарактеризуйте рівні вчинку.
6. Що таке ядро і що таке периферія особистості?
7. У чому полягає характеристика особистості як суб'єкта?
8. Які компоненти належать до структури особистості?
9. Що є детермінантою розвитку особистості?
10. Чому вважається, що особистість психологічно існує на межі двох персон?
11. Що є основним психологічним механізмом розвитку особистості?
12. Як впливають події життя на розвиток особистості?

Теми для рефератів:

1. Особистість як функціональна система.
2. Особистісні переваги як один із чинників розвитку особистості.
3. Міжсуб'єктна взаємодія і особистість.
4. Ендопсихіка як ядро особистості.
5. Емоційна спрямованість особистості.
6. Значення діяльності і подій життя для розвитку особистості.

Література:

1. *Абульханова-Славская К.А.* Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 335с.
2. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. – Мн.: Прамеб, 1992. – 384 с.
3. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. / Общ.ред. В.Я.Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
4. *Велитченко Л.К.* Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу. Монографія. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.
5. *Додонов Б.И.* Эмоция как ценность. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.
6. *Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф.* Смысл жизни и личность. - Новосибирск: Наука. Сиб. отд – ние, 1989. – 205 с.

РОЗДІЛ 6

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

6.1. Мотив та мотивація у структурі особистості

(див. Цільмак О.М. *Мотив та мотивація кандидатів на службу в ОВС//Наука і освіта/Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – Одеса, 2007. - №3 - С.153-154*)

Мотиви людської діяльності дуже складні й різноманітні та дуже часто переплітаються між собою й навіть вступають у протиріччя один з одним. Тому дослідження мотивів та мотивації особистості є актуальною проблемою психодіагностики. «...»

«...» А.В. Петровський та М.Г. Ярошевський вважають, що мотивація - це спонукання, яке викликає активність організму й визначає його спрямованість. При вирішенні питання про те, як, яким чином здійснюється регуляція динаміки поведінки, досліджуються прояви емоцій, суб'єктивних переживань (прагнень, бажань тощо) і установок у поведінці суб'єкта.

Відповідно до концепції мотивації Д. Макклелланда можуть бути виділені три групи потреб: у владі, в успіху, в причетності.

У психології виділено ряд особливостей природи й функцій мотиву в регуляції поведінки суб'єкта¹: спонукальна й напрямна функції мотиву (психоаналіз, біхевіоризм, динамічна психологія, теорія «поля» К. Левіна), детермінація поведінки людини неусвідомлюваними мотивами (психоаналіз), ієрархія мотивів (психоаналіз, „гуманістична психологія” тощо), цілеспрямованість активності (теорія діяльності), прагнення до рівноваги й зниження напруги як механізм динаміки мотиву. «...»

«...» Аналіз численних праць за означеною проблемою дозволив встановити наступне: усі мотиви можна розділити на внутрішні й зовнішні.

Внутрішні мотиви вибору кандидатом професії працівника ОВС це – а) суспільна й особиста значимість цієї професії; б) відчуття задоволення від праці; в) можливість спілкування та керівництва іншими людьми та ін. Внутрішня мотивація виникає з потреб самої людини, тому на її основі особистість працює із задоволенням, без зовнішнього тиску.

Зовнішня мотивація – це заробіток, прагнення до престижу, острах осуду, невдачі тощо. Зовнішні мотиви можна розділити на позитивні й негативні. До позитивних мотивів слід віднести: матеріальне

¹ Краткий психологический словарь, 1998.

стимулювання, можливість просування по службі, схвалення колективу, престиж, тобто стимули, заради яких людина вважає необхідним прикласти свої зусилля. До негативних мотивів відносяться: вплив на особу шляхом тиску, покарання, критика, осуд та інші санкції негативного характеру.

Перевага внутрішніх мотивів і позитивної внутрішньої мотивації є найбільш ефективним з погляду задоволеності працею і її продуктивності.

А. Маслоу вказує, що більшість психологів займаються тільки дефіцієнтною мотивацією, тобто поведінкою, орієнтованою на задоволення якоїсь потреби, що не задоволена або фрустрована. Голод, біль, страх - первинні приклади дефіцієнтної мотивації. Буттєва мотивація відноситься насамперед до насолоди й задоволення в сьогоденні або до бажання шукати позитивні ціннісні цілі (мотивація росту або позначка-мотивація). Дефіцієнтна ж мотивація складається у потребі змінити даний стан справ, тому що він відчувається як незадовільний або фруструючий. А. Маслоу розрізняє Б- і Д- (буттєве й дефіцієнтне) пізнання, Б- і Д- цінності, Б- і Д- любов.

При виборі професії людина може керуватися такими мотивами, як: суспільною значимістю професії, престижем, заробітком, можливістю просування по службі й тощо. Вивчаючи мотивацію кандидатів на службу в ОВС ми дійшли до висновку, що концепцію мотивації Д. Макклелланда треба значно деталізувати та розширити. Так, на нашу думку, потреба у владі кандидатів на службу в ОВС може бути виражена, як потреба у: а) *самоствердженні* за рахунок інших та як компенсація своїх слабких «уразливих» місць (фізичних, психологічних або психофізичних); *досягненні успіху* може трактуватися, як потреба у особистісно-професійних досягненнях, як особистісне еґо-самоствердження та як компенсаторна потреба; в) *причетності* – як корислива, так і кримінальна, компенсаторна, особистісно-професійних досягнень, професійна.

Тому для більш поглибленого вивчення мотиваційної спрямованості ми виділили такі види мотиваційної спрямованості особистості: *професійна, особистісно-професійних досягнень, особистісного еґо-самоствердження, компенсаторна, корислива, кримінальна*. На основі виділених видів мотиваційної спрямованості особистості нами був розроблений опитувальник «Рівень мотивації». Цей опитувальник складається з 7-и шкал, що визначають види мотиваційної спрямованості: «особистісно-професійних досягнень», «еґо-самоствердження», «реа-

лізація себе, як особистості», «професійна мотиваційна спрямованість», «компенсаторна», «корислива», «кримінальна».

Кожна зі шкал складається з тверджень, які респонденти повинні у бланку позначити у відсотковому відношенні (від 10 до 100). Підрахування отриманих даних здійснюється шляхом підсумовування відмічених відсотків за шкалами та знаходження середньоарифметичного. За середньоарифметичними показниками визначається рівень виду розвитку мотиваційної спрямованості особистості. Таким чином, показники 10-39 балів – означають низький рівень певного виду мотиваційної сформованості; 40-59 балів – середній рівень; 60-79 балів – високий рівень; 80-100 балів - дуже високий рівень.

Також, при обробці даних опитувальника ми підраховуємо вторинні фактори: «Компенсаторної мотиваційної спрямованості», «Професійного досягнення», «Фактор відповідності обраної професії».

Для знаходження рівня «Компенсаторної мотиваційної спрямованості» особистості ми підсумовуємо показники блоків: «Его-самоствердження», «Реалізація себе, як особистості», «Компенсаторний» та знаходимо середньоарифметичний показник. При **низьких показниках** за цим вторинним фактором ми можемо вважати, що особистість *самодостатня та самовпевнена; при середніх – упевнена у собі, адекватно оцінює себе та свої інтелектуальні й особистісні здібності; при високих – прагне компенсувати за рахунок обраної професії нестаток розвитку у собі характерологічних якостей, інтелектуальних, фізичних, психофізичних здібностей* тощо; при **дуже високих** – *невпевнена у собі, неадекватно оцінює себе, вважає що за рахунок обраної професії вона зможе розвинути у собі ті якості, яких їй дуже нестаток*.

Для знаходження рівня вторинного фактору «Професійного досягнення» ми підраховуємо середньоарифметичний показник суми показників шкал: «Особистісно-професійного досягнення» та «Професійна мотивація». При високих та дуже високих показниках за цим фактором вважається, що у особи позитивна професійна мотивація; при середніх показниках – у особи недостатній рівень професійної спрямованості, визначається цей рівень професійної придатності літерою «Б» (умовно придатний до служби в ОВС). При низьких показниках – у особи не сформована професійна мотивація. Визначаємо рівень професійної придатності – «В» (не придатний).

«Фактор відповідності обраної професії» ми знаходимо шляхом суми середньоарифметичних вторинного фактору «Компенсаторної

мотиваційної спрямованості» й шкал «Корислива мотиваційна спрямованість» та «Кримінальна мотиваційна спрямованість». При низьких та середніх показниках ми ставимо рівень професійної придатності «А» – особа відповідає вимогам обраної професії. При високих та дуже високих показниках ми визначаємо рівень «В» – особа не відповідає вимогам обраної професії.

Якщо за фактором «Професійного досягнення» ми визначили рівень «Б», а за «Фактором відповідності обраної професії» – рівень «А», то ми визначаємо рівень «Б» (часткова придатність вимогам обраної професії, рекомендовано розвивати певні характерологічні якості). Якщо за «Фактором відповідності обраної професії» визначений рівень «В», а за фактором «Професійного досягнення» – рівень «А» або «Б» – то ми ставимо рівень «В».

За результатами тестування ми проводимо співбесіду у ході якої визначаємо остаточно професійно-психологічну придатність кандидата до служби в ОВС. «...»

«...» Слід також вказати, що вивчення мотиваційної спрямованості особистості повинно відбуватися у комплексі з іншими тестовими опитувальниками. Так, наприклад, багаторічні практичні спостереження та наукові дослідження вказують на пряму кореляцію між потребами особистості й акцентуацією характеру.

За думкою А. Маслоу, базова ієрархія визначених ним потреб не завжди є стабільною. Існують винятки, коли у акцентуваної особи потреби міняються місцями. Тому хотілося б звернути увагу на факт існування переважаючої потреби осіб різного виду акцентуації характеру. На нашу думку, цей факт також слід урахувати при психодіагностиці мотиваційної спрямованості особистості. Серед таких переважаючих потреб слід вказати на такі у: гіпертимічного – потреба у новому та у русі; ригідного – у досягненні певних цілей, сенситивного – у любові (близьких, оточення, друзів тощо), тривожно-боязливого, психастенічного – у безпеці, істероїдного (демонстративного) – бути у центрі уваги, педантичного – у планомірному життєвому порядку (у паперах, одязі, у житті, циклотимічного – у новому та любові (близьких, оточення, друзів тощо), епілептоїдного – у владі, у збагаченні, у нестійкого (збудливого) – у розрядці емоцій, у задоволенні фізіологічних потреб, шизоїдного – у зануренні у власний внутрішній світ, конформного – соціальної приналежності тощо.

Таким чином, якщо порівняти ієрархію потреб А. Маслоу та переважні потреби різних видів акцентуації характеру, то можна припус-

тити, що найбільш домінуючими для осіб: а) нестійкого та гіпертимного типу акцентуації є фізіологічні потреби; б) педантичного, шизоїдного, тривожно-боязкого – потреба у безпеці; в) сенситивного, лабільного, циклотимічного та конформного – потреба у приналежності та любові; г) демонстративних – потреба у визнанні; д) епілептоїдних – фізіологічні потреби та потреба у самоактуалізації. «...»

6.2. Самооцінка, її рівні та види

(див. *Цільмак О.М. Самооцінка, її рівні та види // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – Одеса, 2007. - №4.*)

Вивченню феномену самооцінки особистості приділялося та приділяється багато уваги вченими психологами, психотерапевтами та психіатрами. У психологічній консультативній та психотерапевтичній практичній діяльності психологам та психотерапевтам приходиться стикатися з людьми різного рівня та виду самооцінки. Іноді психологам та психотерапевтам приходиться констатувати факт про неможливість здійснення психокорекційних заходів деяких категорій осіб зі зайво підвищеним рівнем самооцінки. Особа з гіпертрофованою самооцінкою завдає багато проблем як близьким людям, так й соціуму в якому вона живе та працює.

Проблема вивчення феномену самооцінки особистості розглядається у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених «...»

Первинне визначення самооцінки (У. Джеймс), структура самооцінки та розуміння її видів і способів (Г. Цукерман, Є. Субботський, В. Семиченко), дослідження джерел самооцінки (П. Кьочнер, С. Вондрек) – основні наукові аспекти, які допомагають зрозуміти складність формування цього психічного феномену. До аналізу головних складових самосвідомості звертаються у своїх працях І.Д. Бех, І.С. Кон, Р. Бернс, С. Куперсміт, П. Лекі, К. Петерсон, Т. Шибутані та інші.

Багато хто з авторів у контексті більш широких теорій підкреслюють центральний характер таких структурних компонентів особистості, як самооцінка, самоповага, уявлення про себе.

Проблема вивчення самооцінки особистості цікавила й К. Роджерса. Він виділив поняття «Я-концепція особистості», яка складається із: а) *когнітивного* компоненту (Я-образ, система уявлень про себе); б) *емоційно-оцінного* компоненту; в) *поведінкового* компоненту (готовність діяти відповідно до того, що людина знає, як себе оцінює). На думку К. Роджерса, в Я-концепції людини можна виділити невідповідність між «Я-реальним» і «Я-ідеальним». Під час психоте-

рапії Я-концепція стає більш відповідною «Я-ідеальному». Це допомагає людині прийняти себе й дозволяє зробити її поведінку більш соціалізованою і зрілою.

Представники ж когнітивної психології вважають виникнення й зростання невідповідностей у Я-концепції явищем, що супроводжує нормальний розвиток людини. На їхню думку, в міру дорослішання до людини ставиться більше вимог та норм. У високо розвинутої особистості, порівняно з менш розвинутою, більшість зовнішніх вимог стають внутрішніми, а це призводить до того, що людина бачить все більше розбіжностей між «Я-ідеальним» і «Я-реальним».

Щодо визначення рівня самооцінки, психологи давно вже користуються формулою У. Джемса, де :

$$\text{Самооцінка} = \frac{\text{Успіх}}{\text{Домагання}}$$

Правомірність формули У. Джемса доводиться не тільки життєвим досвідом, але і безліччю спеціальних експериментів, які показують, що успіхи і невдачі в якій-небудь діяльності істотно впливають на самооцінку індивідом своїх здібностей.

Вітчизняні психологи Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейн, П.Р. Чамата розглядають самооцінку як складову самосвідомості особистості, як продукт її розвитку, породжуваний усією життєдіяльністю людини. «...»

«...» Аналіз численних праць за означеною проблемою дозволив встановити наступне. Самооцінку розрізняють за: а) ступенем *адекватності* (адекватна чи неадекватна); *рівнем* (адекватно висока або адекватно низька; неадекватно занижена або неадекватно завищена); *стійкістю* (стійка, нестійка); *точністю* (точна і неточна).

Самооцінка може бути як більш, так і менш категоричною, менш обґрунтованою та аргументованою, ретроспективною (коли оцінюється минулий досвід), актуальною (коли оцінюється сьогоdnішній день, сьогоdnішні проблеми) та прогностичною (коли оцінюються перспективи на майбутнє), упевненою та невпевненою.

Аналіз літератури дозволяє установити якісно певні *рівні самооцінки*, а саме: **перший рівень** – реалістична самооцінка, **другий рівень** – самооцінка себе через інших (знання про себе частіше відображає думку оточуючих), **третій рівень** – переважно неадекватна самооцінка (не бажання знати про свої реальні якості та можливості). «...»

«...» **Перший рівень** – надмірно завищена самооцінка. До цього рівня слід віднести два види самооцінки – *нарцисичну та параноїда-*

льну. Ці види являють собою гіпертрофовану, неадекватну та непрогностичну самооцінку. Особи з такою самооцінкою вважають себе самими найкращими серед усіх.

Нарцисична особа закохана у саму себе та «гіпноотично засліплена» своїми уявними та надуманими успіхами, уся її енергія направлена на себе. При психодіагностичному обстеженні вона асоціює себе з «Богом», «сонцем», «повітрям» (без якого не має життя). Особистість з параноїдальною надмірно завищеною самооцінкою спрямовує свою енергію на знищення (пряме та непряме) своїх мнмих або уявних «ворогів» за ради збереження своєї цілісності та свого «Я». Даний вид самооцінки зустрічається у представників маніяків-вбивць. Особа вважає, що вона дуже гарна, «усі не заслуговують й грязі із під її нігтя», вона – все (і Бог і диявол), вона – «Володар всесвіту», а усі – вороги, яких заради збереження своєї цілісності треба знищити. За результатами співвідношення особистісних асоціацій з предметом та джерелом двоє наших досліджуваних вказали на існування поведінкової установки ворожого ставлення до інших. При описанні себе як джерела вони вказали, що його вода заражена паразитами, які отрують кожного, хто бажає їм зла. За шкалою рівня самоусвідомлення свого «Я», вони відмітили цифру 10 та приписали собі «+» тобто «10+».

При психодіагностичному обстеженні таких осіб за методикою ПДО діагностується ризик соціальної дезадаптації. Таким чином, до першого рівня слід віднести осіб з істероїдною, істероїдно-гіпертимною, істероїдно-епілептоїдною та істероїдно-нестійкою акцентуацією характеру.

Другий рівень – завищена або висока самооцінка. До цього рівня слід віднести *демонстративний, демонстративно-ригідний та демонстративно-дисфорічний* вид самооцінки. За шкалою рівня самоусвідомлення свого «Я» 76 досліджуваних поставили собі 9-10 балів.

При психодіагностичному обстеженні особа з завищеним демонстративним видом самооцінки може висловлюватися так: «Я краще, ніж більшість людей», «Є люди, які в чомусь краще, ніж я, але я у своїй галузі – ас», «Я найкращий фахівець у своїй галузі». Тобто така особа визнає наявність людей, що є найкращими у своєї галузі, однак завжди підкреслює свою значимість.

Особа з демонстративно-ригідним видом самооцінки не шукає мнмих «ворогів», вона самоутверджується за рахунок інших, вважаючи їх гірше за себе («Усі повинні захоплюватися мною, тому що я краще, чим вони», «Увесь світ навколо мене», «Я заслуговую на

більше»). Ці особи підозрілі, «застряють» на образах та негативі, кризь шукають каверзи.

Особистість з демонстративно-дисфорічним видом самооцінки завжди незадоволена усім, що відбувається навколо неї. Вона завжди агресивно демонструє свою перевагу над іншими.

Таким чином, другий рівень самооцінки діагностується у осіб істероїдного, істероїдно-гіпертимного та істероїдно-епілептоїдного типів акцентуації характеру.

Третій рівень – помірна самооцінка, це вид адекватно-прогностичної самооцінки. За шкалою рівня самоусвідомлення свого „Я” 59 наших досліджуваних відмітили цифри 7-8. Особа с таким видом самооцінки адекватно оцінює свої можливості, свої позитивні та негативні риси характеру. Такі особистості можуть бути як з низьким, середнім, так й високим рівнем домагань. На своєму життєвому шляху така людина може досягати певних успіхів, а може задовольнитися тим, що має.

Адекватно-прогностична самооцінка – це адекватно-критичне ставлення до своїх здібностей і можливостей, прогностична оцінка себе, своєї діяльності, свого становища в певній групі чи організації та в колі друзів, а також адекватне ставлення до оточуючих.

Четвертий рівень самооцінки – амбівалентна самооцінка. До цього рівня самооцінки відносяться особи з *лабільною* (мінливою – від позитивної до негативної на протязі дня) або *циклотимічною* (мінливою – з певними циклами) самооцінкою. При психодіагностичному обстеженні індивід висловлюється «Іноді я задоволений собою, а іноді – ні». За шкалою рівня самоусвідомлення свого «Я» 31 досліджуваний оцінив себе на 4 - 6 балів.

За методикою ПДО такий рівень самооцінки у осіб лабільного та циклотимічного типів акцентуації.

П'ятий рівень самооцінки – занижений. До цього рівня слід віднести *компенсаторний* та *тривожний* вид самооцінки.

Особа з компенсаторним видом самооцінки живе усе своє життя доказуючи іншим, що вона чогось варта («Я гірше інших людей, але я доведу іншим, що я чогось стою»). Дуже яскравим прикладом є заняття спортом астенічними підлітками (доказ своєї сили через спорт).

Особистість з тривожним видом самооцінки завжди турбується про майбутнє, поводить себе перебільшено обережно, відчуває себе слабкою, невпевненою. Вона звичайно висловлюється - «Я невпевнена, що можу це зробити», «Я завжди невпевнена у власних силах».

За методикою ПДО такий рівень самооцінки у осіб лабільного, циклотимічного, тривожно-боязкого та дістимного типів акцентуації.

Шостий рівень самооцінки – низький. До цього рівня слід віднести *депресивний вид самооцінки*. При психодіагностичному обстеженні особа висловлюється так: «Я гірше, ніж інші», «Всі гарні, а я поганий», «Від мене одні неприємності» тощо. Цей рівень самооцінки є уродженим або виникає у особи під час депресивного стану.

Особи з даним видом самооцінки завжди невпевнені у собі та власних силах, вони не схильні приймати самостійні рішення, завжди підкріплюють свої висновки посиленнями на авторитети. Таким чином головними рисами характеру такої особи є – тривожність, невпевненість, комфортність, залежність від авторитету, чутливість та сенситивність.

Сьомий рівень – дуже низький. До цього рівня слід віднести *субдепресивний вид самооцінки*. У особи з'являються висловлювання «Я нікчемна особистість», «Я – ніхто, мені не варто жити», «Краще б я не народжувався».

За шкалою рівня самоусвідомлення свого «Я», один досліджуваний поставив собі 0 балів. При асоціюванні себе з предметом, він написав, що він «гвинтик у машині». Якщо його й не буде, то це не перешкодить роботі машини. Він взагалі не знає, навіщо його прикрутили.

Таким чином, запропоновані методики та співбесіда за результатами психодіагностики допомогли нам виділити сім рівнів самооцінки. Слід підкреслити, що психокорекційним впливам не піддаються особи, яких віднесено до першого та другого рівня самооцінки. Психологам слід терміново направляти до психіатра осіб у яких виявлено шостий та сьомий рівень самооцінки. Можна здійснювати психокорекційні заходи з особами, у яких виявлено третій, четвертий та п'ятий рівень самооцінки.

За внутрішньою будовою самооцінка має різні змістовні рівні усвідомленості. Знання себе й емоційно-ціннісне ставлення до себе мають неоднаковий ступінь яскравості й виразності, вони можуть існувати й на неусвідомлених думках і почуттях, у формі інтуїції (певному передчутті). Інколи перевага експресивно моменту в складі самооцінки позбавляє її внутрішньої логіки, аргументованості, послідовності, співвіднесеності зі справжніми особливостями особистості. Таким чином, визначені нами рівні та види самооцінки дозволяють систематизувати уявлення осіб різних типів характеру про самоусві-

домлення свого „Я”, рівень розвитку самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе. «...»

6.3. Особистість як об'єкт впливу в учбово-професійній діяльності

(див. *Цільмак О.М. Розвиток компетентностей у курсантів // Матеріали 5 звітної конференції професорсько-викладацького складу ОДУВС (16 травня 2008 року)*. – Одеса: ОДУВС, 2008)

Останні двадцять років відбувається реформування освіти в Україні, що пов'язані з визнанням значимості знань як рушія суспільного добробуту та прогресу. Ці зміни стосуються створення нових освітніх стандартів, перегляду та оновленню навчальних програм, змісту навчально-дидактичних матеріалів, підручників, форм, методів та прийомів навчання. Особистісний культурний розвиток, розвиток новітніх технологій, здатність швидко реагувати на запити часу може бути можливим тільки лише за допомогою цілеспрямованого набуття молоддю знань, умінь і навичок та їх трансформації в компетентності.

Сучасна вища освіта в Україні спрямована на надання студентам, курсантам необхідних знань, вироблення умінь і навичок, за період навчання вони мають засвоїти багато фактичного матеріалу. Однак зміст вищої освіти сьогодні не достатньо відповідає потребам суспільства та ринку праці, не завжди спрямований на набуття курсантами необхідних життєвих та професійних компетентностей.

Орієнтація навчальних та робочих програм на набуття курсантами ключових компетентностей та на створення ефективних механізмів їх запровадження є одним зі шляхів оновлення змісту вищої освіти й узгодження його з сучасними потребами, інтеграцією до європейського та світового освітніх просторів.

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою розробленістю питань змісту і структури підготовки курсантів до практичної діяльності на даному етапі розвитку правоохоронних органів.

Підготовка спеціалістів правоохоронного профілю у сьогоднішній складній криміногенній обстановці, що склалась в Україні, має важливе державне і соціальне значення, оскільки сприяє стриманню суспільства від безладдя, хаосу, насилля, забезпечує належні правові відносини між громадянами, створює сприятливі умови для підвищення рівня їхнього добробуту.

Питаннями щодо особливостей майбутньої правоохоронної діяльності та їх врахування в організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах закритого типу займалися В.Г. Андросюк,

О.М. Бандурка, Л.І. Казьміренко, Я.Ю. Кондратьєв, А.О. Лігоцький, В.І. Пліско, О.Ф. Скакун, С.С. Сливка, В.М. Синьов, О.М. Столяренко, Г.О. Юхновець та інші.

Застосування інноваційних засобів, методів і форм організації професійної підготовки майбутніх фахівців у системі неперервної професійної освіти пропонували у своїх працях С.У. Гончаренко, П.М. Воловик, Е.Е. Карпова, З.Н. Курлянд, В.С. Маслов, Н.Г. Ничкало, С.О. Сисоєва, Р.І. Хмельюк, О.С. Цокур, В.В. Ягупов, Г.Х. Яворська та інші.

Питаннями компетентнісного підходу при підготовці фахівців займалися Н.В. Баловсяк, В.С. Безрукава, М. Дилова, Ю.М. Жуков, М. Ігнатов, Т.Ю. Коновалова, С.Є. Корабльов, І. Косев, М. Кяєрст, В.В. Лисіцин, Ю.Ф. Майсурадзе, О.М. Овчарук, О.С. Пейчева, Л.А. Петровська, Ф. Хедоурі, S. Brianas, D. Kleiman, S. Hunt та інші.

Компетентний – це той, хто володіє ґрунтовними знаннями у будь-якій галузі; знаючий. Цей термін у тлумачному словнику С.І. Ожегова надається так: «Компетентний – знаючий, обізнаний, авторитетний у будь-якій галузі».

У своєму дослідженні М. Кяєрст розглядає компетентність як одне з вузлових понять психології управління та як фактор удосконалювання управлінського процесу. Він наводить такі визначення поняття компетентності:

1. Компетентність виражає інтелектуальну відповідність керівника тим завданням, рішення яких обов'язкові для людини працюючої на цій посаді.

2. Компетентність виражається в кількості і якості завдань, сформульованих і вирішених керівником у його основній роботі (на основному відрізку праці або в галузі основних його функцій).

3. Компетентність є одним з складників особистості або сукупністю відомих властивостей особистості, що сприяють успіху у вирішенні основних завдань.

4. Компетентність є системою відомих властивостей особистості, що виражається в результативності виконання проблемних завдань.

5. Компетентність є одним із властивостей прояву особистості й полягає в ефективності вирішення проблем, що зустрічаються в сфері діяльності людини й що здійснюються в інтересах даної організації.

Підхід до визначення компетентності у зарубіжній літературі (Ф. Хедоурі, S. Brianas, D. Kleiman, S. Hunt) представлений у вигляді моделі, яка містить наступні рівні: 1) компетентність як здатність до інтеграції знань і навичок з їхнім використанням в умовах вимог, що змінюються,

зовнішнього середовища; 2) концептуальна компетентність; 3) компетентність у емоційній сфері, в області сприйняття; 4) компетентність у конкретних сферах професійної діяльності.

Професійна компетентність (від латинських *professio* – офіційно визнане заняття; *competentia* – погодженість, домірність частин цілого, *competo* – збігатися, відповідати, піходити, узгоджуватися, бути придатним, здатним). Таким чином, *професійна компетентність* – це якість, властивість або стан спеціаліста, що разом або окремо забезпечує його фізичну, психічну і духовну відповідність необхідності, потребі, вимогам певної професії, спеціальності, спеціалізації, стандартам кваліфікації, службової посади.

Професійна компетентність працівника правоохоронних органів реалізується завдяки наявності певних професійно важливих індивідуально-психологічних якостей. Тому дуже актуальним є попередній психодіагностичний професійний відбір кандидатів на навчання у вищі навчальні заклади системи МВС та на службу в ОВС. Сприятливий особистісний профіль кандидата у подальшому стане підґрунтям для розвитку життєвих і професійних компетентностей під час професійного навчання та практичного вирішення професійних завдань.

Поняття індивідуальних якостей спеціаліста з позицій системного підходу можна розділити на три категорії взаємозв'язаних властивостей:

Професійно значущі психофізіологічні якості індивіда, які зумовлені природними задатками та впливають на успішність формування психологічних професійно важливих якостей (екстра-інтроверсія, енергетизм, типологічні якості нервової системи, швидкість сенсомоторних реакцій та зорово-рухової координації тощо).

Професійно важливі психологічні якості особистості працівника правоохоронних органів, які безпосередньо впливають на виконання професійної діяльності (тип пам'яті, тип мислення, спостережливість, дисциплінованість, сила волі тощо).

Соціально-психологічні якості, які формуються лише в умовах соціальних взаємовідносин особистості професіонала (правосвідомість, переконання, мотивація праці).

Однак, не слід також забувати й про соціально-практичний досвід особистості (набуті особою знання, навички, вміння та звички). Професійно важливі індивідуальні якості курсантів, що придатні для майбутньої діяльності – це сприятлива основа для набуття та розвитку професійних компетентностей. Таким чином, професійна спрямованість і мотивація, професійно важливі індивідуальні якості особис-

тості та професійна компетентність – це підґрунтя високоефективної практичної діяльності.

Дж. Равен, досліджуючи різні види професійної компетентності, визначив таку низку умов, що сприяють досягненню *професійної компетентності*: *самостійність, саморегуляція, самоконтроль, зацікавленість в результатах діяльності, уміння створювати власний банк професійно важливої інформації, пошук нових засобів мислення, винахідливість, творчість, осмислення реакцій інших людей на власні дії* тощо.

Професійна компетентність, на думку О.О.Деркача, це єдиний комплекс знань, умінь і навичок, психологічних особливостей (якостей), професійних позицій та акмеологічних варіантів. «...»

«...» На нашу думку, навчальні програми вищих навчальних закладів повинні бути переглянуті, а за необхідністю й перероблені у відповідності до розвитку у курсантів компетентностей у різних сферах людського життя та професійної діяльності. Ми виділяємо певні напрямки розвитку компетентностей у курсантів:

1. **У соціальній сфері** (*пов'язані з оточенням, життям суспільства, соціальною діяльністю особистості*):

1.1. **Політико-правова** – знання законодавчої бази, знання принципів функціонування політичної системи та державної влади, формування демократичної громадянської позиції, правова відповідальність, навички участі в політичному житті, правова культура, усвідомлення потреби в дотриманні вимог законів, визнання рівності всіх людей, повага до свободи, відкритість тощо.

1.2. **Культурологічна** – культура міжособистісних стосунків, знання вітчизняної та світової культурної спадщини тощо.

1.3. **Соціально-правова** – система соціальних відносин, мотивація соціальної поведінки, набуття соціальних навичок, здатність до співпраці, вміння розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях, навички взаєморозуміння, соціальні й громадянські цінності, комунікативні навички, мобільність (в різних соціальних умовах), вміння визначати особисті ролі в суспільстві, здатність взаємодіяти з суспільними інститутами та людьми.

1.4. **Економічна** – знання суті ринкових та основних економічних відносин, системи соціального забезпечення та соціального захисту, формування професіоналізму та професійної етики, розвиток економічних навичок, культ праці, гордість за якість виконаної роботи тощо.

1.5. **Соціально-психологічна** – сукупність комунікативних, перцептивних та інтерактивних знань, які дозволяють курсантові та працівникові орієнтуватися в соціальних ситуаціях, міжособистісних відносинах, приймати оптимальні рішення та досягати певних цілей тощо.

2. **У сфері особистого життя** (пов'язано з власною поведінкою особистості та її життям):.

2.1. **Психологічна компетентність** – здатність визначати свої власні сильні та слабкі сторони, розуміти себе та свої стани, розвинути навички побудови стратегії та програми життя; моделі конструктивної поведінки; моделі психічно здорового способу життя; моделі подолання критичних ситуацій, виходу із життєвої кризи; моделі енергетично доцільної поведінки/спілкування/співіснування; моделі самоосвіти тощо.

3. **У сфері правоохоронної діяльності:**

3.1. **Спеціальна компетентність** – здатність самостійно виконувати конкретні професійні дії (обшук, затримання, огляд місця події тощо), вирішувати професійні завдання різної складності, адекватно оцінювати результати своєї праці та самостійно отримувати нові знання та навички за спеціальністю.

3.2. **Комунікативна компетентність** – здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з різними категоріями осіб, володіння навичками аргументації, переконання, вміння відповідати за себе та зрілі рішення тощо.

3.3. **Персональна компетентність** – здатність до постійного професійного росту та підвищення кваліфікації, реалізації себе в професійній діяльності.

3.4. **Аутокомпетентність** – здатність мати адекватні уявлення про свої соціально-професійні якості та володіти уміннями використовувати методи подолання можливих професійних деструкцій.

3.5. **Екстремальна компетентність** – здатність до діяльності в різних складних, конфліктних та екстремальних умовах (аваріях, стресових ситуаціях).

3.6. **Інформаційна компетентність** – здатність до визначення інформаційної потреби, пошуку інформації та ефективної роботи з нею у всіх її формах та представленнях – як в традиційній, друкованій формі, так і в електронній формі; здатності щодо роботи з комп'ютерною технікою та телекомунікаційними технологіями, та здатності щодо застосування їх у професійній діяльності та повсякденному житті.

3.7. Мотиваційна компетентність (пов'язана з внутрішньою мотивацією, інтересами, індивідуальним вибором особистості) – здатність до навчання, винахідливість, навички адаптуватись та бути мобільним, вміння досягати успіху в житті, бажання змінити життя на краще, інтереси та внутрішня мотивація, особисті практичні здібності, вміння робити власний вибір та встановлювати особисті цілі, бажання охороняти закон, слугувати народу України тощо.

3.8. Функціональна компетентність (пов'язана зі сферою знань, вмінням оперувати науковими знаннями та фактичним матеріалом) – мовленнєва, технічна та наукова компетентність, вміння оперувати знаннями в житті та навчанні, вміння використовувати джерела інформації для власного розвитку, вміння використовувати ІКТ тощо.

3.9. Предметна компетентність – здатність до передачі знань і незалежного оперування знаннями та їх критичного відображення.

3.10. Компетентність у сфері комунікативної діяльності – толерантність, сприйняття плюралізму, вміння цивілізовано відстоювати свої переконання перед опонентами.

3.11. Організаційна компетентність – раціональне керівництво (самоврядування), ефективність менеджменту, ощадливе використання часу та інших ресурсів.

3.12. Компетентність у сфері повсякденного життя – повага до інших; навички співіснування; готовність прийти на допомогу; турбота про етику навколишнього життєвого простору.

6.4. Формування особистості в учбово-професійній діяльності (див.Цільмак О.М.Психокорекційні заходи стосовно курсантів з групи посиленої психологічної уваги // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів: РВВ ЛІВС. - 2002. – №2. – С. 195 – 204)

В умовах становлення демократичної та правової держави на органи внутрішніх справ суспільство покладає все більш відповідальні задачі. Діяльність співробітників ОВС постійно створює умови підвищеної психоемоційної напруженості, зумовлює значне зростання психічних навантажень на кожного працівника. Внаслідок цього впливу відбуваються особистісні зміни на фізіологічному та психічному рівнях.

Вищі заклади освіти МВС України покликані забезпечувати підготовку для органів внутрішніх справ висококваліфікованих, морально стійких, психічно та фізично витривалих людей, здатних керувати, приймати виважені рішення і витримувати значні психоемоційні перевантаження.

У зв'язку з цим, в рамках реалізації заходів психологічного забезпечення навчально-виховного процесу перемінного складу, все більше уваги приділяється організації психопрофілактичної роботи.

Психопрофілактична робота в органах внутрішніх справ - це комплекс соціально-правових, організаційно-службових, психологічних, педагогічних та медичних заходів.

Суттю психопрофілактики є попередження виникнення соціально-психологічної та особистісної дезадаптації; запобігання розвитку девіантної поведінки; попередження невротичних та психотичних розладів у осіб груп ризику; підвищення психологічної толерантності (стійкості) до психотравмуючих факторів в різноманітних стресових ситуаціях, поліпшення соціально-психологічного клімату в колективах, сім'ях тощо.

Психопрофілактика має два напрямлення:

1. Психопрофілактика психотравмуючих факторів.
2. Психопрофілактика можливих відхилень у групі посиленої психологічної уваги, виявлених у процесі психодіагностики.

Головною задачею психопрофілактики є надання допомоги курсантам, з метою попередження нервово-психічних та психосоматичних захворювань, а також полегшення гострих психотравмуючих реакцій.

Спеціальними задачами психопрофілактики є допомога курсантам в кризових ситуаціях сімейного, навчального або побутового характеру.

Методи психопрофілактики включають психокорекційну роботу в рамках індивідуального консультування, проведення специфічних тренінгів та окремих психотехнічних вправ, орієнтованих на психологічну допомогу здоровим людям; масові психологічні обстеження з метою визначення груп посиленої психологічної уваги.

Для виділення груп посиленої психологічної уваги серед осіб перемінного складу у своїй практичній діяльності ми використовуємо наступні методи психодіагностики - метод психологічного тестування по опитувальникам: патохарактерологічний діагностичний опитувальник Лічко (ПДО), Р.Кеттела "16-РФ", Я.Стреляя "Метод діагностики темпераменту", "Психологічна характеристика темпераменту" та метод індивідуальної бесіди.

Так, 1 підгрупа – це курсанти, які за результатами соціально-психологічного вивчення особистості схильні до *делінквентної поведінки* та притягувалися до дисциплінарної відповідальності за порушення дисципліни і загальноприйнятих норм поведінки.

До 2 підгрупи віднесені курсанти, які за результатами соціально-психологічного вивчення особистості схильні до *депресивних станів*. Ці курсанти потребують особливої уваги в період адаптації до умов навчання та служби та під час навчально-виховного процесу.

3 підгрупа - *курсанти особливого психологічного контролю*. До цієї підгрупи відносяться курсанти, які схильні до *депресивних станів*, в результаті чого у них *можливе формування розладу особистості*.

Організація психокорекційних заходів з курсантами підгруп ППУ повинно проводитися поетапно. Так, на 1 етапі, насамперед, проводиться психологічне консультування по результатах психодіагностичних досліджень. 2 етап включає у себе проведення занять з практичної психології на теми: “Наполегливість, її види та вплив на поведінку особистості”; “Емоційно-вольова регуляція поведінки”. На 3 етапі з курсантами підгруп ППУ проводяться тренінги. Тематика тренінгів для різних підгруп різноманітна. Наприклад, з курсантами 1-ої підгрупи проводиться наступна тематика тренінгів: “Тренінг комунікативності”; “Впізнай себе”; “Вольова регуляція поведінки”; “Удосконалення рис характеру”. Тренінги з курсантами 2-ої та 3-ої підгруп – “Шляхи виходу з складних стресових ситуацій”; “Тренінг впевненості у собі”; “Тренінг комунікативності”.

4 етап - це соціально-психологічне супроводження навчально-виховного процесу та індивідуальна психокорекція.

Психокорекційні заходи відносно різних категорій підгруп ППУ відрізняються по своїм індивідуальним підходам. Діагностика депресій включає необхідність попереднього виявлення цього кола розладів, виділення їх серед інших, визначення структурних особливостей стану та його нозологічної приналежності. “Патодіагностичний опитувальник” (ПДО) Лічко виявляє схильність особистості до виникнення депресивних станів та розвитку депресивної структури особистості.

З курсантами 2-ої та 3-ої підгруп ППУ психокорекційні заходи повинні будуватися на позитивній психотерапії. Психокорекція курсантів депресивної структури поведінки триває довгий час. Тому більш ефективніше проводити довгострокове психотерапевтичне лікування. Мова йде насамперед про розроблення тематики негативного переносу та витісненої агресивності. За наявністю відповідних підстав, курсанти цих підгруп можуть бути направлені для поглибленого обстеження до Центру психіатричної допомоги. Насамперед, необхідно пам’ятати, що курсанти, які схильні до депресивних розладів настрою не можуть рекомендуватися для роботи на оперативних посадах.

Оскільки акцентуації характеру знаходяться на межі з відповідними видами психопатичних розладів, їх типологія базується на детально розробленій класифікації подібних розладів у психіатрії, відображаючи при цьому і властивості характеру психічно здорової людини. У зв'язку з тим, що більшість акцентуацій характеру формуються в людини до підліткового віку, нерідко, найбільш яскраво, вони виявляються саме в цей період розвитку особистості. Розглянемо наступну характеристику можливих типів акцентуацій курсантів, їх поведінку у конфліктній ситуації та шляхи психокорекційних заходів з ними.

Гіпертимний тип. Курсанти цього типу відрізняються рухливістю, товариськістю, схильністю до бешкетництва. Вони завжди створюють багато шуму, люблять неспокійні компанії однолітків і, одночасно, маючи гарні загальні здібності виявляють непосидючість та недостатню дисциплінованість тому навчаються майже завжди не стабільно. Настрій у них завжди гарний, піднятий. З дорослими, батьками, педагогами в них нерідко виникають конфлікти. Такі підлітки мають багато різноманітних захоплень, але ці захоплення, як правило, поверхневі та швидко проходять. Курсанти гіпертимного типу найчастіше переоцінюють свої здібності, бувають занадто самовпевнені, прагнуть показати себе, прихвалити, викликати у навколишніх враження.

Психокорекційні заходи необхідно здійснювати систематично. Але, поряд з високим ступенем розвитку гіпертимної акцентуації характеру курсантів, психокорекційні заходи, із-за поверховості такого типу, позитивних результатів не дають.

Циклоїдний тип акцентуації. Він характеризується підвищеною дратівливістю і схильністю до апатії. Підлітки даного типу вважають за краще залишатися вдома одним, замість того, щоб десь бути зі своїми однолітками. Вони важко переживають навіть незначні неприємності, а на зауваження реагують украй дратівливо. Настрій у них періодично міняється від піднятого до подавленого (звідси назва даного типу) з періодами приблизно в два-три тижня.

Психокорекційні заходи необхідно здійснювати таким чином, щоби вони мали різноманітні напрямлення згідно періодів настрою та в основному направлені на корекцію негативних розладів настрою.

Лабільний тип акцентуації. Цей тип вкрай мінливий у настрої, при чому він найчастіше непередбачений. Приводи для несподіваної зміни настрою можуть бути найнікчемніші, наприклад, кимось випадково кинуте образливе слово чи непривітний погляд. Такі курсанти “здатні зануритися в зневіру і похмурий настрій при відсутності

будь-яких серйозних неприємностей та невдач”. Від настрою таких курсантів залежить їх поведінка. Коли такі курсанти знаходяться в подавленому настрої, то вони вкрай потребують допомоги і підтримки з боку тих, хто їх підбадьорить та розважить.

Психокорекційні заходи необхідно здійснювати таким чином, щоби вони мали різноманітні направлення згідно періодів настрою. З такими курсантами рекомендована позитивна психотерапія та тренінги емоційно-вольової направленості.

Астено-невротичний тип акцентуації. Цей тип характеризується підвищеною помисливістю і примхливістю, стомлюваністю і дратівливістю. Часто виявляється стомлюваність при виконанні важкого завдання. Типовою рисою цієї акцентуації є схильність до іпохондрії.

Сенситивний тип акцентуації. Курсанту сенситивного типу властива підвищена чутливість до всього оточуючого. Вони сприйнятливі і вразливі, чуттєві і ранимі, не виявляють наполегливості, негативні емоції носять у собі довго і важко, не висловлюючи їх. Обтяжливі переживання та конфлікти у них не витісняються, не відкидаються і не ізолюються, вони зберігаються у свідомості і залишаються емоційно насиченими. Сенситивні курсанти схильні до застою афекту: здатність керувати собою і насамперед можливості переробки і прояву афекту недостатні. Це відноситься більше всього до агресивних спонукань (придушення агресії). Тільки при значному застої афекту зустрічаються раптові сильні вибухи. Непевність у собі - це повсякденний психічний феномен таких курсантів. Вони не люблять великих компаній, занадто азартних, рухливих, бешкетних ігор. Відверті та товариські вони бувають тільки з тими, кого добре знають. Сенситивні курсанти розбірливі у виборі для себе друзів та приятелів, виявляють велику прихильність у дружбі та обожнюють своїх друзів. У них можуть виникати труднощі адаптації у процесі навчально-виховної діяльності, а також розвиватися “комплекс неповноцінності”. Разом з тим у цих же курсантів виявляються високі моральні вимоги до себе та навколишнім людям.

Психокорекція та терапія. Клінічна симптоматика складається переважно з депресивних кризів самооцінки та ще частіше з іпохондричних станів. Психотерапія ставить перед собою мету переробити актуальні конфліктні ситуації і цим допомогти краще зрозуміти їх структуру та пізнати позитивні сторони: тонку чутливість, уважність, справедливість і можливість співчуття, що може позитивно впливати на особистісні відносини.

Поряд із психотерапевтичною бесідою показаний “Тренінг впевненості в собі”, при якому досягається адекватне співвідношення між агресивним афектом та критикою, наприклад у рольовій грі. Прогноз психокорекції та психотерапії сприятливий, сенситивні особистості досягають успіхів у життєвій боротьбі.

Психастенічний тип акцентуації. Ці курсанти характеризуються схильністю до міркувань, до самоаналізу, оцінок поведінки інших людей. Самовпевненість у них сполучається з нерішучістю, а безапеляційність суджень - зі швидкими діями, що починаються саме в ті моменти, коли потрібно обережність та обачність. Особливості поведінки у конфлікті особистості психастенічного (педантичного, надточного) типу акцентуації наступні:

1. Скрупульозно ставиться до роботи.
2. Висуває підвищені вимоги до себе.
3. Висуває підвищені вимоги до навколишніх, причому робить це так, що людям, з якими він працює, здається, що він чіпляється.
4. Має підвищену тривожність.
5. Надмірно чуттєвий до деталей.
6. Схильний надавати зайвого значення зауваженням навколишніх.
7. Іноді раптово пориває відносини з друзями, знайомими через те, що йому здається, що його скривдили.
8. Страждає від себе сам, переживає свої прорахунки, невдачі, часом розплачуючись за них навіть хворобами (безсонням, головними болями і т.п.).
9. Стриманий у зовнішніх, особливо емоційних проявах.
10. Не дуже добре відчуває реальні взаємини в групі.

Загальні вимоги психокорекційних заходів з курсантами психастенічного типу акцентуації:

- Встановити умови для підвищення самооцінки. Об’єктивна позитивна оцінка його поведінки.
- Формування у курсанта вміння виділяти головне та не турбуватися по дрібницям .
- Ні в якому разі не експлуатувати підвищену відповідальність.
- Розмовляти з таким курсантом потрібно стримано без агресії.
- Різноманітні доручення повинні бути чіткими, конкретними та посилюваними, які сприяють ситуації успіху.

Алгоритм корекції курсантів психастенічної акцентуації:

1. Підкріплення впевненості в діяльності курсанта.
2. Вибіркова увага. Підтримка у виконанні доручень курсантом.

Дуже ефективний скритий психологічний тренінг.

Ефективні методи психотерапії “Арт-терапія”, “Символдрама”.

Шизоїдний тип акцентуації. Курсантам цього типу найбільш істотною рисою є замкнутість, вони нерідко демонструють зовнішню байдужність до інших людей, відсутність до них інтересу. У особистісних взаємовідношеннях вони подвійні і недовірливі, схильні до раптових розривів контактів. Вони погано розуміють стани інших людей, їх переживання, не вміють співчувати. Їх внутрішній світ найчастіше наповнений різними фантазіями, особливими захопленнями. В зовнішньому прояві своїх почуттів вони досить стримані, не завжди зрозумілі навколишніми, насамперед для своїх однолітків, так що їх, як правило, не дуже люблять.

Шизоїдні особистості - це амбівалентні конфліктні особистості, що визначаються “психастенічними пропорціями” (Кречмер) між холодністю і брутальністю, з одного боку, та надчутливістю – з іншого.

Психокорекція та психотерапія. При психотерапії досягають переробки актуальних конфліктів і поліпшення контактності. Рекомендовано також “Тренінг впевненості у собі”.

Епілептоїдний тип акцентуації. У компанії, курсанти такого типу претендують не просто на лідерство, а на роль володаря. У групі де вони керують, такі підлітки устанавлюють свої тверді, майже терористичні порядки, при чому їх особиста влада в таких групах, тримається в основному на добровільній покірності інших чи на страхові. В умовах твердого дисциплінарного режиму вони відчувають себе нерідко на висоті, “уміють догодити начальству, домогтися визначених переваг, заволодіти посадами, що дають у руки владу, щоб далі встановити диктат над іншим”.

Психокорекційні заходи необхідно здійснювати систематично. Але при високому ступені розвитку епілептоїдної акцентуації характеру курсантів психокорекційні заходи позитивних результатів не дають.

Істероїдний тип акцентуації. Головна риса цього типу - егоцентризм, спрага постійної уваги до своєї особи, схильність до театральності, позерству. Вони часто виступають у ролі провідників, але разом з тим, будучи нездатними поступати у справах як дійсні лідери та організатори, завойовувати собі неформальний авторитет, часто і швидко терплять фіаско. Особливості поведінки у конфлікті особистості істероїдного (демонстративного) типу акцентуації наступні:

1. Хочє бути в центрі уваги.
2. Любить добре виглядати в очах інших.

3. Його відношення до людей визначається тим, як вони до нього відносяться.

4. Йому легко даються поверхневі конфлікти, любить своїми стражданнями і стійкістю.

5. Добре пристосовується до різних ситуацій.

6. Раціональна поведінка виражена слабо. В наявності емоційна поведінка.

7. Планування своєї діяльності здійснює ситуативно та слабо втілює її у життя.

8. Копіткою систематичної роботи уникає.

9. Не уникає конфліктів, у ситуації конфліктної взаємодії почуває себе не погано.

10. Часто виявляється джерелом конфлікту, але не вважає себе таким.

Загальні вимоги психокорекційних заходів з курсантами істероїдного типу акцентуації наступні:

- Об'єктивне відношення до успіхів по заслуги курсанта.

- Підкріплення соціально-адаптивної поведінки та блокування спроб за допомогою істероїдних реакцій маніпуляцію з людьми (особливо зв'язаних з здоров'ям).

Алгоритм корекції курсантів істероїдної акцентуації:

Гіперувага. Часто звертати увагу на курсанта, попереджати його поведінкові реакції.

Вибіркова увага. Підкріплення своєї уваги позитивної поведінкової реакції курсанта, ігнорувати рецидиви демонстративності.

Дуже ефективний скритий психологічний тренінг, заснований на підкріпленні простоти, щирості та доброзичливості у взаємовідносинах з курсантами; формування самоконтролю поведінки та вміння демонструвати позитивні риси свого характеру.

Нестійкий, збудливий, хитливий тип акцентуації. Курсанти даного типу виявляють підвищену схильність та тягу до розваг, при чому не перебираючи, а також до неробства та ледарства. У них відсутні будь-які серйозні, у тому числі професійні інтереси. Вони майже не думають про своє майбутнє. Курсанти збудливої акцентуації схильні до афективних вибухів, сила яких ніяк не відповідає незначності поведінки. Існує коротке замикання між сприйняттям та дією. Афект або не стримується, або слабо стримується та не переробляється, він швидко виливається у формі сильної розрядки, після якої

настають жаль та каяття. **Особливості поведінки у конфлікті** особистості збудливого (некерованого) типу наступні:

1. Імпульсивний, недостатньо контролює себе.
2. Поведінка такої людини погано передбачена.
3. Поводиться зухвало, агресивно.
4. Часто у запалі не звертає уваги на загальноприйняті норми.
5. Характерний високий рівень досягнень.
6. Несамокритичний.
7. В багатьох невдачах, неприємностях схильний обвинувачувати інших.
8. Не може грамотно спланувати свою діяльність або послідовно запровадити плани в життя.
9. Недостатньо розвинута здатність співвідносити свої вчинки з цілями й обставинами.
10. З минулого досвіду (навіть гіркого) бере мало користі на майбутнє.

Загальні вимоги до психокорекційних заходів з курсантами нестійкого типу акцентуації наступні:

- Встановити повний (але не принижуючий) контроль за поведінкою та діяльністю курсанта.
- Не провокувати конфлікти, розмовляти з таким курсантом потрібно стримано без агресії (пам'ятати його афективну нестійкість).
- Об'єктивне відношення до успіхів по заслуги курсанта та об'єктивна оцінка його поведінки.
- Різноманітні доручення повинні бути нескладними, різноманітними та не тривалими, їх виконання повинно контролюватися.

Алгоритм корекції курсантів нестійкої акцентуації:

1. Гіперувага. Часто звертати увагу на курсанта, попереджати його поведінкові реакції. Чітко регламентувати діяльність курсанта.
2. Вибіркова увага. Підкріплення своєї уваги позитивної поведінкової реакції курсанта, не підтримувати рецидиви збудливості.

Дуже ефективний скритий психологічний тренінг, заснований на прищеплюванні позитивних рис характеру, формуванні стриманості та самоконтролю, переконанні користі позитивної поведінки курсанта.

Конформний тип акцентуації. Даний тип демонструє бездумне, некритичне, а часто кон'юнктурне підпорядкування будь-яким авторитетам, більшості в групі. Такі курсанти звичайно схильні до моралізування і консерватизму, а їх головне життєве кредо - "бути, як усі". Це тип пристосованця, що заради своїх власних інтересів гото-

вий зрадити товариша, залишити його у важку хвилину, але, що б він ні зробив, він завжди знайде виправдання своєму вчинку, причому нерідко не одне. **Особливості поведінки у конфлікті** особистості компромісного (безконфліктного) типу акцентуації наступні:

1. Хитливий в оцінках і думках.
2. Має легку сугестивність.
3. Внутрішньо суперечливий.
4. Характерна деяка непослідовність поведінки.
5. Орієнтується на хвилинний успіх у ситуаціях.
6. Недостатньо добре бачить перспективу.
7. Залежить від думки навколишніх, особливо лідерів.
8. Зайво прагне до компромісу.
9. Не володіє достатньою силою волі.
10. Не задумується глибоко над наслідками своїх учинків. І причинами вчинків навколишніх.

Загальні вимоги до психокорекційних заходів з курсантами компромісного типу акцентуації: Встановити повний (але не принижуючий) контроль за поведінкою та діяльністю курсанта. Об'єктивне відношення до успіхів, заслуги курсанта та об'єктивна оцінка його поведінки. Різноманітні доручення повинні бути нескладними, різноманітними та не тривалими, їх виконання повинно контролюватися.

Алгоритм корекції курсантів конформного типу:

1. Гіперувага. Часто звертати увагу на курсанта, попереджати його поведінкові реакції. Чітко регламентувати діяльність курсанта.
2. Вибіркова увага. Підкріплення своєї уваги позитивної поведінкової реакції курсанта.

Психокорекція. Дуже ефективний скритий психологічний тренінг, заснований на прищеплюванні позитивних рис характеру, формуванні стриманості та самоконтролю; на переконанні користі позитивної поведінки курсанта.

Розглянемо особливості поведінки у конфлікті особистості **ригідного типу акцентуації:**

1. Підозрливий.
2. Має завищену самооцінку.
3. Постійно потрібно підтвердження власної значимості.
4. Часто не враховує зміни ситуації й обставин.
5. Прямолінійний і негнучкий.
6. На превелику силу приймає точку зору навколишніх, не дуже вважається з їх думкою.

7. Вираження поваги з боку навколишніх сприймає як належне.
8. Вираження недобррозичливості з боку навколишніх сприймається їм як образа.
9. Мало критичний стосовно своїх вчинків.
10. Болісно уразливий, підвищено чуттєвий стосовно мнимої чи дійсної несправедливості.

Психокорекція. Особистості ригідного типу психокорекції не піддаються, тому що дуже виражена ригідність мислення, тобто нездатність змінювати свою поведінку у обставинах, що вже змінилися. Конфліктність, що стала властивістю особистості, важко перебороти раціональним самоконтролем, зусиллям волі. Виховні впливи з боку керівника тут також рідко приносять користь. Конфліктність – не провина, а лихо таких особистостей.

Виступаючи як прижиттєве утворення людини, характер визначається і формується протягом усього людського життя. Спосіб життя містить у собі напрям думок, почуттів, спонукань, та дій у їхній єдності. Тому в міру того, як формується визначений спосіб життя людини, формується “Я” самої людини. Велику роль тут відіграють суспільні умови і конкретні життєві обставини, у яких проходить життєвий шлях людини, на основі її природних властивостей, в результаті її діянь чи вчинків. Заходи психологічного рівня спрямовані на вдосконалення поведінкових установок курсантів, на збереження життя і здоров'я в навчально-виховному, складних, конфліктних та екстремальних умовах.

Питання і завдання для самоперевірки:

1. Що таке мотив, мотиваційна спрямованість?
2. Назвіть ієрархію потреб за А.Маслоу.
3. В чому полягає особливість самооцінки як складової особистості.
4. Наведіть характеристики рівней самооцінки особистості.
5. Що таке компетентність? Яке значення вона має для особистості?
6. Схарактеризуйте окремі складові компетентності?
7. В чому полягає вплив учбово-професійної діяльності на особистість?
8. Які педагогічні і корекційні впливи є найбільш ефективними?

Теми рефератів:

1. Вплив темпераменту на акцентуацію характеру.
2. Змішані типи акцентуацій.
3. Психопатологічні ризики різних типів акцентуацій характеру.
4. Позитивні та негативні характеристики різних типів акцентуації.
5. Вплив акцентуації характеру на діяльність людини.
6. Психологічні особливості студентського віку.
7. Стереотипи поведінки особистості.
8. Значення учбово-професійної діяльності для розвитку особистості.

Література:

1. *Леонтьев Д.А.* Очерк психологи личности. 2-е изд. – М., 1997.
2. *Маслоу А.* Психология бытия. – К., 1997.
3. *Психология личности в трудах отечественных психологов* / Сост. и общая редакция Л.В.Куликова. – СПб.: Питер. - 2001.
4. *Виллюнас В.К.* Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
5. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. В 2 т. – М.: Педагогика, 1986.
6. *Хрестоматия по психологи личности: в 2 т.* / Под ред.. Д.Я. Райгородского. – Самара, 1999.

РОЗДІЛ 7 ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ

7.1. Опитувальник Міні-мульти (скорочений варіант Міннесотського багатовимірного особистісного переліку ММРІ)

(див. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие.* – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – С. 260 – 269)

ММРІ був запропонований американськими психологами в 40–50 роках. Адаптація була проведена в СРСР в 60-х роках в інституті ім.В.М.Бехтерева Ф.Б.Березіним і М.П.Мірошниковим.

Опитувальник Міні-мульти є скорочений варіант ММРІ, містить 71 питання, 11 шкал, з них 3 – оцінні. Перші 3 оцінних шкали вимірюють щирість досліджуваного, міру достовірності результатів тестування і величину корекції, що вноситься надмірною обережністю. Останні 8 шкал є базисними і оцінюють властивості особистості. **Перша шкала** вимірює властивість особистості досліджуваного за *ас-тено-невротичним* типом. **Друга шкала** говорить про схильність досліджуваного до *соціопатичного* варіанту розвитку особистості. **П'ята шкала** в цьому варіанті опитувальника не використовується, після четвертої шкали слідує шоста. **Шоста шкала** характеризує *образливість* досліджуваного, його схильність до *афектних реакцій*. **Сьома шкала** призначена для діагностики *недовірливого* типу особистості, схильного до сумнівів. **Восьма шкала** визначає ступінь *емоційної відчуженості*, складність встановлення соціальних контактів. **Дев'ята шкала** показує близькість до *гіпертичного* типу особистості, вимірює активність і збудливість.

Текст опитувальника

1. У вас хороший апетит?
2. Вранці ви зазвичай відчуваєте, що виспалися і відпочили.
3. У вашому повсякденному житті маса інтересного.
4. Ви працюєте з великою напругою.
5. Часом вам приходять в голову такі нехороші думки, що про них краще не розповідати.
6. У вас дуже рідко буває запор.
7. Іноді вам дуже хотілося назавжди піти з дому.
8. Часом у вас бувають напади нестримного сміху або плачу.
9. Часом вас турбує нудота і позиви на блювоту.
10. У вас таке враження, що вас ніхто не розуміє.
11. Іноді вам хочеться вилятися.
12. Кожного тижня вам сняться кошмари.

13. Вам важче зосередитися, чим більшості людей.
14. З вами відбувалися (або відбуваються) дивні речі.
15. Ви досягли б в житті набагато більшого, якби люди не були настроєні проти вас.
16. У дитинстві Ви у свій час здійснювали крадіжки.
17. Бувало, що по декілька днів, тижнів або цілих місяців Ви нічим не могли зайнятися, тому що важко було змусити себе включитися в роботу.
18. У Вас переривистий і неспокійний сон.
19. Коли ви знаходитеся серед людей, вам чуються дивні речі.
20. Більшість людей, що знають Вас, не вважають Вас неприємною людиною.
21. Вам часто доводилося підкорятися кому-небудь, хто знав менше Вас.
22. Більшість людей задоволена своїм життям більш, ніж Ви.
23. Дуже багато хто перебільшує свої нещастя, щоб добитися співчуття і допомоги.
24. Іноді Ви сердитесь.
25. Вам безумовно не вистачає упевненості в собі.
26. У вас часто буває відчуття, неначе Ви зробили щось неправильне або нехороше.
27. У Вас може погіршати самопочуття і здоров'я, якщо люди критикують Вас, вимагають від Вас дуже багато чого.
28. Зазвичай Ви задоволені своєю долею.
29. Деякі так люблять командувати, що Вам хочеться все зробити наперекір, хоча Ви знаєте, що вони мають рацію.
30. Ви вважаєте, що проти Вас щось замишляють.
31. Більшість людей здатна добиватися вигоди не зовсім чесним шляхом.
32. Вас часто турбує шлунок.
33. Часто Ви не можете зрозуміти, чому напередодні Ви були у поганому настрої і роздратовані.
34. Часом Ваші думки текли так швидко, що Ви не встигали їх висловлювати.
35. Ви вважаєте, що Ваше сімейне життя не гірше, ніж у більшості Ваших знайомих.
36. Часом Ви упевнені у власній даремності.
37. Останніми роками Ваше самопочуття було в основному хорошим.
38. У Вас бували періоди, під час яких Ви щось робили і потім не могли пригадати, що саме.

39. Ви вважаєте, що вас часто незаслужено карали
40. Ви ніколи не відчували себе краще, ніж тепер.
41. Вам байдуже, що думають про вас інші.
42. З пам'яттю у Вас все благополучно.
43. Вам важко підтримувати розмову з людиною, з якою Ви тільки що познайомилися.
44. Велику частину часу Ви відчуваєте загальну слабкість.
45. У Вас рідко болить голова.
46. Іноді Вам бувало важко зберегти рівновагу при ходьбі.
47. Не всі Ваші знайомі Вам подобаються.
48. Є люди, які намагаються вкрати Ваші ідеї і думки.
49. Ви вважаєте, що здійснювали вчинки, які не можна пробачити.
50. Ви вважаєте, що Ви дуже соромливі.
51. Ви майже завжди про що-небудь турбуєтеся.
52. Ваші батьки часто не схвалювали Ваших знайомств.
53. Іноді Ви трохи розпускаєте плітки.
54. Часом Ви відчуваєте, що Вам незвичайно легко ухвалювати рішення.
55. У Вас буває сильне серцебиття, і Ви часто задихаєтеся.
56. Ви запальні, але відхідливі.
57. У Вас бувають періоди такого неспокою, що важко усидіти на місці.
58. Ваші батьки і інші члени сім'ї часто прискіпуються до Вас.
59. Ваша доля нікого особливо не цікавить.
60. Ви не засуджуєте людини, яка не проти скористатися в своїх інтересах помилками іншого.
61. Іноді Ви повні енергії.
62. За останній час у Вас погіршав зір.
63. Часто у Вас дзвенить або шумить у вухах.
64. У Вашому житті були випадки (можливо, тільки один), коли Ви відчували, що на Вас діють гіпнозом.
65. У Вас бувають періоди, коли Ви незвично веселі без особливої причини.
66. Навіть знаходячись в компанії, Ви зазвичай відчуваєте себе самотньо.
67. Ви вважаєте, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей.
68. Ви відчуваєте гостріше, ніж більшість інших людей.
69. Часом Ваша голова працює як би повільніше, ніж зазвичай.
70. Ви часто розчаровуєтеся в людях.
71. Ви зловживали спиртними напоями.

До методики додається бланк, де на одній стороні фіксуються відповіді досліджуваного. Якщо досліджуваний згоден з твердженням, то в клітці з номером питання він ставить знак «+» («так», «вірно»), якщо не

згоден – знак «–» («ні», «невірно»). На зворотному боці бланка експериментатор буде профіль особистості досліджуваного з урахуванням значення шкали корекцій, додаючи до вказаних в бланку шкал відповідне значення шкали корекції. Таблиця цих значень приведена на бланку.

Значення шкали К додається до базисних шкал № 1, 4, 7, 8, 9.

Наприклад: якщо за шкалою К отримано 9 балів, то до значення шкали №1, виходячи з таблиці, додають 5 балів, до значення шкали № 4 – 4 бали, до значень шкал № 7 і № 8 по 9 балів, до значення шкали № 9 – 2 бали.

Опис шкал

Школа неправди (L) – оцінює щирість досліджуваного.

Шкала достовірності (F) – виявляє недостовірні відповіді: чим більше значення за цією шкалою, тим менш достовірні результати.

Шкала корекції (K) – згладжує спотворення, що вносяться надмірною обережністю і контролем досліджуваного під час тестування. Високі показники за цією шкалою говорять про неусвідомлений контроль поведінки. Шкала (K) використовується для корекції базисних шкал, які залежать від її величини.

БЛАНК ТЕСТУ

Прізвище І. Б. _____ Вік _____ Стать _____

Освіта _____ Дата _____

(поряд з номером при відповіді «вірно» закреслюйте літеру «В», при відповіді «невірно» – літеру «Н»)

V1H	V21H	V41H	V61H	H
V2H	V22H	V42H	V62H	L
V3H	V23H	V43H	V63H	F
V4H	V24H	V44H	V64H	K
V3H	V25H	V45H	V65H	1
V6H	V26H	V46H	V66H	2
V7H	V27H	V47H	V67H	3
V8H	V28H	V48H	V68H	4
V9H	V29H	V49H	V69H	6
V10H	V30H	V50H	V70H	7
V11H	V31H	V51H	V71H	8
V12H	V32H	V52H		9
V13H	V33H	V53H		
V14H	V34H	V54H		
V15H	V35H	V55H		
V16H	V36H	V56H		
V17H	V37H	V57H		
V18H	V38H	V58H		
V19H	V39H	V59H		
V20H	V40H	V60H		

Базисні шкали.

1. **Іпохондрія (Hs)**. Близькість досліджуваного до астено-невротичного типу. Досліджувані з високими оцінками повільні, пасивні, приймають все на віру, покірні власті, поволі пристосовуються, погано переносять зміну обстановки, легко втрачають рівновагу в соціальних конфліктах.

2. **Депресія (D)**. Високі оцінки мають чутливі, сенситивні особи, схильні до тривоги, боязкі, соромливі. У справах вони старанні, добросовісні, високоморальні і обов'язкові, але не здатні ухвалити рішення самостійно, немає впевненості в собі, при щонайменших невдачах вони впадають у відчай.

3. **Істерія (Hy)**. Виявляє осіб, які схильні до неврологічних захисних реакцій конверсійного типу. Вони використовують симптоми соматичного захворювання як засіб уникнення відповідальності. Всі проблеми вирішуються відходом в хворобу. Головною особливістю таких людей є прагнення здаватися більше, значніше, ніж є насправді, прагнення звернути на себе увагу в що б те не стало, жадання захоплення. Почуття таких людей поверхневі і інтереси неглибокі.

4. **Психопатія (Pd)**. Високі оцінки за цією шкалою свідчать про соціальну дезадаптацію, такі люди агресивні, конфліктні, нехтують соціальними нормами і цінностями. Настрій у них нестійкий, вони образливі, збудливі і чутливі. Можливий тимчасовий підйом за цією шкалою, викликаний якою-небудь причиною.

6. **Паранойяльність (Pa)**. Основна риса людей з високими показниками за цією шкалою – схильність до формування надцінних ідей. Це люди односторонні, агресивні і злопам'ятні. Хто не згоден з ними, хто думає інакше, той або дурна людина, або ворог. Свої погляди вони активно насаджують, тому мають часті конфлікти з оточуючими. Власні навіть невеликі успіхи вони завжди переоцінюють.

7. **Психастенія (Pt)**. Діагностує осіб з недовірливим типом характеру, яким властиві тривожність, боязливість, нерішучість, постійні сумніви.

8. **Шизоїдність (Se)**. Особам з високими показниками за цією шкалою властивий шизоїдний тип поведінки. Вони здатні тонко відчувати і сприймати абстрактні образи, але повсякденні радощі і жаль не викликають у них емоційного відгуку. Таким чином, загальною рисою шизоїдного типу є поєднання підвищеної чутливості з емоційною холодністю і відчуженістю в міжособистісних стосунках.

9. **Гіпотонія (Ma)**. Для осіб з високими оцінками за цією шкалою характерний піднесений настрій незалежно від обставин. Вони акти-

вні, діяльні, енергійні і життєрадісні. Вони люблять роботу з частими змінами, охоче контактують з людьми, проте їхні інтереси поверхневі і нестійкі, їм не вистачає витримки і наполегливості.

Високими оцінками по всіх шкалах, після побудови профілю особистості, є оцінки, що **перевищують 70**. **Низькими оцінками** вважаються оцінки **нижче 40**.

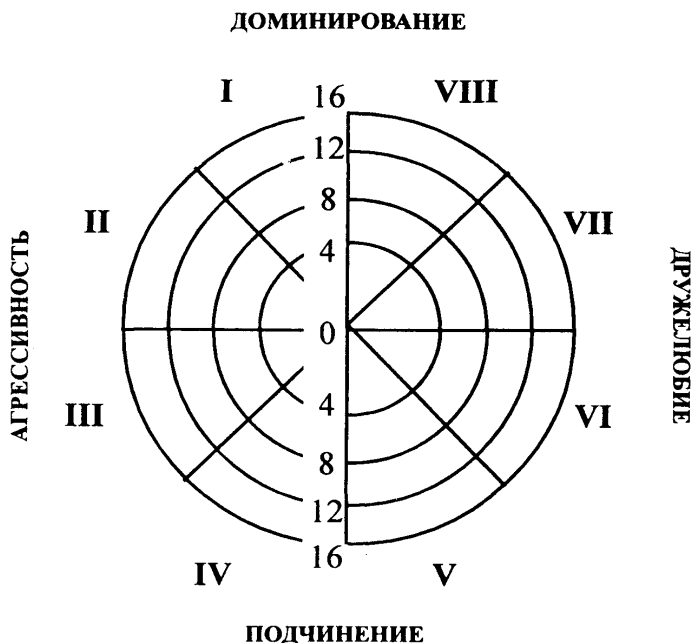
КЛЮЧ

Шкали	Відповіді	№ питання
L	Невірно (Н)	8, 11, 24, 47, 53
F	Н	22, 24, 61
	Вірно (В)	9, 12, 15, 19, 30, 38, 48, 49, 58, 59, 64, 71
K	Н	11, 23, 31, 33, 34, 36, 40, 41, 43, 51, 56, 61, 68, 67, 69, 70
1 (Ns)	Н	1, 2, 6, 37, 48
	В	9, 18, 26, 32, 44, 46, 55, 62, 63
2(D)	Н	1, 3, 6, 11, 28, 37, 40, 42, 60, 65, 61
	В	9, 13, 11, 18, 22, 25, 36, 44
3(Hy)	Н	1, 2, 3, 11, 23, 28, 29, 31, 33, 35, 37, 40, 41, 43, 45, 50, 56
	В	9, 13, 18, 26, 44, 46, 55, 57, 62
4 (Pd)	Н	3, 28, 34, 35, 41, 43, 50, 65
	В	7, 10, 13, 14, 15, 16, 22, 27, 52, 58, 71
6 (Pa)	Н	28, 29, 31, 67
	В	5, 8, 10, 15, 30, 39, 63, 64, 66, 68
7 (Pt)	Н	2, 3, 42
	В	5, 8, 13, 17, 22, 25, 27, 36, 44, 51, 57, 66, 68
8(Se)	Н	3, 42
	В	8, 7, 8, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 30, 38, 39, 46, 57, 63, 64, 66
9 (Ma)	Н	43
	В	4, 7, 8, 21, 29, 34, 38, 39, 54, 57, 60

7. 2. Тест Т.Лірі

(див. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие.* – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – С. 408 – 418)

Методика створена Т.Лірі, Р.Лефоржем, Р.Сазеком в 1954 р. і призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе і ідеальне «Я», а також для вивчення взаємин в малих групах.

При дослідженні міжособистісних стосунків найчастіше виділяються два чинники: домінування-підпорядкування і дружелюбність-агресивність. Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття.

Для відображення основних соціальних орієнтацій (типів ставлення, варіантів міжособистісних стосунків) Т.Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на 8 секторів (октанти).

Типи ставлення до оточуючих

I. Авторитарний

13 - 16 – диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особи, яка лідирує у всіх видах групової діяльності. Всіх наставляє, повчає, у всьому прагне покладатися на свою думку, не уміє приймати поради інших. Оточуючі відзначають цю владність, але визнають її.

9 - 12 – домінантний, енергійний, компетентний, авторитетний лідер, успішний в справах, любить давати поради, вимагає до себе пошани.

0 - 8 – упевнена в собі людина, але не обов'язково лідер, завзята і наполеглива.

II. Егоїстичний

13 - 16 – прагне бути над всіма, але одночасно в стороні від всіх, самозакоханий, обачливий, незалежний, себелюбний. Труднощі перекладає на оточуючих, сам ставиться до них декілька відчужено, хвалькуватий, самовдоволений, зарозумілий.

0 - 12 – егоїстичні риси, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

III. Агресивний

13 - 16 – жорсткий і ворожий по відношенню до оточуючих, різкий, жорсткий, агресивність може доходити до асоціальної поведінки.

9 - 12 – вимогливий, прямолінійний, відвертий, суворий і різкий в оцінці інших, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, глузливий, іронічний, дратівливий.

0 - 8 – упертий, наполегливий, наполегливий і енергійний.

IV. Підозрілий

13 - 16 – відчужений по відношенню до ворожого і злобного світу, підозрілий, образливий, схильний до сумніву у всьому, злопам'ятний, постійно на всіх скаржить, всім незадоволений (шизоїдний тип характеру).

9 - 12 – критичний, нетовариський, зазнає труднощі в інтерперсональних контактах із-за невпевненості в собі, підозрілості і боязні поганого ставлення, замкнутий, скептичний, розчарований в людях, скритний, свій негативізм проявляє у вербальній агресії.

0 - 8 – критичний по відношенню до всіх соціальних явищ і навколишніх людей.

V. Підпорядковуваний

13 - 16 – покірний, схильний до самоприниження, слабовільний, схильний поступатися всім і у всьому, завжди ставить себе на останнє місце і засуджує себе, приписує собі провину, пасивний, прагне знайти опору в кому-небудь сильнішому.

9 - 12 – соромливий, покірливий, легко бентежить, схильний підкорятися сильнішому без урахування ситуації.

0 - 8 – скромний, боязкий, поступливий, емоційно стриманий, здатний підкорятися, не має власної думки, слухняно і чесно виконує свої обов'язки.

VI. Залежний

13 - 16 – дуже невпевнений в собі, має нав'язливі страхи, побоювання, турбується по будь-якому приводу, тому залежний від інших, від чужої думки.

9 - 12 – слухняний, боязливий, безпорадний, не уміє проявити опір, широко вважає, що інші завжди мають рацію.

0 - 8 – конформний, м'який, чекає допомоги і порад, довірливий, схильний до захоплення оточуючими, ввічливий.

VII. Доброзичливий

9 - 16 – доброзичливий і люб'язний зі всіма, орієнтований на прихвально і соціальне схвалення, прагне задовольнити вимоги всіх, "бути хорошим" для всіх без урахування ситуації, прагне до цілей мікрогрупи, має розвинені механізми витіснення і придушення, емоційно лабільний (істероїдний тип характеру).

0-8 – схильний до співпраці, кооперації, гнучкий і компромісний при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, прагне бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформний, слідує умовам, правилам і принципам "хорошого тону" у взаєминах з людьми, ініціативний ентузіаст в досягненні цілей групи, прагне допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання і любов, товариський, проявляє теплоту і дружелюбність у стосунках.

VIII. Альтруїстичний

9 - 16 – гіпервідповідальний, завжди приносить в жертву свої інтереси, прагне допомогти і співчувати всім, нав'язливий в своїй допомозі і дуже активний по відношенню до оточуючих, приймає на себе відповідальність за інших (може бути тільки зовнішня "маска", що приховує особу протилежного типу).

0 - 8 – відповідальний по відношенню до людей, делікатний, м'який, добрий, емоційне ставлення до людей проявляє в співчутті, симпатії, турботі, ласці, уміє підбадьорити і заспокоїти оточуючих, безкорисливий і чуйний.

1. Уміє подобатися
2. Робить враження на навколишніх
3. Уміє розпоряджатися, наказувати
4. Уміє наполягти на своєму
5. Має почуття гідності
6. Незалежний
7. Здатний сам подбати про себе
8. Може виявити байдужність
9. Здатний бути суворим
10. Строгий, але справедливий
11. Може бути щирим
12. Критичний до інших
13. Любить поплакатися
14. Часто сумний
15. Здатний виявляти недовіру
16. Часто розчаровується
17. Здатний бути критичним до себе
18. Здатний визнати свою неправоту
19. Охоче підкоряється
20. Покладливий
21. Вдячний
22. Захоплюється і схильний до наслідування
23. Поважає інших
24. Шукаючий схвалення
25. Здатний до співробітництва, взаємодопомоги
26. Прагне бути поступливим з іншими
27. Доброзичливий
28. Уважний і ласкавий
29. Делікатний
30. Підбадьорливий
31. Чуйний до закликів до допомоги
32. Безкорисливий
33. Здатний викликати замилювання
34. Користується у других повагою
35. Має талант керівника
36. Любить відповідальність
37. Упевнений у собі
38. Самовпевнений і напористий
39. Діловитий, практичний
40. Суперничає
41. Стійкий і крутий, де треба

42. Невблаганний і безсторонній
43. Дратівливий
44. Відкритий і прямолінійний
45. Не терпить, щоб ним командували
46. Скептичний
47. На нього важко зробити враження
48. Уразливий, педантичний
49. Легко бентежить
50. Невпевнений у собі
51. Поступливий
52. Скромний
53. Часто удається до допомоги інших
54. Дуже шанує авторитети
55. Охоче приймає поради
56. Довірливий і прагне радувати інших
57. Завжди люб'язний в обходженні
58. Дорожить думкою навколишніх
59. Товариський і злагідний
60. Добросердий
61. Добрий, вселяє упевненість
62. Ніжний, м'якосердий
63. Любить піклуватися про інших
64. Щедрий
65. Любить давати поради
66. Робить враження значущості
67. Начальницькі-наказовий
68. Владний
69. Хвалькуватий
70. Гордовитий і самовдоволений
71. Думає тільки про себе
72. Хитрий
73. Нетерпимий до помилок інших
74. Розважливий
75. Відвертий
76. Часто недружелюбний
77. Озлоблений
78. Скаржник
79. Ревнивий
80. Довго пам'ятає образи
81. Схильний до самобичування
82. Соромливий
83. Безініціативний

84. Лагідний
85. Залежний, несамостійний
86. Любить підкорятися
87. Надає іншим можливість приймати рішення
88. Легко потрапляє в халепу
89. Легко піддається впливові друзів
90. Готовий довіритися кожному
91. Прихильний до всіх без розбору
92. Усім симпатизує
93. Прощає все
94. Переповнений надмірним співчуттям
95. Великодушний і терпимий до недоліків
96. Прагне допомогти кожному
97. Прагнучий до успіху
98. Очікує замилювання від кожного
99. Розпоряджається іншими
100. Деспотичний
101. Ставиться до навколишніх з почуттям переваги
102. Марнолюбний
103. Егоїстичний
104. Холодний, черствий
105. Уїдливи́й, глузливи́й
106. Злий, жорстокий
107. Часто гнівливий
108. Байдужий
109. Злопам'ятний
110. Проникнутий духом протиріччя
111. Впертий
112. Недовірливий, підозрілий
113. Боязкий
114. Соромливий
115. Послужливий
116. М'якотілий
117. Майже нікому не заперечує
118. Нав'язливий
119. Любить, щоб його опікували
120. Надмірно довірливий
121. Прагне заслужити прихильність кожного
122. З усіма погоджується
123. Завжди з усіма дружелюбний
124. Всіх любить
125. Занадто поблажливий до навколишніх

126. Намагається утішити кожного
127. Піклується про інших в ущерб собі
128. Псує людей надмірною добротою

Ключ до опитувальника

1 октант

1 2 3 4 33 34 35 36 65 66 67 68 97 98 99 100

2 октант

5 6 7 8 37 38 39 40 69 70 71 72 101 102 103 104

3 октант

9 10 11 12 41 42 43 44 73 74 75 76 105 106 107 108

4 октант

13 14 15 16 45 46 47 48 77 78 79 80 109 110 111 112

5 октант

17 18 19 20 49 50 51 52 81 82 83 84 113 114 115 116

6 октант

21 22 23 24 53 54 55 56 85 86 87 88 117 118 119 120

7 октант

25 26 27 28 57 58 59 60 89 90 91 92 121 122 123 124

8 октант

29 30 31 32 61 62 63 64 93 94 95 96 125 126 127 128

7. 3. Індекс життєвого стилю (LSI)

Прочитайте наступні твердження. Ці твердження описують почуття, які людина ЗАЗВИЧАЙ переживає, або дії, які вона ЗАЗВИЧАЙ здійснює. Якщо твердження Вам не відповідає, поставте знак «х» в розділі, позначеному «НІ». Якщо твердження Вам відповідає, поставте знак «х» в розділі «ТАК», в місці, позначеному круглою дужкою.

1. Я дуже легка людина і зі мною легко ужитися.
2. Коли я хочу чого-небудь, я ніяк не можу дочекатися, коли це отримаю.
3. Завжди існувала людина, на яку я хотів би бути схожим.
4. Люди не вважають мене емоційною людиною.
5. Я виходжу з себе, коли дивлюся фільми непристойного змісту.
6. Я рідко пам'ятаю свої сни.
7. Мене дратують люди, які всіма навколо командують.
8. Іноді у мене з'являється сильне бажання пробити стіну кулаком.

9. Мене дратує той факт, що люди дуже багато задаються.
10. У мріях я завжди в центрі уваги.
11. Я людина, яка ніколи не плаче.
12. Необхідність користуватися суспільним туалетом примушує мене здійснювати над собою зусилля.
13. Я завжди готовий вислухати обидві сторони під час суперечки.
14. Мене легко вивести з себе.
15. Коли хто-небудь штовхає мене в натовпі, я відчуваю що готовий штовхнути його у відповідь.
16. Багато що в мені людей захоплює.
17. Я вважаю, що краще гарненько обдумати що-небудь до кінця, чим шаленіти.
18. Я багато хворію.
19. У мене погана пам'ять на обличчя.
20. Коли мене відкидають, у мене з'являються думки про самогубство.
21. Коли я чую сальність, я дуже бентежуся.
22. Я завжди бачу світлу сторону речей.
23. Я ненавиджу злобних людей.
24. Мені важко позбавитися від чого-небудь, що належить мені.
25. Я насилу запам'ятовую імена.
26. У мене схильність до зайвої імпульсивності.
27. Люди, які добиваються свого криком, викликають у мене огиду.
28. Я вільний від забобонів.
29. Мені украй необхідно, щоб люди говорили мені про мою сексуальну привабливість.
30. Коли я збираюся в поїздку, я планую кожну деталь заздалегідь.
31. Іноді мені хочеться, щоб атомна бомба зруйнувала весь світ.
32. Порнографія огидна.
33. Коли я чим-небудь засмучений, я багато їм.
34. Люди мені ніколи не набридають.
35. Багато що зі свого дитинства я не можу пригадати.
36. Коли я збираюся у відпустку, я зазвичай беру з собою роботу.
37. У своїх фантазіях я здійснюю великі вчинки.
38. В більшості своїй люди дратують мене, оскільки вони дуже егоїстичні.
39. Дотик до чого-небудь ослизлomu, слизькому викликає у мене огиду.
40. Якщо хто-небудь набридає мені, я не говорю це йому, а праг-

ну виразити свою незадоволеність кому-небудь іншому.

41. Я вважаю, що люди обведуть Вас навколо пальця, якщо Ви не будете обережні.

42. Мені вимагається багато часу, щоб розгледіти погані якості в інших людях.

43. Я ніколи не хвилююся, коли читаю або чую про яку-небудь трагедію.

44. У суперечці я зазвичай логічніший, ніж інша людина.

45. Мені абсолютно необхідно чути компліменти.

46. Безладність огидна.

47. Коли я веду машину, у мене іноді з'являється сильне бажання штовхнути іншу машину.

48. Іноді, коли у мене що-небудь не виходить, я злюся.

49. Коли я бачу кого-небудь в крові, це мене майже не турбує.

50. У мене псується настрої, і я гарячуся, коли на мене не звертають увагу.

51. Люди говорять мені, що я всьому вірю.

52. Я ношу одяг, який приховує мої недоліки.

53. Мені дуже важко користуватися непристойними словами.

54. Мені здається, я багато сперечаюся з людьми.

55. Мене відштовхує від людей те, що вони нещирі.

56. Люди говорять мені, що я дуже неупереджений у всьому.

57. Я знаю, що мої моральні стандарти вищі, ніж у більшості інших людей.

58. Коли я не можу справитися з чим-небудь я готовий заплакати.

59. Мені здається, що я не можу виразити свої емоції.

60. Коли хто-небудь штовхає мене, я шаленію.

61. Те, що мені не подобається, я викидаю з голови.

62. Я дуже рідко переживаю почуття прихильності.

63. Я терпіти не можу людей, які завжди прагнуть бути в центрі уваги.

64. Я багато що колекціоную.

65. Я працюю наполегливіше, ніж більшість людей, для того, щоб добитися результатів в області, яка мене цікавить.

66. Звуки дитячого плачу не турбують мене.

67. Я буваю так сердитий, що мені хочеться крушити все навколо.

68. Я завжди оптимістичний.

69. Я багато брешу.

70. Я більше прив'язаний до самого процесу роботи, чим до від-

носин, які складаються навколо неї.

71. В основному люди нестерпні.

72. Я б ні за що не пішов на фільм, в якому дуже багато сексуальних сцен.

73. Мене дратує те, що людям не можна довіряти.

74. Я робитиму все, щоб справити хороше враження.

75. Я не розумію деяких своїх вчинків.

76. Я над силу дивлюся кінокартини, в яких багато насильства.

77. Я думаю, що ситуація в світі набагато краще, ніж більшість людей думають.

78. Коли у мене невдача, я не можу стримати поганого настрою.

79. То, як люди одягаються зараз на пляжі, непристойно.

80. Я не дозволяю своїм емоціям захоплювати мене.

81. Я завжди планую найгірше, з тим, щоб не бути захопленим зненацька.

82. Я живу так добре, що багато людей хотіли б опинитися в моєму положенні.

83. Якось я був такий сердитий, що сильно саднув по чомусь і випадково поранив себе.

84. Я відчуваю огиду, коли стикаюся з людьми низького морального рівня.

85. Я майже нічого не пам'ятаю про свої перші роки в школі.

86. Коли я засмучений, я мимоволі поступаю як дитина.

87. Я вважаю за краще більше говорити про свої думки, чим про свої почуття.

88. Мені здається, що я не можу закінчити нічого з того, що почав.

89. Коли я чую про жорстокості, це не хвилює мене.

90. У моїй сім'ї майже ніколи не суперечать один одному.

91. Я багато кричу на людей.

92. Ненавиджу людей, які топчуть інших, щоб просунути вперед.

93. Коли я засмучений, я часто напиваюся.

94. Я щасливий, що у мене менше проблем, ніж у більшості людей.

95. Коли що-небудь турбує мене, я сплю більш ніж зазвичай

96. Я знаходжу огидним, що більшість людей брешуть, для того, щоб добитися успіху.

97. Я говорю багато непристойних слів.

Ключ до тесту відповідає шапці таблиці, тобто шкалам від А до Н

А – диспозиція манії, мах балів 13, один бал 7,692%

В – диспозиція істерії, мах балів 12, один бал 8,333%

С – агресивна диспозиція, мах балів 14, один бал 7,142%

Д – диспозиція психопатії, мах балів 10, один бал 10%

Е – депресивна диспозиція, мах балів 13, один бал 7,692%

F – параноїдна диспозиція, мах балів 13, один бал 7,692%

G – пасивна диспозиція, мах балів 12, один бал 8,333%

Н – обсессивна диспозиція, мах балів 10, один бал 10%

Далі отримувані сирі бали (шляхом множення на відсоток одного балу відповідної диспозиції) переводяться у відсотки, диспозиції порівнюються по вираженості, і будується індивідуальний профіль досліджуваного.

Бланк та ключ до тесту ІЖС

Відповідь	НІ	ТАК							
		А	В	С	Д	Е	F	G	Н
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1		()							
2				()					
3					()				
4								()	
5									()
6			()						
7						()			
8							()		
9						()			
10					()				
11			()						
12									()
13								()	
14				()					
15							()		
16		()							
17								()	
18				()					
19			()						
20							()		
21									()
22		()							
23						()			
24					()				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
25			()						
26				()					
27						()			
28		()							
29					()				
30								()	
31							()		
32									()
33				()					
34		()							
35			()						
36								()	
37					()				
38						()			
		A	B	C	D	E	F	G	H
39									()
40							()		
41						()			
42		()							
43			()						
44								()	
45					()				
46									()
47							()		
48				()					
49			()						
50				()					
51		()							
52					()				
53									()
54							()		
55						()			
56								()	
57									()
58				()					
59			()						
60							()		
61		()							
62								()	
63						()			
64					()				
65					()				
66			()						

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
67							()		
68		()							
69				()					
70								()	
71						()			
72									()
73						()			
74					()				
75			()						
76							()		
77		()							
78				()					
79									()
80								()	
81								()	
82		()							
83							()		
84						()			
85			()						
86				()					
87								()	
88				()					
89			()						
90		()							
91							()		
92						()			
93				()					
94		()							
95				()					
96						()			
97							()		

7.4. Опитувальник афіліації

(див. *Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., Изд-во Института психотерапии, 2005. – С. 95 – 98*)

Під афіліацією розуміється потреба людини у встановленні, збереженні і зміцненні добрих стосунків з людьми. Індивід, що має цю потребу, не тільки постійно прагне до людей і переживає задоволення від емоційно позитивного спілкування з ними, але в людських стосунках бачить один з головних сенсів життя. Іноді ця потреба стає для людини настільки значущою, що переважає останні.

Інструкція

Вам пропонується декілька десятків суджень, ознайомившись з якими необхідно виразити ступінь своєї згоди з кожним з них за допомогою наступної шкали:

- + 3 – повністю згоден
- + 2 – згоден
- + 1 – швидше згоден, чим не згоден
- 0 – і так, і ні
- 1 – швидше не згоден, чим згоден
- 2 – не згоден
- 3 – повністю не згоден.

Опитувальник оцінює дві мотиваційні тенденції, які функціонально взаємозв'язані з потребою афіліації: прагнення до людей і боязнь бути знехтуваним.

Шкала тесту для оцінки сили прагнення до людей

1. Я легко сходжуся з людьми.
2. Коли я засмучений, то зазвичай більше вважаю за краще бути серед людей, чим залишатися одному.
3. Якби мені довелося вибирати, то я б вважав за краще, щоб мене вважали здібним і кмітливим, а не доброзичливим і товариським.
4. Я потребую близьких друзів менше, ніж більшість людей.
5. Я часто і охоче говорю з людьми про свої переживання.
6. Від хорошого фільму або книги я отримую більше задоволення, чим від хорошої компанії.
7. Мені подобається мати якомога більше друзів.
8. Я швидше вважав би за краще провести свій відпочинок далеко від людей, чим на людному курорті.
9. Я думаю, що більшість людей славу і шану цінують більше, ніж дружбу.

10. Я віддав би перевагу самостійній роботі у порівнянні з колективною.

11. Зайва відвертість з друзями може пошкодити.

12. Коли я зустрічаю на вулиці знайомого, я завжди прагну перекинутися з ним парою слів, а не просто пройти мимо, поздоровавшись.

13. Незалежність і свободу від особистих прихильностей я вважаю менш важливими, чи міцні дружні зв'язки .

14. Я відвідую компанії і вечірки тому, що це хороший спосіб завести друзів.

15. Якщо мені потрібно прийняти важливе рішення, то я швидше пораджуся з друзями, чим стану обдумувати його один.

16. Я не довіряю дуже відкритому прояву відчуттів.

17. У мене багато близьких друзів.

18. Коли я знаходжуся з незнайомими людьми, мені зовсім не важливо, подобаюся я ним чи ні.

19. Я віддаю перевагу груповим іграм і розвагам у порівнянні з індивідуальними.

20. Емоційно відкриті люди привертають мене більше, ніж зосереджені і серйозні.

21. Я швидше віддам перевагу цікавій книзі або сходжу в кіно, чим проведу час на вечірці.

22. Подорожуючи, я більше люблю спілкуватися з людьми, чим просто насолоджуватися видами і відвідувати визначні пам'ятки одному.

23. Мені легко вирішити важку проблему, коли я обдумую її один, чим тоді, коли я її обговорюю з друзями.

24. Я вважаю, що у важких життєвих ситуаціях швидше потрібно розраховувати на свої сили, чим сподіватися на допомогу друзів.

25. Навіть у товаристві друзів важко повністю відвернутися від турбот і термінових справ.

26. Опинившись на новому місці, я швидко набуваю нового кола знайомих.

27. Вечір, проведений за улюбленим заняттям, привертає мене більше, ніж спілкування з людьми.

28. Я уникаю дуже близьких стосунків з людьми, щоб не втратити особисту свободу.

29. Коли у мене поганий настрій, я швидше прагну не показувати оточуючим свої почуття, чим намагатися з ким-небудь поділитися ними.

30. Я люблю бути в товаристві і завжди радий провести час в хорошій компанії.

Шкала тесту для оцінки боязні бути знехтуваним

1. Я соромлюся йти в малознайому компанію.
2. Якщо вечірка мені не подобається, я все одно не йду першим.
3. Мене б дуже зачепило, якби мій близький друг почав суперечити мені при сторонніх людях.
4. Я прагну менше спілкуватися з людьми критичного складу розуму.
5. Зазвичай я легко сходжуся з незнайомими людьми.
6. Я не відмовлюся піти в гості через те, що там будуть люди, які мене не люблять.
7. Коли два моїх друга сперечаються, я вважаю за краще не втручатися в їх суперечку, навіть якщо з кимось з них не згоден.
8. Якщо я попрошу когось піти зі мною, а він мені відмовить, то я не зважуся попросити його знову.
9. Я обережний у вислові своєї думки, поки добре не дізнаюся людини.
10. Якщо під час розмови я чогось не зрозумів, то краще промовчу, чим перерву того, хто говорить, і попрошу повторити сказане.
11. Я відкрито критикую людей і чекаю від них того ж.
12. Мені важко говорити людям «ні».
13. Я все ж таки можу отримати задоволення від вечірки, навіть якщо бачу, що одягнений не відповідно ситуації.
14. Я хворобливо сприймаю критику в свою адресу.
15. Якщо я не подобаюся комусь, то прагну уникати цієї людини.
16. Я не соромлюся звертатися до людей за допомогою.
17. Я рідко суперечу людям з боязні їх зачепити.
18. Мені часто здається, що незнайомі люди дивляться на мене критично.
19. Всякий раз, коли мені належить йти в незнайому компанію, я вважаю за краще брати з собою друга.
20. Я часто говорю те, що думаю, навіть якщо це неприємно співбесідникові.
21. Я легко освоююся в новому колективі.
22. Часом у мене виникає почуття, що я нікому не потрібний.
23. Я довго переживаю, якщо стороння людина невтішно висловила в мою адресу.
24. Я ніколи не відчуваю себе самотнім в компанії.
25. Мене дуже легко зачепити, навіть якщо це не помітно з боку.
26. Після зустрічі з новою людиною мене зазвичай мало хвилює, чи правильно я поведився.

27. Коли мені необхідно за чимось звернутися до офіційної особи, я майже завжди очікую, що мені відмовлять.

28. Коли потрібно попросити продавця показати вподобану мною річ, то я відчуваю себе ніяково.

29. Якщо я незадоволений тим, як поводитьься мій знайомий, я зазвичай прямо указую йому на це.

30. Якщо в транспорті я сиджу, мені здається, що люди дивляться на мене з докором.

31. Опинившись в незнайомій компанії, я швидше включаюся в бесіду, чим залишаюся осторонь.

32. Я соромлюся просити, щоб мені повернули книгу або яку-небудь іншу річ, зайняту на якийсь час у мене.

Оцінка результатів

По кожній з представлених вище шкал окремо визначається сума балів, отриманих досліджуванним. Для цього користуються ключем і перекладними оцінними шкалами, представленими нижче.

Ключ до шкали «**прагнення до людей**»: +1, +2, -3, -4, +5, -6, +7, -8, -9, -10, -11, +12, -13, +14, +15, -16, +17, -18, -19, +20, -21, +22, -23, -24, -25, +26, -27, -28, -29, +30.

Ключ до шкали «**боязнь бути знехтуваним**»: +1, +2, +3, +4, -5, -6, +7, +8, +9, +10, -11, +12, -13, +14, +15, -16, +17, +18, +19, -20, -21, +22, +23, -24, +25, -26, +27, +28, -29, +30, -31, +32.

Для визначення суми балів за кожною шкалою використовується наступна процедура. Пунктам опитувальника, поміченим в ключі знаками «+», приписуються бали відповідно до наступної перекладної шкали, де в чисельнику представлені оцінки, дані випробовуваними відповідним думкам, а в знаменнику – ті бали, які повинні отримати ці пункти шкали, і які підсумовуються:

-3	-2	-1	0	1	2	3
1	2	3	4	5	6	7

Пунктам опитувальника, поміченим в ключі знаком «-», так само приписуються бали, але відповідно до іншого співвідношення:

-3	-2	-1	0	1	2	3
7	6	5	4	3	2	1

Висновки про рівень розвитку

Для кожного з досліджуваних окремо встановлюються рівень розвитку мотиву «прагнення до людей» і рівень розвитку мотиву «боязнь бути знехтуваним». При цьому користуються наступною сумарною шкалою:

Сума балів **від 32 до 80** – **низький рівень розвитку даного мотиву.**

Сума балів **від 81 до 176** – **середній рівень розвитку мотиву.**

Сума балів **від 177 до 224** – **високий рівень розвитку мотиву.**

Можливі наступні типи поєднання двох обговорюваних мотивів і способи їх інтерпретації:

1. Високий рівень розвитку мотиву «прагнення до людей», поєднаний з високим рівнем розвитку мотиву «боязнь бути знехтуваним». Індивід, що має таке поєднання обох мотивів, характеризується сильно вираженим внутрішнім конфліктом між прагненням до людей і їх уникненням, який виникає кожного разу, коли йому доводиться зустрічатися з незнайомими людьми.

2. Високий рівень розвитку мотиву «прагнення до людей», поєднаний з низьким рівнем розвитку мотиву «боязнь бути знехтуваним». Така людина активно шукає контактів і спілкування з людьми, переживаючи від цього в основному тільки позитивні емоції.

3. Високий рівень розвитку мотиву «боязнь бути знехтуваним» в сукупності з низьким рівнем розвитку мотиву «прагнення до людей» Індивід, що володіє таким поєднанням обох мотивів, навпаки, активно уникає контактів з людьми, шукає самоти.

4. Низький рівень розвитку обох мотивів. Таке поєднання даних мотиваційних тенденцій характеризує людину, яка, живучи серед людей, спілкуючись з ними, не переживає від цього ні позитивних, ні негативних емоцій і добре себе почуває як серед людей, так і без них.

При середніх значеннях мотиваційних тенденцій «прагнення до людей» і «боязнь бути знехтуваним» нічого визначеної про можливу поведінку людини і його переживаннях, пов'язаних з людськими відносинами, сказати не можна.

7.5. Методика визначення спрямованості особистості Б.Басса
(див. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие.* – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – С. 563 – 569)

За допомогою методики виявляються наступні спрямованості:

1. **Спрямованість на себе (Я)** – орієнтація на пряму винагороду і задоволення безвідносно роботи і співробітників, агресивність в досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність, інтровертованість.

2. **Спрямованість на спілкування (О)** – прагнення за будь-яких умов підтримувати стосунки з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але часто в збиток виконанню конкретних завдань або наданню щирої допомоги людям, орієнтація на соціальне схвалення, залежність від групи, потреба в прихильності і емоційних взаєминах з людьми.

3. **Спрямованість на справу (Д)** – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання роботи якнайкраще, орієнтація на ділову співпрацю, здатність відстоювати на користь справи власну думку, яка корисна для досягнення загальної мети.

Інструкція

1. З відповідей на кожен з пунктів виберіть ту, яка краще всього виражає Вашу точку зору з даного питання. Можливо, що якісь з варіантів відповідей здадуться Вам рівноцінними. Проте, ми просимо Вас відібрати з них тільки один, а саме той, який найбільшою мірою відповідає Вашій думці і понад усе цінний для Вас.

Букву, якою позначена відповідь (А, Б, В), напишіть на листі для запису відповідей поряд з номером відповідного пункту (1-27) під рубрикою «більш за все».

2. Потім з відповідей на кожен з пунктів виберіть ту, яка найдалі відстоїть від Вашої точки зору, найменш для Вас цінна. Літеру, якою позначена відповідь, знов напишіть на листі для запису відповідей поряд з номером відповідного пункту, в стовпці під рубрикою «менш за все».

3. Таким чином, для відповіді на кожне з питань Ви використовуєте дві літери, які і запишіть у відповідні стовпці. Решта відповідей ніде не записується.

Відповідь «найбільш» отримує 2 бали, «найменш» – 3 бали, що залишилася невідбраною – 1 бал. Бали, набрані по всіх 27 пунктам, підсумовуються для кожного виду спрямованості окремо.

1. Найбільше задоволення я отримую від:

- А. Схвалення моєї роботи;
- Б. Усвідомлення того, що робота зроблена добре;
- В. Усвідомлення того, що мене оточують друзі.

2. Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то я хотів би бути:

- А. Тренером, який розробляє тактику гри;
- Б. Відомим гравцем;
- В. Вибраним капітаном команди.

3. Здається, кращим педагогом є той, хто:

- А. Проявляє інтерес до учнів і до кожного має індивідуальний підхід;
- Б. Викликає інтерес до предмету так, що учні із задоволенням заглиблюють свої знання в цьому предметі;
- В. Створює в колективі таку атмосферу, при якій ніхто не боїться висловити свою думку.

4. Мені подобається, коли люди:

- А. Радуються виконаній роботі;
- Б. Із задоволенням працюють в колективі;
- В. Прагнуть виконати свою роботу краще інших.

5. Я хотів би, щоб мої друзі:

- А. Були чуйні і допомагали людям, коли для цього представляються можливості;
- Б. Були вірні і віддані мені;
- В. Були розумними і цікавими людьми.

6. Кращими друзями я вважаю тих:

- А. З ким складаються хороші взаємини;
- Б. На кого завжди можна покластися;
- В. Хто може багато чого досягти в житті.

7. Більш за все я не люблю:

- А. Коли у мене щось не виходить;
- Б. Коли псуються стосунки з товаришами;
- В. Коли мене критикують.

8. Здається, найгірше, коли педагог:

- А. Не приховує, що учні йому несимпатичні, насміхається і глузує з них;
- Б. Визиває дух суперництва в колективі;
- В. Недостатньо добре знає свій предмет.

9. У дитинстві мені більше всього подобалося:

- А. Проводити час з друзями;
- Б. Відчуття виконаних справ;
- В. Коли мене за що-небудь хвалили.

10. Я хотів би бути схожим на тих, хто:

- А. Добилися успіху в житті;
- Б. По-справжньому захоплені своєю справою;
- В. Відрізняється дружелюбністю і доброзичливістю.

11. В першу чергу школа повинна:

- А. Научити вирішувати завдання, які ставить життя;
- Б. Розвивати перш за все індивідуальні здібності учня;
- В. Виховувати якості, що допомагають взаємодіяти з людьми.

12. Якби у мене було більше вільного часу, більш охоче за все я використовував би його:

- А. Для спілкування з друзями;
- Б. Для відпочинку і розваг;
- В. Для своїх улюблених справ і самоосвіти.

13. Найбільших успіхів я добиваюся, коли:

- А. Працюю з людьми, які мені симпатичні;
- Б. У мене цікава робота;
- В. Мої зусилля добре винагороджуються.

14. Я люблю, коли:

- А. Інші люди мене цінують;
- Б. Переживаю задоволення від виконаної роботи;
- В. Приємно проводжу час з друзями.

15. Якби про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілося, щоб:

- А. Розповіли про яку-небудь цікаву справу, пов'язану з навчанням, роботою, спортом і тому подібне, в якій мені довелося брати участь.
- Б. Написали про мою діяльність;
- В. Обов'язково розповіли про колектив, в якому я працюю.

6. Краще всього я вчуся, якщо викладач:

- А. Має до мене індивідуальний підхід;
- Б. Зуміє викликати у мене інтерес до предмету;
- В. Влаштовує колективні обговорення проблем, що вивчаються.

17. Для мене немає нічого гіршого, ніж:

- А. Образа особистої гідності;
- Б. Невдача при виконанні важливої справи;
- В. Втрата друзів.

18. Більше всього я ціную:

- А. Успіх;
- Б. Можливості хорошої спільної роботи;
- В. Здоровий практичний розум і кмітливість.

19. Я не люблю людей, які:

- А. Вважають себе гірше за інших;
- Б. Часто сваряться і конфліктують;
- В. Заперечують все нове.

20. Приємно, коли:

- А. Працюєш над важливою для всіх справою;
- Б. Маєш багато друзів;
- В. Визиваєш захоплення і всім подобаєшся.

21. Здається, в першу чергу керівник повинен бути:

- А. Доступним;
- Б. Авторитетним;
- В. Вимогливим.

22. У вільний час я охоче прочитав би книги:

- А. Про те, як заводити друзів і підтримувати хороші стосунки з людьми;
- Б. Про життя знаменитих і цікавих людей;
- В. Про останні досягнення науки і техніки.

23. Якби у мене були здібності до музики, я вважав за краще б бути:

- А. Диригентом;
- Б. Композитором;
- В. Солістом.

24. Мені б хотілося:

- А. Придумати цікавий конкурс;
- Б. Перемогти у конкурсі;
- В. Організувати конкурс і керувати їм.

25. Для мене найважливіше знати:

- А. Що я хочу зробити;
- Б. Як досягти мети;
- В. Як організувати людей для досягнення мети.

26. Людина повинна прагнути до того, щоб:

- А. Інші були нею задоволені;
- Б. Насамперед виконати своє завдання;
- В. Їй не потрібно було дорікати за виконану роботу.

27. Краще всього я відпочиваю у вільний час:

- А. У спілкуванні з друзями;
- Б. Переглядаючи розважальні фільми;
- В. Займаючись своєю улюбленою справою.

Ключ

№	Я	О	Д	№	Я	О	Д
1	А	В	Б	15	Б	В	А
2	Б	В	А	16	А	В	Б
3	А	В	Б	17	А	В	Б
4	В	Б	А	18	А	Б	В
5	Б	А	В	19	А	Б	В
6	В	А	Б	20	В	Б	А
7	В	Б	А	21	Б	А	В
8	А	Б	В	22	Б	А	В
9	В	А	Б	23	В	А	Б
10	А	В	Б	24	Б	В	А
11	Б	А	В	25	А	В	Б
12	Б	А	В	26	В	А	Б
13	В	А	Б	27	Б	А	В
14	А	Б	В				

7.6. Тест-анкета для визначення загальної емоційної спрямованості (за Б.І. Додоновим)

1. Почуття незвичайного, таємничого, незвіданого, що з'являється в незнайомій місцевості, обстановці.

2. Радісне хвилювання, нетерпіння при придбанні нових речей, предметів колекціонування, задоволення від думки, що скоро їх стане ще більше.

3. Радісне зворушення, піднесення, захопленість, якщо робота йде вдало, якщо бачиш, що добиваєшся успішних результатів.

4. Задоволення, гордість, піднесення, захопленість, якщо робота йде добре, якщо бачиш, що досягаєш успішних результатів.

5. Радість, безтурботність, добре фізичне самопочуття, насолода смачною їжею, відпочинком, невимушеною обстановкою, безпекою та безтурботністю життя.

6. Почуття радості і задоволення, якщо вдається зробити щось добре для дорогих тобі людей.

7. Гарячий інтерес, насолода при пізнанні нового, при знайомстві з різноманітними науковими фактами. Радість і глибоке задоволення при збагненні суті явищ, підтвердженні Ваших здогадів і припущень.

8. Бойове збудження, почуття ризику, захват їм, азарт, гострі відчуття у хвилину небезпеки.

9. Радість, гарний настрій, симпатія, вдячність, якщо спілкуєшся з людьми, яких поважаєш і любиш, якщо бачиш дружбу і взаєморозуміння, якщо сам одержуєш допомогу і схвалення від других людей.

10. Своєрідне солодке та красиве почуття, виникаюче при сприйнятті природи або музики, віршів і інших творів мистецтва.

Позначення переживань

1. Романтичні.
2. Акізитивні (придбання).
3. Праксичні (діло, праця, діяльність).
4. Глоричні (слава, самоствердження).
5. Гедоністичні (задоволення).
6. Альтруїстичні (антиегоїстичні).
7. Гностичні (знання).
8. Пугнічні (боротьба).
9. Комунікативні (спілкування).
10. Естетичні

7.7. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

(див. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие.* – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – С. 637 – 641).

Розрізняють цінності: 1) **термінальні** – переконання в тому, що *кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути*; 2) **інструментальні** – переконання в тому, що якийсь *образ дії або властивість особистості є переважними в будь-якій ситуації*. Це ділення відповідає традиційному діленню на *цінності-цілі* і *цінності-засоби*.

Список А (термінальні цінності):

– активне діяльне життя (повнота і емоційна насиченість життя);	
– життєва мудрість (зрілість думок і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);	
– здоров'я (фізичне і психічне);	
– цікава робота;	
– краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві);	
– любов (духовна і фізична близькість з улюбленою людиною);	
– матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних утруднень);	
– наявність хороших і вірних друзів;	
– суспільне визнання (пошана оточуючих, колективу, товаришів по роботі);	
– пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);	
– продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);	
– розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);	
– розваги (присмне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);	
– свобода (самостійність, незалежність в думках і вчинках);	
– щасливе сімейне життя;	
– щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому);	
– творчість (можливість творчої діяльності);	
– упевненість в собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечностей, сумнівів).	

Список Б (інструментальні цінності):

– акуратність (охайність), уміння містити в порядку речі, порядок в справах;	
– вихованість (хороші манери);	
– високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);	
– життєрадісність (почуття гумору);	
– старанність (дисциплінованість);	
– незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);	
– непримиренність до недоліків в собі і інших;	
– освіченість (широта знань, висока загальна культура);	
– відповідальність (відчуття довга, уміння тримати своє слово);	
– раціоналізм (уміння здорове і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);	
– самоконтроль (стриманість, самодисципліна);	
– сміливість в обстоюваннях свого думки, поглядів;	
– тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами);	
– терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки і помилки);	
– широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);	
– чесність (правдивість, щирість);	
– ефективність в справах (працьовитість, продуктивність в роботі);	
– чуйність (дбайливість).	

7.8. Методика діагностики мотивації успіху Т. Елерса

(див. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие.* – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2002. – С. 626 – 629)

1. Коли є вибір між двома варіантами, його краще зробити швидше, ніж відкласти на певний час.
2. Я легко гарячуся, коли помічаю, що не можу на всі 100% виконати завдання.
3. Коли я працюю, це виглядає так, ніби я все ставлю на карту.
4. Коли виникає проблемна ситуація, я найчастіше приймаю рішення одним з останніх.
5. Коли у мене два дні підряд немає справи, я втрачаю спокій.
6. У деякі дні мої успіхи нижче середніх.
7. По відношенню до себе я строгіший, ніж по відношенню до інших.
8. Я доброзичливіший, ніж інші.
9. Коли я відмовляюся від важкого завдання, я потім суворо засуджую себе, оскільки знаю, що в ньому я добився б успіху.
10. В процесі роботи я потребую невеликих пауз для відпочинку.
11. Старанність – це не основна моя риса.
12. Мої досягнення в праці не завжди однакові.
13. Мене більше привертає інша робота, ніж та, якою я зайнятий.
14. Осуд стимулює мене сильніше, ніж похвала.
15. Я знаю, що мої колеги вважають мене діловою людиною.
16. Перешкоди роблять мої рішення твердішими.
17. У мене легко викликати честолюбство.
18. Коли я працюю без натхнення, це звичайно помітно.
19. При виконанні роботи я не розраховую на допомогу інших.
20. Іноді я відкладаю те, що повинен був зробити зараз.
21. Потрібно покладатися тільки на самого себе.
22. У житті мало речей, важливіших, ніж гроші.
23. Завжди, коли мені належить виконати важливе завдання, я ні про що інше не думаю.
24. Я менш честолюбний, чим багато інших.
25. В кінці відпустки я зазвичай радію, що скоро вийду на роботу.
26. Коли я розташований до роботи, я роблю її краще і більш кваліфіковано, чим інші.
27. Мені простіше і легко спілкуватися з людьми, які можуть наполегливо працювати.

28. Коли у мене немає справ, я відчуваю, що мені ніяково.
29. Мені доводиться виконувати відповідальну роботу частіше, ніж іншим.
30. Коли мені доводиться приймати рішення, я прагну робити це якнайкраще.
31. Мої друзі іноді вважають мене ледачим.
32. Мої успіхи в якійсь мірі залежать від моїх колег.
33. Безглуздо протидіяти волі керівника.
34. Іноді не знаєш, яку роботу доведеться виконувати.
35. Коли щось не ладиться, я нетерплячий.
36. Я зазвичай звертаю мало уваги на свої досягнення.
37. Коли я працюю разом з іншими, моя робота дає більші результати, чим роботи інших.
38. Багато що, за що я беруся, я не доводжу до кінця.
39. Я заздрю людям, які не завантажені роботою.
40. Я не заздрю тим, хто прагне до влади і положення.
41. Коли я упевнений, що стою на правильному шляху, для доказу своєї правоти я йду аж до крайніх заходів.

Ключ

1 бал за відповіді «так» на питання: 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41.

1 бал за відповіді «ні» на питання: 6, 19, 18, 20, 24, 31, 36, 38, 39.

Відповіді на питання 1, 11, 12, 19, 28, 33, 34, 35, 40 не враховуються.

Від **1 до 10** балів – **низька** мотивація до успіху.

Від **11 до 16** балів – **середній** рівень мотивації.

Від **17 до 20** балів – **помірно високий** рівень мотивації.

Понад **21** бал – **дуже високий** рівень мотивації до успіху.

7.9. Методика визначення механізмів психологічного захисту

1. Зі мною дуже легко домовитися.
2. Я сплю більше, ніж інші мої знайомі.
3. Я завжди знаходжу людину, на яку хочу бути схожим.
4. Якщо мене лікують, я прагну дізнатися, чому мені це все роблять.
5. Якщо я чого-небудь захочу, не можу дочекатися, поки не отримаю.
6. Я часто червонію.
7. Одне з найбільших моїх достоїнств - стриманість.
8. Іноді у мене з'являється спонукка пробити стіну кулаком.
9. Я нестриманий.
10. Якщо мене хто-небудь затягне в натовп людей, я готовий його убити.
11. Я рідко запам'ятовую свої сни.
12. Мене злять люди, які командують іншими.
13. Мені часто буває погано.
14. Я - високоморальна людина, як мало хто інший.
15. Чим більше набуваю майна, тим щасливіше за себе відчуваю.
16. Я завжди знаходжуся в центрі своїх мріянь.
17. Мені робиться ніяково навіть від думки, що члени моєї сім'ї ходили б голими.
18. Люди вже мені говорили, що я часто хвалюся.
19. Якщо мене хто-небудь відкидає, у мене іноді навіть виникає бажання покінчити з життям.
20. Люди мною часто милуються.
21. Я іноді бував такий запеклий, що навіть ламав речі.
22. Мене дуже дратують люди, що складають всякі плітки.
23. Я завжди бачу кращу сторону життя.
24. Я хочу і весь час прагну за допомогою фіззарядки змінити свій зовнішній вигляд.
25. Іноді мені хочеться, щоб атомна бомба зруйнувала б навколишній світ.
26. Я не марновірний.
27. Мені вже говорили, що я буваю дуже імпульсним.
28. Меню дратують люди, які малюються перед іншими.
29. Ненавиджу недружніх.
30. Я дуже прагну нікого не образити.
31. Я з тих людей, які не плачуть.
32. Я дуже багато палю.

33. Мені дуже важко розлучитися з тим, що мені належить.
34. Я погано запам'ятовую осіб.
35. Я іноді займаюся онанізмом.
36. Я насилу запам'ятовую прізвища.
37. Якщо мені хтось заважає, я йому нічого не говорю, а відразу ж скаржуся кому-небудь.
38. Люблю вислуховувати різні думки з обговорюваного питання, навіть якщо знаю, як його треба вирішувати.
39. Мені ніколи люди не набридають.
40. Я не можу спокійно усидіти на місці.
41. Я мало що пам'ятаю зі свого дитинства.
42. Я довго не помічаю негативні сторони своїх знайомих.
43. Перш ніж сердитися, треба все добре обдумати.
44. Про мене говорять, що я довірливий.
45. Мені неприємні люди, які одним стрибком досягають своєї мети.
46. Неприємні думки я прагну викинути з голови.
47. Я ніколи не втрачаю оптимізму.
48. Перед подорожжю я обдумую кожну дрібницю.
49. Іноді я сам бачу, що серджуся на когось більше, ніж слідувало б.
50. Якщо справи йдуть не так, як мені хочеться, я іноді стаю похмури.
51. Під час суперечки я люблю указувати іншим на помилки в їх міркуваннях.
52. Якщо мені кидають виклик, у мене з'являється сильне бажання його прийняти.
53. Неприємні фільми мене дратують.
54. Я гарячуся, якщо на мене не обертають уваги.
55. Люди говорять про мене, що я не емоційний.
56. Ухваливши якесь рішення, я навіть після цього обдумую його.
57. Якщо хто-небудь говорить, що моїх здібностей недостатньо, щоб зробити що-небудь, то я обов'язково прагну зробити це.
58. Коли я воджу автомобіль, мені іноді хочеться розбити іншу машину.
59. Багато людей мене дратують тому, що вони егоїсти.
60. Виїжджаючи у відпустку, я завжди беру з собою якусь роботу.
61. Я гидуватиму деякими харчовими продуктами.
62. Я іноді гризу нігті.
63. Говорять, що я схильний обходити гострі питання.
64. Я любитель випити.

65. Я обурююся, коли чую вульгарні жарти.
66. Мені іноді сняться речі, що викликають неприязнь.
67. Кар'єристи мене дратують.
68. Я багато брешу.
69. Я гидуватиму порнографією.
70. Із-за свого характеру я мав неприємності по роботі.
71. більше всього я ненавиджу нещасних людей.
72. Розчарування в чому-небудь приводить мене в поганий настрій.
73. Якщо я чую або читаю про яку-небудь трагедію, це не міняє мого настрою.
74. Дотик до чогось слизистого викликає у мене огиду.
75. Коли я у піднесеному настрої, то починаю поводитися як дитина.
76. Я все-таки багато сперечаюся з людьми.
77. Я ніколи не переживаю неприємних відчуттів на похоронах від того, що знаходжуся в одному приміщенні з небіжчиком.
78. Не люблю людей, які прагнуть бути в центрі уваги.
79. Багато людей мене дратують.
80. Митися не в своїй ванні для мене справжня мука.
81. Мені ніяково вимовляти нецензурні слова.
82. Я гарячуся, коли відчуваю, що не можна довіряти людям.
83. Мені потрібно, щоб про мене говорили, що я сексуально привабливий.
84. Що б я не починав, я ніколи не закінчую початої справи.
85. Я прагну одягатися так, щоб виглядати привабливішим.
86. Я дотримуюся строгіших моральних принципів, ніж мої знайомі.
87. У спорі мої аргументи, як правило, бувають логічнішими, ніж у інших.
88. Люди аморальні мені неприємні.
89. Коли хтось мене штовхає, я здатний збіситися.
90. Я часто закохуюся.
91. Говорять, що я людина об'єктивна.
92. Вид крові не викликає у мене ніякого хвилювання.

Бланк для відповідей

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	
24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	
47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	
70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	

Шкали опитувальника

- Реактивні утворення:* 17, 53, 61, 65, 66, 69, 74, 80, 81, 86.
Заперечення реальності: 1, 20, 23, 26, 39, 42, 44, 46, 47, 63, 90.
Заміщення: 8, 10, 19, 21, 25, 37, 49, 58, 76, 89.
Регресія: 2, 5, 9, 13, 27, 32, 35, 40, 50, 54, 62, 64, 68, 70, 72, 75, 84
Компенсація: 3, 15, 16, 18, 24, 33, 52, 57, 83, 85.
Проекція: 12, 22, 28, 29, 45, 59, 67, 71, 78, 82, 88.
Витіснення: 6, 11, 31, 34, 36, 41, 55, 73, 77, 92.
Раціоналізація: 4, 7, 14, 30, 38, 43, 48, 51, 56, 60, 87, 91.

Ключ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
2	4	5	8	4	7	8	3	4	3	7	6	4	8	5	5	1	5	3	2	3	6	2
24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46
5	3	2	4	6	6	8	7	4	5	7	4	7	3	8	2	4	7	2	8	2	6	2
47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69
2	8	3	4	8	5	1	4	7	8	5	3	6	8	1	4	2	4	1	1	6	4	1

7.10. Методика визначення типу акцентуації (Г.Шмішек)

(див. *Альманах психологических тестов.* – М.: «КСП», 1996. – С. 190 – 205)

1. Чи є Ваш настрій загалом веселим і безтурботним?
2. Чи сприйнятливі Ви до образ?
3. Чи траплялося Вам іноді швидко заплакати?
4. Чи завжди Ви вважаєте себе правим в тій справі, яку робите, і Ви не заспокоїтеся, поки не переконаєтеся в цьому?
5. Чи вважаєте Ви себе сміливішим, ніж в дитячому віці?
6. Чи може Ваш настрій мінятися від глибокої радості до глибокої печалі?
7. Чи знаходитеся Ви в компанії в центрі уваги?
8. Чи бувають у Вас дні, коли Ви без достатніх підстав знаходитеся в похмурому і дратівливому настрої і ні з ким не хочете розмовляти?
9. Чи серйозна Ви людина?
10. Чи можете Ви сильно надихнутися?
11. Чи заповзятливі Ви?
12. Чи швидко Ви забуваєте, якщо вас хто-небудь образить?
13. Чи м'якосерда Ви людина?
14. Чи намагаєтеся Ви перевірити після того, як опустили лист в поштову скриньку, чи не залишився він висіти в прорізі?
15. Чи завжди Ви прагнете бути добросовісним в роботі?
16. Чи переживали Ви в дитинстві страх перед грозою або собаками?
17. Чи вважаєте Ви інших людей недостатньо вимогливими один до одного?
18. Чи сильно залежить Ваш настрій від життєвих подій і переживань?
19. Чи завжди Ви щирі зі своїми знайомими?
20. Чи часто Ваш настрій буває пригніченим?
21. Чи був у Вас раніше істеричний припадок або виснаження нервової системи?
22. Чи схильні Ви до станів сильного внутрішнього неспокою або пристрасного прагнення?
23. Чи важко Вам тривалий час просидіти на стільці?
24. Чи боретеся Ви за свої інтереси, якщо хтось поступає з Вами несправедливо?
25. Змогли б Ви убити людину?
26. Чи сильно Вам заважає гардина, що криво висить, або нерівно наслана скатертину настільки, що Вам хочеться негайно усунути ці недоліки?

27. Чи випробовували Ви в дитинстві страх, коли залишалися одні в квартирі?

28. Чи часто у Вас без причини міняється настрій?

29. Чи завжди Ви старанно ставитесь до своєї діяльності?

30. Чи швидко Ви можете розгніватися?

31. Чи можете Ви бути відчайдушно веселим?

32. Чи можете Ви іноді цілком проникнутися почуттям радості?

33. Чи підходите Ви для проведення розважальних заходів?

34. Чи висловлюєте Ви зазвичай людям свою відверту думку з того або іншого питання?

35. Чи впливає на Вас вид крові?

36. Чи охоче Ви займаєтесь діяльністю, пов'язаною з великою відповідальністю?

37. Чи схильні Ви заступитися за людину, з якою поступили несправедливо?

38. Чи важко Вам входити в темний підвал?

39. Чи виконуєте Ви копітку чорну роботу так само поволі і ретельно, як і улюблену Вами справу?

40. Чи є Ви товариською людиною?

41. Чи охоче Ви декламували в школі вірші?

42. Чи тікали Ви дитиною з дому?

43. Чи важко Ви сприймаєте життя?

44. Чи бували у Вас конфлікти і неприємності, які так вимотували Вам нерви, що Ви не виходили на роботу?

45. Чи можна сказати, що Ви при невдачах не втрачаєте почуття гумору?

46. Чи зробите Ви першим крок до примирення, якщо Вас хтось образить?

47. Чи любите Ви тварин?

48. Чи підете Ви з роботи або з дому, якщо у Вас там щось не в порядку?

49. Чи мучать Вас невизначені думки, що з Вами або з Вашими родичами трапиться яке-небудь нещастя?

50. Чи вважаєте Ви, що настрій залежить від погоди?

51. Чи утруднить Вас виступити на сцені перед великою кількістю глядачів?

52. Чи можете Ви вийти з себе і дати волю рукам, якщо вас хтось умисне грубо розсердить?

53. Чи багато Ви спілкуєтесь?

54. Якщо Ви будете чим-небудь розчаровані, чи прийдете у відчай?
55. Чи подобається Вам робота організаторського характеру?
56. Чи наполегливо Ви прагнете до своєї мети, навіть якщо на шляху зустрічається багато перешкод?
57. Чи може Вас так захопити кінофільм, що сльози виступлять на очах?
58. Чи важко Вам буде заснути, якщо ви цілий день роздумували над своїм майбутнім або якою-небудь проблемою?
59. Чи доводилося Вам в шкільні роки користуватися підказками або списувати у товаришів домашнє завдання?
60. Чи важко Вам піти вночі на кладовище?
61. Чи стежите Ви з великою увагою, щоб кожна річ в будинку лежала на своєму місці?
62. Чи доводилося Вам лягти спати у хорошому настрої, а прокинутися в пригніченому і декілька годин залишатися в нім?
63. Чи можете Ви з легкістю пристосуватися до нової ситуації?
64. Чи є у Вас схильність до головного болю?
65. Чи часто Ви смієтеся?
66. Чи можете Ви бути привітним з людьми, не відкриваючи свого дійсного ставлення до них?
67. Чи можна Вас назвати жвавою і спритною людиною?
68. Чи сильно Ви страждаєте із-за несправедливості?
69. Чи можна Вас назвати пристрасним любителем природи?
70. Чи є у Вас звичка перевіряти перед сном або перед тим, як піти, чи вимкнений газ і світло, чи закриті двері?
71. Чи полохливі Ви?
72. Чи буває, що Ви відчуваєте себе на сьомому небі, хоча об'єктивних причин для цього немає?
73. Чи охоче Ви брали участь в юності в кружках художньої самодіяльності, в театральному кружку?
74. Чи тягне Вас іноді дивитися удалину?
75. Чи дивитесь Ви на майбутнє песимістично?
76. Чи може Ваш настрій змінитися від високої радості до глибокої туги за короткий період часу?
77. Чи легко піднімається Ваш настрій в дружній компанії?
78. Чи переносите Ви злість тривалий час?
79. Чи сильно Ви переживаєте, якщо горе трапилося у іншої людини?
80. Чи була у Вас в школі звичка переписувати лист в зошиті, якщо Ви поставили на нього пляму?

81. Чи можна сказати, що Ви більше недовірливі і обережні, ніж довірливі?

82. Чи часто Ви бачите страшні сни?

83. Чи виникала у Вас думка проти волі кинутися з вікна, під поїзд, що наближається?

84. Чи стаєте Ви радісними у веселому оточенні?

85. Чи легко Ви можете відвернутися від обтяжливих питань і не думати про них?

86. Чи важко Вам стримати себе, якщо Ви розсердитесь?

87. Чи вважаєте за краще Ви мовчати (так), або Ви балакучі (ні)?

88. Могли б Ви, якщо довелось б брати участь в театральній постановці, з повним проникненням і перевтіленням увійти до ролі і забути про себе?

Ключ

При збігу відповіді на питання з ключем відповідь оцінюється в один бал.

1. Демонстративність/демонстративний тип:

+ : 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88.

-:51

Суму відповідей помножити на 2.

2. Застрявання/застрягаючий тип:

+ :2, 15,24,34,37,56,68,78,81.

-: 12,46,59.

Суму відповідей помножити на 2.

3. Педантичність/педантичний тип:

+ : 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83.

-: 36.

Суму відповідей помножити на 2.

4. Збудливість/ збудливий тип:

+ : 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86. Суму відповідей помножити на 3.

5. Гіпертимність/гіпертимний тип:

+ :1, 11,23, 33, 45, 55,67,77. Суму відповідей помножити на 3.

6. Дистимність/дистимічний тип:

+ : 9, 21, 43,75, 87. Суму відповідей помножити на 3.

7. Тревожність/тревожно-боязливий тип:

+ :16, 27, 38,49,60,71,82.

-:5.

Суму відповідей помножити на 3.

8. Екзальтованість/афективно-екзальтований тип:

+ : 10, 32, 54, 76. Суму відповідей помножити на 6.

9. Емотивність/емотивний тип:

+ : 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79.

- : 25.

Суму відповідей помножити на 3.

10. Циклотимність/циклотимний тип:

+ : 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84. Суму відповідей помножити на 3.

Максимальна сума балів після множення - 24. За деякими джерелами, ознакою акцентуації вважається величина, що перевершує 12 балів. Інші ж на підставі практичного застосування опитувальника вважають, що сума балів в діапазоні від 15 до 19 говорить лише про тенденцію до того або іншого типу акцентуації. І лише у разі перевищення 19 балів риса характеру є акцентуваною.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Абульханова-Славская К.А.* Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 335с.
2. *Абульханова –Славская К.А.* Стратегия жизни. - М.: Мысль, 1991. – 299с.
3. *Адлер А.* Понять природу человека. – Спб.: Академический проект, 1997.
4. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
5. *Анисимов О.С.* Индивид, субъект и личность в контексте целостности психики человека // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 31 – 44.
6. *Асмолов А.Г.* Психология личности: принципы общего психологического анализа: учеб.пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
7. *Бабулина Л.В.* Субъектные и сценарные стратегии жизненного пути личности // Мир психологии. – 2007. – №1 (49). – С. 68 – 78.
8. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. – Мн.: Прамеб, 1992. – 384 с.
9. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. / Общ.ред. В.Я.Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
10. *Бех І.Д.* Виховання особистості: У 2-х кн.. – К.: Либідь, 2003.
11. *Братусь Б.С.* Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988.
12. *Велитченко Л.К.* Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу. Монографія. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.
13. *Виллюнас В.К.* Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
14. *Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. - К.: Просвіта, 2001. - 416с.*
15. *Додонов Б.И.* Эмоция как ценность. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.
16. *Келли Дж.* Теория личности: Психология личностных конструкторов / Пер. С англ.. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.

17. *Ковалев А.Г.* Психология личности. – Л.: Просвещение, 1970. – 390 с.
18. *Костюк Г.С.* Проблема личности в философском и психологическом аспектах // Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1988.
19. *Крэйг Г.* Психология развития. – СПб.: Питер, 2002. – 998 с.
20. *Куницина В.Н., Панферов В.Н.* Проблема отношений личности в трудах В.Н.Мясищева // Психологический журнал. – 1992. – Т.13. – С. 140 – 149.
21. *Леонгард К.* Акцентуированные личности/ Пер. с нем. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – 544 с.
22. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 486 с.
23. *Леонтьев Д.А.* Очерк психологии личности. 2-е изд. – М., 1997.
24. *Лерш Ф.* Розуміння особи у психології // Гуманістичні підходи в західній психології ХХ століття. – К.: Пульсарі, 2001. – С. 93 – 112.
25. *Личко А.Е.* Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.
26. *Людина.* Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / За ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
27. *Мадди С.* Теории личности: сравнительный анализ / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2002. – 539 с.
28. *Максименко С.Д.* Генеза здійснення особистості. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
29. *Маноха І.П.* Психологія потаємного «Я». – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
30. *Маркин В.Н.* Личность в категориальном ряду: индивиду, субъект, личность, индивидуальность (психолого-акмеологический анализ) // Мир психологии. – 2007. – №1(49). – С. 45 – 54.
31. *Маслоу А.* Психология бытия. – К., 1997.
32. *Маслоу А.* Дальние пределы человеческой психики. – СПб.,: Евразия, 1999.
33. *Менегетти А.* Учебник по онтопсихологии. – М.: Славянская ассоциация «Онтопсихология», 1997.
34. *Мерлин В.С.* Психология индивидуальности. – Москва-Воронеж, 1996.

35. *Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф.* Смысл жизни и личность. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд – ние, 1989. – 205 с.
36. *Мясищев В.Н., Журавель В.А.* На пути создания психологической теории личности // Вопросы психологии. – 1974. - №2. – С. 32 – 42.
37. *Мясищев В.Н.* Психология отношений. – М.: Изд-во Институт практической психологии, 1995. – 356 с.
38. *Обуховский К.* Галактика потребностей. Психология влечений человека. – СПб.: Речь, 2003. – 296 с.
39. *Орлов А.Б.* Психология личности и сущности человека: парадигмы, проекции, практики. Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 272 с.
40. *Первин Л., Джон О.* Психология личности: Теория и исследования / Пер. с англ. М.С.Жамкочьян. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
41. *Платонов К.К.* Структура и развитие личности. – М.: Просвещение, 1986. – 254 с.
42. *Психология личности в трудах отечественных психологов /* Сост. и общая редакция Л.В.Куликова. – СПб.: Питер. – 2001.
43. *Психологія особистості: словник-довідник /* За ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
44. *Психология с человеческим лицом /* Под ред.. Асмлова А., Братуся Б. – М., 1997.
45. *Разорина Л.М.* К определению содержания понятия «личность» в советской психологии // Вопросы психологии. – 2005. – №1. – С. 79 – 87.
46. *Райс Ф.* Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер, 2000. – 656 с.
47. *Рейнвальд Н.И.* Психология личности: Монография. – М.: Изд-во УДН, 1987. – 200 с.
48. *Рибалка В.В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
49. *Рікер П.* Сам як інший / Пер. із франц. - К.: Дух і літера, 2002. – 458 с.

50. *Роджерс К.* Становление личности. Взгляд на психотерапию Пер с англ.. М.Злотник. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с.
51. *Савчин М.В., Василенко Л.П.* Вікова психологія: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 360с.
52. *Саннікова О.П.* Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці. - Одеса: СМІЛ, 2003. – 256 с.
53. *Симонов П.В., Еришов П.М.* Темперамент. Характер. Личность. – М.: Наука, 1984. – 161 с.
54. *Сковорода Г.* Пізнай в собі людину. – Львів: Світ, 1995. – 527 с.
55. *Смирнов С.Д.* Активность, деятельность, личность // Мир психологии. – 2006. – №3 (47). – С. 11 – 23.
56. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М.: политиздат, 1992. – 543 с.
57. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Психология человека: Введение в психологию субъективности: Учебное пособие для вузов. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
58. *Старовойтенко Е.Б.* Отношение личности: философско-психологические и рефлексивные модели // Мир психологии. – 2006. - №4. – С. 26 – 38 с.
59. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
60. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: сборник / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
61. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для себя / Пер. с англ. – Мн.: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
62. *Фрейд З.* Основные принципы психоанализа. – К.: Ваклер, 1998. – 228 с.
63. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. В 2 т. – М.: Педагогика, 1986.
64. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М.: Прогресс-Универсал, 1993. – 480 с.
65. *Хрестоматия по психологии личности: в 2 т. / Под ред. Д.Я.Райгородского.* – Самара, 1999.
66. *Хьел Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с.
67. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ.. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

68. Юнг К.Г. Архетип и символ /Пер с нем. – М.: Ренесанс, 1991. – 304 с.

1. Навчальне видання

**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ:
ТЕКСТИ І МЕТОДИКИ**

Укладачі:

**Велитченко Леонід Кирилович
Цільмак Олена Миколаївна**

Навчальний посібник

Підписано до друку 27.10.2008. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарн. «Times» Друк цифровий. Ум. друк .арк. 10,8.
Тираж 350 пр. Зам. №101

Видавець і виготовлювач Букаєв Вадим Вікторович
65012 м. Одеса. вул. Пантелеймонівська, 34
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2783 від 02.03.2007 р.
Тел. 80949464393, email - bukaev@gmail.com

